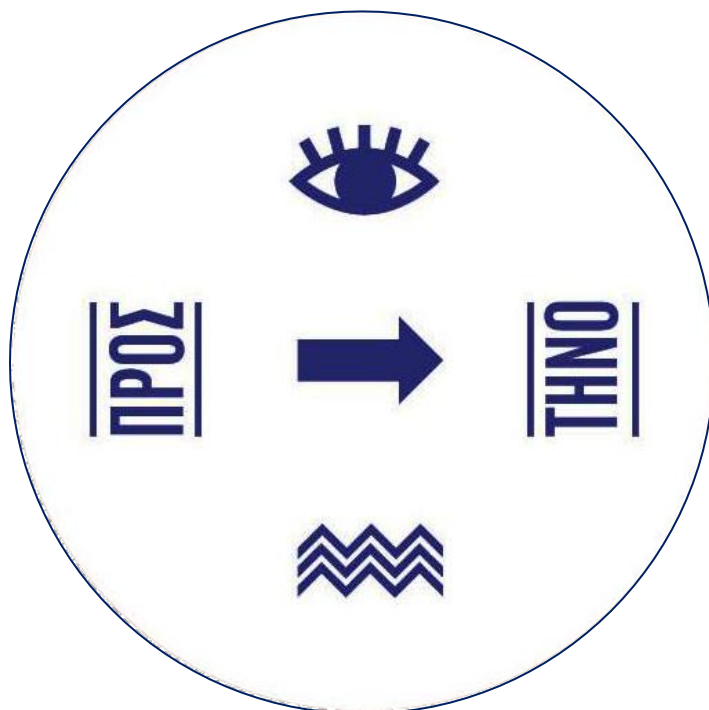

ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΜΗΜΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ
ΠΜΣ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ & ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ
Ευρωπαϊκές Πολιτικές & Ανάπτυξη του Χώρου

Ευθυμία Μαμούρη

Προς Τήνο: Μια περίπτωση μετακίνησης της
καλλιτεχνικής «δημιουργικής τάξης» σε έναν τόπο
γεωγραφικής ασυνέχειας

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Αθήνα
2014

ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΜΗΜΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ
ΠΜΣ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ & ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ
Ευρωπαϊκές Πολιτικές & Ανάπτυξη του Χώρου

Ευθυμία Μαμούρη

Προς Τήνο: Μια περίπτωση μετακίνησης της
καλλιτεχνικής «δημιουργικής τάξης» σε έναν τόπο
γεωγραφικής ασυνέχειας

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ: Αναπλ. Καθηγήτρια Σοφία Σκορδίλη

Το γραφικό του εξώφυλλου προέρχεται από την πρόσκληση ομώνυμης έκθεσης που οργανώθηκε στην Τήνο το καλοκαίρι του 2013 από το ΙΠΠ, το οποίο μας επέτρεψε τη χρήση του και το οποίο ευχαριστώ θερμά.

Πρόλογος

...ελευθερία δεν είναι να κινείσαι ανεμπόδια στο πεδίο που σου έχει δοθεί. Να διευρύνεις αυτό το πεδίο, και δη κατά τη διάσταση της αναλογίας των αισθήσεων, αυτό είναι. Διαθέτοντας καινούριες μονάδες για τη μέτρηση του κόσμου. Τότε μόνον προχωρείς ταυτόχρονα προς όλες τις κατευθύνσεις, που σημαίνει: αναπτύσσεις ένα πρίσμα διάφανο, ικανό να σε κάνει να βλέπεις όπως ακούς, ή ν' ακούς όπως βλέπεις, και ούτω καθεξής...

Οδυσσέας Ελύτης (1976) *Η μέθοδος του «άρα»*

Πριν από περίπου τέσσερα χρόνια συντελέστηκε η μετακίνηση μου στην Αθήνα. Την εποχή εκείνη και στον χώρο αυτό μεταξύ άλλων συνειδητοποίησα, ότι στην περίπτωση που στο προσωπικό ταξίδι της γνώσης που ξεκίνησε πριν χρόνια άξιζε η συνέχεια, αυτή βρισκόταν στην εξερεύνηση νέων επιστημονικών περιοχών και στην αναζήτηση μιας νέας ματιάς. Αυτή η αναζήτηση με οδήγησε στην επιλογή του συγκεκριμένου μεταπτυχιακού και εάν το παρόν είναι η στιγμή μιας επιλογής και της ερμηνείας της τότε μπορώ χαρακτηρίσω εκείνη την επιλογή τουλάχιστον ως αναπάντεχα ενδιαφέρουσα.

Κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών γνώρισα, διδάχτηκα και συνεργάστηκα με δασκάλους, η συμβολή των οποίων υπήρξε καθοριστική για τον επιστημονικό αναπροσανατολισμό μου, κάτι για το οποίο τους ευχαριστώ όλους θερμά.

Αποτέλεσμα αυτής της βιωμένης εμπειρίας ήταν και η επιλογή της μελέτης της «δημιουργικότητας» από τη σκοπιά της ανθρωπογεωγραφίας. Η εργασία αυτή ολοκληρώθηκε χάριν στην υποστήριξη και την προθυμία κάποιων ανθρώπων. Οφείλω λοιπόν να ευχαριστήσω κατ'αρχήν την επιβλέπουσά μου, αναπλ. καθηγήτρια Σοφία Σκορδίλη για την υποστήριξη και την πίστη της στη δουλειά μου καθώς και για την άμεση ανταπόκρισή της σε όλα τα στάδια αυτής της εργασίας.

Πολλά μεγάλα ευχαριστώ στους φίλους μου που εδώ και πολλά χρόνια υπάρχουν στη ζωή μου και με βοηθούν να ανακαλύπτω την ευτυχία στα πιο μικρά και απλοϊκά πράγματα, αγαπούν τις ιδιοτροπίες μου, ανέχονται τις ιδιορρυθμίες μου, στηρίζουν τις επιλογές μου ακόμα και όταν εγώ χάνω την πίστη μου σε αυτές.

Ευχαριστώ ιδιαίτερα το Νίκο Κομνηνό και τον Off Radio για την πολύτιμη συντροφιά που μου κράτησαν τις ώρες συγγραφής της εργασίας και δίνανε παλμό και ρυθμό στην προσπάθειά μου.

Τέλος, ευχαριστώ μέσα από την καρδιά μου όλους όσους με προθυμία δέχτηκαν να μιλήσουν και να μοιραστούν μαζί μου στιγμές και γεγονότα της ζωής τους. Οι αφηγήσεις τους έδωσαν «πνοή» σε αυτή την έρευνα. Ας μου επιτραπεί όμως να τους ευχαριστήσω και σε ένα πιο προσωπικό επίπεδο, για την φιλοξενία, την αμεσότητα, την αγάπη τους και για το ότι στάθηκαν η αφορμή να ανακαλύψω τον «ταπεινό παράδεισο» της Τήνου.

Περιεχόμενα

Πρόλογος	1
Κατάλογος Πινάκων	7
Κατάλογος Εικόνων	8
Περίληψη	9
Abstract.....	10
Περίληπτική αναδιήγηση.....	11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	15
1.1 Αντικείμενο της έρευνας.....	15
1.2 Λίγη μεθοδολογία.....	16
1.3 Η διάρθρωση της εργασίας.....	17
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ–ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ	19
2.1 Η πορεία προς τους «δημιουργικούς τόπους»	19
2.2 «Δημιουργική τάξη»: η νέα ανθρωποκεντρική προσέγγιση	21
2.2.1 Η επαγγελματική διάρθρωση της «δημιουργικής τάξης»	24
2.3 Μια «δημιουργική» διαμάχη.....	26
2.3.1 Έντονη κριτική - ισχυρή πρόκληση.....	26
2.3.2 Απαντώντας στην πρόκληση	28
2.4 Κι όμως κινείται.....	31
2.4.1 Ο χώρος μελέτης της «δημιουργικής τάξης»	33
2.5. Η «δημιουργική τάξη» εκτός των τειχών.....	35
2.5.1 Τόποι που έλκουν σαν μαγνήτες.....	35
2.5.2. Η «φύση» της «δημιουργικής» μετακίνησης.....	38
2.5.3 Καλλιτέχνες «εκτός ορίων»	42
2.5.4 Οι καλλιτέχνες της γεωγραφικής ασυνέχειας	45
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΠΕΡΙ ΤΗΝΟΣ ΠΡΟΚΕΙΤΑΙ... ..	51
3.1 Το νησί.....	51
3.1.1 Φυσική γεωγραφία	51
3.1.2 Λίγη ιστορία	53
3.1.3 Οικονομία	54

3.1.4 Διαμόρφωση του χώρου.....	55
3.2. Ένα όχι και τόσο περίεργο φαινόμενο	57
3.2.1 Ένας «ταπεινός παράδεισος».....	59
3.2.2 «Βαριά» σαν πέτρα παράδοση	63
3.2.3 Η συνέχεια.....	68
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ.....	70
4.1 Ποιοτική μεθοδολογία	71
4.2 Το αντιληπτικό περίγραμμα	72
4.3 Κύριο ερευνητικό ερώτημα	73
4.3.1 Ερευνητικά υπο-ερωτήματα	73
4.3.2 Υποθέσεις εργασίας.....	73
4.3.3 Στόχοι	74
4.4 Μελέτης περίπτωσης - αναγκαιότητα - οι λόγοι επιλογής	74
4.5 Μεθοδολογία	78
4.5.1 Δειγματοληψία και επιλογή ερευνητικών υποκειμένων	78
4.5.2 Προφίλ και τεχνικές της έρευνας.....	81
4.5.3 Ζητήματα αξιοπιστίας και εγκυρότητας	85
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	87
5.1 Αίτια μετακίνησης-Λόγοι επιλογής της Τήνου	87
5.1.1 Η ιστορία μιας μετακίνησης.....	88
5.1.2 Προς Τήνο	93
5.1.3 Τήνιος τόπος: ένας χώρος καλλιτεχνικής δημιουργίας.....	98
5.2 Σχέσεις κοινότητας - Ζητήματα ένταξης	101
5.2.1 Ζώντας χώρια μαζί.....	101
5.3 Ζητήματα συμμετοχής στην τοπική πολιτισμική σκηνή.....	106
5.3.1 Η καλλιτεχνική οπτική.....	107
5.3.2 Η θεσμική άποψη.....	109
5.4 Τα προβλήματα	113
5.4.1 Ζητήματα κοινωνικής αναφοράς	114
5.4.2 Προβλήματα χώρου.....	116
5.5 Ευχαριστημένοι;.....	118

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. Η ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	120
6.1 Κίνητρα και λόγοι κινητικότητας και επιλογής της Τήνου	120
6.1.1 Παράγοντες άπωσης (push factors).....	121
6.1.2 Παράγοντες έλξης (pull factors)	125
6.2 Ένταξη στην τοπική κοινότητα	129
6.2.1 Τέχνη και πολιτική: μια υπονομευμένη σχέση	134
6.3 Τα προβλήματα	137
6.4 Ένα «παράδοξο» εύρημα.....	141
Αντί επιλόγου	144
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι.....	146
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ	148
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	152

Κατάλογος Πινάκων

Πίνακας 2.1	Οι δείκτες μέτρησης της «δημιουργικότητας».....	24
Πίνακας 4.1	Πληθυσμός Τήνου.....	76
Πίνακας 4.2	Πληθυσμιακές μεταβολές Τήνου.....	76
Πίνακας 4.3	Φυσική κίνηση πληθυσμού Τήνου.....	76
Πίνακας 4.4	Τα χαρακτηριστικά του δείγματος.....	84
Πίνακας 4.5	Κριτήρια ποιότητας και χρησιμοποιούμενη ερευνητική στρατηγική.....	86
Πίνακας 6.1	Αξιολογικές κρίσεις τόπου και ζωής πριν την μετακίνηση.....	122
Πίνακας 6.2	Παράγοντες που οδήγησαν στην κινητικότητα.....	124
Πίνακας 6.3	Αξιολογικές κρίσεις τόπου και ζωής στην Τήνο.....	125
Πίνακας 6.4	Παράγοντες επιλογής της Τήνου ως τόπου εγκατάστασης και καλλιτεχνικής δημιουργίας.....	129
Πίνακας 6.5	Παράγοντες κοινωνικής ένταξης των καλλιτεχνών.....	133

Κατάλογος Εικόνων

Εικόνα 3.1	Η Τήνος «εξ αποστάσεων».....	51
Εικόνα 3.2	Γεωμορφολογία Τήνου.....	52
Εικόνα 3.3	Το κυκλοφοριακό και νευρικό σύστημα της Τήνου-1.000 χειροποίητα χιλιόμετρα.....	56
Εικόνα 3.4	Περιοτεριώνες της Τήνου.....	57
Εικόνα 3.5	Τα χωριά της Τήνου.....	57
Εικόνα 3.6	Η Βωλάξ και το Ξώμπουργο.....	60
Εικόνα 3.7	Το «χειροποίητο» νησί.....	61
Εικόνα 3.8	Το «μυστικό» χωριό της Καρδιανή.....	61
Εικόνα 3.9	Αέρας στην Κολυπμήθρα και φως στην Εξωμεριά.....	62
Εικόνα 3.10	Το μαρμάρινο έσω της Τηνιακής γης.....	65
Εικόνα 3.11	Παρίσι 1920 στο ατελιέ του Σώχου.....	67
Εικόνα 3.12	Το Προπαρασκευαστικό Σχολείο Καλών Τεχνών Πανόρμου.....	69
Εικόνα 4.1	Πεδία άντλησης των συνεντευξιαζόμενων.....	79
Εικόνα 4.2	Τα μέρη στα οποία διεξήχθησαν οι συνεντεύξεις.....	82
Εικόνα 4.3	Το δείγμα των καλλιτεχνών.....	83
Εικόνα 4.4	Οι προνομιακοί πληροφορητές.....	85
Εικόνα 6.1	Προτεραιότητες και προβλήματα που ορίζουν την σχέση καλλιτεχνών τοπικών φορέων σχεδιασμού πολιτισμικής πολιτικής.....	136

Περίληψη

Η νέα ανθρωποκεντρική προσέγγιση της οικονομικής ανάπτυξης που πρότεινε η θεωρία της «δημιουργικής τάξης» συνδέθηκε στενά με το χώρο. Ο ανθρώπινος παράγοντας και τα χαρακτηριστικά των τόπων που τους καθιστούν ελκυστικούς αποτέλεσαν με πρωτοποριακό τρόπο μοχλό προόδου και ευημερίας. Η νέα «τάξη» αποδείχθηκε έντονα κινητική εντός του αστικού χώρου αλλά και εκτός αυτού. Συγκεκριμένες επαγγελματικές ομάδες μεταξύ των οποίων και αυτή των καλλιτεχνών εμφανίστηκαν και σε απομακρυσμένες περιοχές.

Τα κίνητρα, οι λόγοι και τα αίτια αυτής της μετακίνησης αλλά και οι παράγοντες που επιδρούν στην επιλογή του τόπου εγκατάστασης των καλλιτεχνών απασχολούν την παρούσα έρευνα η οποία διεξήχθη στο νησί της Τήνου. Ένας τόπος γεωγραφικά ασυνεχής και διαφοροποιημένος ως προς τα βασικά χαρακτηριστικά των τόπων που έλκουν τα μέλη της «τάξης», εμφανίζεται να συγκεντρώνει και να διατηρεί καλλιτέχνες που επιλέγουν το νησί ως τόπο διαμονής και εικαστικής δημιουργίας. Μέσα από τις αφηγήσεις των καλλιτεχνών και τα ευρήματα της έρευνας γίνεται αντιληπτό ότι η «δημιουργική τάξη» μπορεί να μην έχει ταξική συνείδηση έχει όμως ενηλικιωθεί και αναλαμβάνει την ευθύνη να προσφέρει απτά οράματα στα οποία όλοι μπορούν να συμμετέχουν και να επωφελούνται και να δίνει την απαιτούμενη ώθηση και δυναμική για κοινωνικοοικονομικούς μετασχηματισμούς.

Λέξεις κλειδιά: δημιουργική τάξη, υπερ-δημιουργικός πυρήνας, καλλιτέχνες, κινητικότητα, απομακρυσμένες περιοχές, παράγοντες άπωσης, παράγοντες έλξης, Τήνος.

Abstract

The “creative class” theory proposed a human-centric approach to economic development that has been closely tied to the notion of space. Human capital and spatial attractiveness have been innovatively enough promoted to means of progress and prosperity. The new "class" is described as mainly mobile within the urban space and out of its limits as well. Specific professionals, namely artists, seem to be present in remote areas.

The focus of this essay has been the group of artists, those being part of the “super-creative core” of the “creative class”. Their motives, reasons and multiple factors which have a considerable impact on the choice of their location formulated the basis for this research.

In order to examine remote areas, the island of Tinos has been selected as a case study. A place characterized by geographical discontinuity and heterogeneity when it comes to the norm of the spatial characteristics that attract the “creative class”. Nonetheless, not only it appears to entice artists but to retain them as well. Along these lines, they choose the island as a place of residence and artistic creation. The empirical findings of this research clearly indicate that the "creative class", even without possessing a class-oriented consciousness, is mature enough to bear responsibility of delivering tangible visions. Everyone can participate and benefit from this process, while the required impetus and momentum for major socio-economic transformations are being formulated.

Keywords: creative class, super - creative core, artists, mobility, remote areas, push factors, pull factors, the island of Tinos.

Περιληπτική αναδιήγηση

Η σχέση αλληλεπίδρασης που αναπτύσσεται ανάμεσα στον ανθρώπινο παράγοντα και τον χώρο αποτελεί μια από τις σημαντικότερες παραμέτρους ταυτοποίησης του δημιουργικού περιβάλλοντος. Η ανθρωποκεντρική προσέγγιση της θεωρίας της «δημιουργικής τάξης» εμφανίστηκε εναλλακτικά στις παραδοσιακές θεωρίες οικονομικής ανάπτυξης, δίνοντας έμφαση σε χαρακτηριστικά όπως η τεχνολογία (technology), το ταλέντο (talent) και η ανοχή (tolerance), τα οποία λειτουργούν ελκτικά για τα μέλη που τι συνιστούν, οδηγώντας έτσι τους τόπους σε υψηλά επίπεδα οικονομικής ανταγωνιστικότητας. Η σημασία των «δημιουργικών εργαζομένων» αποτέλεσε ζήτημα κεντρικής σημασίας στη νέα οικονομία της γνώσης και άλλαξε τα δεδομένα και τον τρόπο που γίνεται αντιληπτή η σχέση ανάμεσα στον τόπο, τον άνθρωπο και την ευημερία. Η γρήγορη κινητοποίηση ταλαντούχων ανθρώπων, πόρων και ικανοτήτων που απαιτούνται ώστε η καινοτομία να μετατρέπεται σε νέες επιχειρηματικές ιδέες και εμπορικά προϊόντα, αποτελούν ένα νέου τύπου ανταγωνιστικό πλεονέκτημα που κατατάσσει τους τόπους σε ένα δημιουργικό ευρετήριο, σε μια κλίμακα κατάταξης. Η θεωρία αποτέλεσε εργαλείο σχεδιασμού της αστικής οικονομικής ανάκαμψης και ενίσχυσης της ελκυστικότητας των τόπων που εμφανίζουν ποικιλομορφία και ανεκτικότητα εξυπηρετώντας με τον τρόπο αυτό την εξατομικευμένη δραστηριότητα και έκφραση. Η αναζήτηση τέτοιων τόπων αποτελεί έναν από τους βασικότερους λόγους της υψηλής κινητικότητας που η «δημιουργική τάξη» εμφανίζει.

Η εν λόγω κινητικότητα μελετάται κυρίως εντός των αστικών μητροπόλεων παρότι τα μέλη του «υπερ-δημιουργικού πυρήνα» εμφανίζονται και σε απομονωμένες και απομακρυσμένες περιοχές. Μια σειρά από παράγοντες άπωσης και έλξης δρουν συμπληρωματικά συμβάλλοντας έτσι στην λήψη της απόφασης μετακίνησης. Οι καλλιτέχνες, μια από τις επαγγελματικές

κατηγορίες που συνιστούν τον «υπερ-δημιουργικό πυρήνα» της «δημιουργικής τάξης» εμφανίζουν επιπλέον λόγους που διευκολύνουν την κινητικότητα. Το ταλέντο και η δημιουργικότητα που αποτελούν τη λειτουργική βάση των επαγγελματιών της τέχνης και τα υψηλά επίπεδα αυτο – απασχόλησης συμβάλουν στο να συνειδητοποιήσουν καλύτερα από οποιονδήποτε άλλο τις γεωγραφικές προτιμήσεις τους. Ακολουθούν συνήθως τις δικές τους υποκειμενικές επιθυμίες που υπαγορεύονται από την αίσθηση του τόπου και όχι εκείνες που επιβάλλονται από τους περιορισμούς του χώρου και εμφανίζουν μια αυξημένη ευαισθησία για τον τόπο και τα χαρακτηριστικά του που αποτελούν την πρώτη ύλη της δημιουργικής παραγωγής αφού τους παρέχει έμπνευση, ελευθερία και νέα οπτική.

Τα κίνητρα, οι λόγοι και οι αιτίες που οδήγησαν σε κινητικότητα και στην επιλογή της Τήνου τους έντεκα (11) καλλιτέχνες που συνάντησε η παρούσα έρευνα σχετίζονται με στερεοτυπικές αναπαραστάσεις του τόπου οι οποίες παρεμβάλλονται σαν συστήματα ρύθμισης κοινωνικών αναφορών. Η οριστική απόφαση μετακίνησης επηρεάζεται ή επισπεύδεται από ζητήματα ποιότητας ζωής ή σημαντικές αλλαγές που επήλθαν σε αυτή. Η επιλογή του νησιού προκύπτει μέσα από μια μορφή «προσωπικής τροχιάς» η οποία καθορίζεται από στοιχεία όπως η καταγωγή ή η πρότερη γνωριμία με το τόπο. Για κάποιους, αποτελεί εκπλήρωση μιας προσωπικής ανάγκης, ενός καλέσματος, μιας έλξης για το νησί σχεδόν μυστηριακής. Αναπτύσσουν συναισθηματικούς δεσμούς με το χώρο του νησιού, οι οποίοι είναι συνυφασμένοι με την πολυπλοκότητα του ίδιου του τόπου, και διαμορφώνονται από παράγοντες που συνδέονται με το φυσικό, το δομημένο, το κοινωνικό και το συμβολικό περιβάλλον. Η υποκειμενικότητα των έντεκα (11) καλλιτεχνών δηλαδή η προσωπική, ή συναισθηματική τοποθέτηση τους σε σχέση με τον τόπο επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο τον χρησιμοποιούν για αισθητική έμπνευση.

Τόσο από τις αφηγήσεις των καλλιτεχνών όσο και από τις συνεντεύξεις των πέντε (5) προνομιακών πληροφορητών γίνονται εμφανείς δυσχέρειες ένταξης στην τοπική κοινότητα. Οι καλλιτέχνες προσοδευτικοί, επιδιώκουν τον κοινωνικό μετασχηματισμό, διαταράσσουν και αμφισβητούν. Συχνά γίνονται αποδέκτες διακριτικής συμπεριφοράς στη βάση της κατασκευής του «ξένου». Συμπεριφορές που αποτελούν κοινωνικές πράξεις απέναντι σε «κάτι» που εξαιτίας της φύσης του είναι σε θέση να διαταράξει και να αμφισβητήσει την καθιερωμένη τάξη πραγμάτων. Οι σχέσεις με την επίσημη πολιτισμική πολιτική όπως αυτή εκφέρεται από τοπικούς φορείς και δομές εμφανίζεται αντιθετική. Η παρατηρούμενη διπολική σχέση αιτιολογείται στη βάση μιας γενικής θεώρησης σύμφωνα με την οποία η πολιτική έχει ανάγκη από διερευνήσεις και ισορροπίες συμφερόντων, από χάραξη στρατηγικής και στόχους ενώ οι καλλιτέχνες κινούνται εντός των πλαισίων που το «δημιουργικό ήθος» (“creative ethos”) ορίζει, με κύρια χαρακτηριστικά την αξιοκρατία, την ποικιλομορφία, την ανοιχτότητα και την ισότητα ευκαιριών.

Στα πλαίσια της έρευνας προκύπτει ένα «παράδοξο» εύρημα που μπορεί να αποτελέσει εφελκυστικό για περαιτέρω μελέτη. Σε αντίθεση με τα χαρακτηριστικά των μητροπολιτικών περιοχών που έλκουν τη «δημιουργική τάξη» δηλαδή την ανοιχτότητα, την ανοχή στη διαφορετικότητα, τους χαλαρούς κοινωνικούς δεσμούς, στην περίπτωση της Τήνου η εμφάνιση και διατήρηση της καλλιτεχνικής «δημιουργικής τάξης» συμβαίνει εντός ενός τόπου που χαρακτηρίζεται από «κλειστότητα», ισχυρούς κοινωνικούς δεσμούς, μικρή ανοχή στη διαφορετικότητα. Εντούτοις, η συγκέντρωση των καλλιτεχνών καταγράφει θετικό πρόσημο και θέτει ενδεχομένως τις βάσεις για μια αλλαγή παραδείγματος με οδηγό τη δημιουργική καλλιτεχνική παραγωγή. Μιας αλλαγής η οποία καθίσταται επιτακτική, ενόψει μάλιστα του νέου κρίσιμου άτλαντα της εποχής της διακινδύνευσης αλλά και της ανάγκης αξιοποίησης

μιας πολλαπλής και πολυπρόσωπης δημιουργικότητας που ενώ υπάρχει δεν έχει ακόμα αποκαλύψει το μέγεθος και την ένταση της δυναμικής της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1 Αντικείμενο της έρευνας

Η σημασία της «δημιουργικής τάξης» στην αστική ανάπτυξη συνεχίζει να επηρεάζει τις αστικές πολιτικές σε όλο τον κόσμο. Μια από τις βασικές παραδοχές που γίνονται είναι αυτή της υψηλής κινητικότητας των απασχολούμενων στα «δημιουργικά» επαγγέλματα. Μολονότι η κινητικότητα της «δημιουργικής τάξης» βρίσκεται στο επίκεντρο τόσο του έργου του Florida όσο και πολλών αναφορών της διεθνής βιβλιογραφίας, εντούτοις η δυναμική της έχει ελάχιστα κατανοηθεί.

Περαιτέρω, η βιβλιογραφία που ασχολείται με τη γεωγραφία της πολιτισμικής δημιουργικότητας, πέρα από ελάχιστες εξαιρέσεις έχει επικεντρωθεί στις μεγάλες αστικές συγκεντρώσεις και τις πολιτιστικές βιομηχανίες που αναπτύσσονται εντός τους. Ξεκινώντας από μια ισχυρή συσχέτιση μεταξύ της ελκυστικότητας των πόλεων και μιας ιδιαίτερα κινητικής «δημιουργικής τάξης», διατυπώνονται προτάσεις και προτείνονται πολιτικές προς ενίσχυση της πολιτισμικής ελκυστικότητας με στόχο την οικονομική και κοινωνική ευημερία. Υπάρχουν, ωστόσο, και «άλλες γεωγραφίες» καθώς και «μικρότερα» μεγέθη αυτής της δημιουργικότητας που έχουν σχεδόν αγνοηθεί.

Υιοθετώντας μια διαφορετική προσέγγιση, η παρούσα εργασία επιχειρεί να εξετάσει τη δυναμική της κινητικότητας που εμφανίζει μια επαγγελματική ομάδα του «υπερ-δημιουργικού πυρήνα». Αυτής των καλλιτεχνών. Η έρευνα πραγματοποιείται στο χώρο μιας «άλλης γεωγραφίας» που κύρια χαρακτηριστικά της αποτελούν η απομόνωση και η γεωγραφική ασυνέχεια. Αυτής του νησιού. Παράλληλα, η εργασία εξετάζει τη σχέση μεταξύ τόπου και εξατομικευμένης καλλιτεχνικής δημιουργικότητας, υποστηρίζοντας πως όταν τα χαρακτηριστικά του τόπου μπορούν να αναπτύξουν ελκτικές δυνάμεις και

να αποτελούν πηγή έμπνευσης, λειτουργούν ως καταλύτες για την ατομική δημιουργικότητα.

Το παρόν εγχείρημα θεωρεί ότι η διερεύνηση της κινητικότητας μιας ομάδας καλλιτεχνών προς ένα γεωγραφικό χώρο ιδιαίτερων χαρακτηριστικών, τα κίνητρα και οι εμπειρίες της μετακίνησης καθώς και οι παράγοντες που επηρεάζουν την επιλογή του τόπου εγκατάστασης, μπορούν να συνεισφέρουν στην υφιστάμενη επιστημονική έρευνα του φαινομένου που δεν έχει επαρκώς μελετηθεί.

Παράλληλα, η εξέταση των σχέσεων που αναπτύσσονται και των προβλημάτων που αναδύονται αναμένεται να συνεισφέρει στη συζήτηση και την προβληματική που εμφανίζει η σχέση ανοιχτότητας, ανοχής και χαμηλών εμποδίων εισόδου με την εμφάνιση και διατήρηση της «δημιουργικής τάξης» σε έναν τόπο.

1.2 Λίγη μεθοδολογία

Το εμπειρικό σκέλος της έρευνας αφορά τη μελέτη της περίπτωσης μιας υπο-ομάδας του «υπερ-δημιουργικού πυρήνα», των καλλιτεχνών, στο νησί της Τήνου. Για τη διεξαγωγή της πρωτογενούς έρευνας υιοθετήθηκε η ποιοτική μέθοδος. Συνολικά διεξήχθησαν δεκαέξι (16) προσωπικές συνεντεύξεις.

Οι έντεκα (11) ημι-δομημένες συνεντεύξεις σε βάθος, έγιναν με καλλιτέχνες που ζουν και εργάζονται στο νησί και υπηρετούν διαφορετικές μορφές της τέχνης. Μέσα από αφηγήσεις τους έγινε προσπάθεια να κατανοηθούν οι ζωές και να καταγραφούν οι διαδρομές των ατόμων ώστε να γίνουν κατανοητοί οι παράγοντες και οι ειδικές συνθήκες που οδήγησαν στην απόφαση μετακίνησης και την επιλογή του νησιού ως τόπο εγκατάστασης και καλλιτεχνικής δημιουργίας. Οι συνεντεύξεις έγιναν με χρήση οδηγού συνέντευξης, ο οποίος σχεδιάστηκε με τέτοιο τρόπο ώστε να απαντά στα ερευνητικά ερωτήματα και να επιτρέπει την αποκάλυψη κρίσιμων για την

έρευνα στοιχείων. Η δειγματοληψία έγινε με τη μέθοδο της «χιονοστιβάδας» διότι οι καλλιτέχνες συνιστούν πληθυσμό που η ποιοτική έρευνα αναφέρει ως «κρυφό» και άρα δύσκολα εντοπίσιμο.

Παράλληλα διεξήχθησαν πέντε (5) συνεντεύξεις με προνομιακούς πληροφορητές που προέρχονται από τοπικές δομές και επίσημους τοπικούς θεσμούς πολιτισμού. Σκοπός αυτών των συνεντεύξεων ήταν η εξέταση των σχέσεων και των προβλημάτων που τυχόν εμφανίζονται μεταξύ των θεσμικών φορέων πολιτισμικής πολιτικής και καλλιτεχνών. Στην περίπτωση των προνομιακών πληροφορητών ο οδηγός χρησιμοποιήθηκε μόνο ως προς το μέρος που κρίθηκε απαραίτητο για την έρευνα. Η επιλογή έγινε με βάση την διαθέσιμη από τη βιβλιογραφία και το διαδίκτυο πληροφορία.

Τα αποτελέσματα της έρευνας προέκυψαν από την ποιοτική αφηγηματική ανάλυση των δεδομένων.

1.3 Η διάρθρωση της εργασίας

Το κύριο μέρος της εργασίας εκτός της εισαγωγής διαρθρώνεται σε πέντε (5) κεφάλαια και συνοδεύεται από κατάλογο βιβλιογραφικών αναφορών και δυο (2) παραρτήματα.

Στο *Κεφάλαιο 2* αναπτύσσονται έννοιες και ζητήματα που αφορούν τη «δημιουργική τάξη» και την κινητικότητα της. Μέσω της βιβλιογραφικής ανασκόπησης επιχειρείται η οριοθέτηση του φαινομένου και παρουσιάζονται διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις του υπό εξέταση θέματος.

Στη συνέχεια, στο *Κεφάλαιο 3* παρουσιάζεται η φυσιογνωμία του νησιού της Τήνου που αποτελεί και το πεδίο της παρούσας έρευνας. Πέρα από τα φυσικά, γεωγραφικά κ.ά. χαρακτηριστικά, ο χώρος του νησιού εξετάζεται εκτενέστερα ως προς δυο σημαντικούς για την έρευνα παράγοντες. Το φυσικό περιβάλλον και την πολιτισμική ιστορία και παράδοση του.

Ο σχεδιασμός και η μεθοδολογία της έρευνας που υιοθετήθηκαν αναφέρονται εκτενώς στο *Κεφάλαιο 4*. Εδώ, περιγράφονται μεταξύ άλλων και τα ερευνητικά ερωτήματα, οι υποθέσεις εργασίας που συνδέονται με αυτά, το ερευνητικό δείγμα.

Στο *Κεφάλαιο 5* παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της έρευνας, τα οποία ακολουθούν τη δομή των ενοτήτων του οδηγού συνέντευξης. Ο τρόπος παρουσίασης ακολουθεί την αφήγηση σε πλάγιο λόγο και την παράθεση μικρών ή μεγαλύτερων αποσπασμάτων των συνεντεύξεων σε ευθύ λόγο, όπου αυτό κρίθηκε απαραίτητο.

Η συζήτηση των αποτελεσμάτων γίνεται στο *Κεφάλαιο 6*. Επίσης τα αποτελέσματα σχολιάζονται, αντιπαρατίθενται με αποτελέσματα παρόμοιων ερευνών ή επεξηγούνται στη βάση θεωρητικών προσεγγίσεων συναφών με τα ευρήματα.

Τέλος υπάρχει αναλυτικός κατάλογος βιβλιογραφικών αναφορών, ξενόγλωσσων και ελληνικών καθώς και δυο (2) Παραρτήματα. Στο *Παράρτημα I* παρατίθεται ο οδηγός συνέντευξης που χρησιμοποιήθηκε στην έρευνα πεδίου και στο *Παράρτημα II* παρουσιάζονται δείγματα της εικαστικής δημιουργίας των καλλιτεχνών που συνάντησε η έρευνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ–ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

2.1 Η πορεία προς τους «δημιουργικούς τόπους»

Ο τρόπος με τον οποίο ο χώρος και ο ανθρώπινος παράγοντας επηρεάζουν τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά μιας κοινωνίας έχει μια μακρά και πλούσια ιστορία. Οι Wojan et al (2007: 713) αναφέρουν ως θεμελιακές αυτής της προσέγγισης, τις απόψεις του Marshall (1920) και του Jacobs (1961). Η άποψη του Marshall ότι «τα μυστικά της βιομηχανία είναι στον αέρα» (“the secrets of industry are in the air”) εξέταζε την καινοτομία μεταξύ των επιχειρήσεων ενός κλάδου που εμφανίζουν γεωγραφική εγγύτητα. Η άποψη του, τόνισε τη σημασία της στήριξης του περιβάλλοντος το οποίο μπορεί να περιλαμβάνει εξωγενείς της βιομηχανίας παράγοντες και εντός του οποίου εμφανίζονται αλληλεπιδράσεις στη βάση άτυπων δικτύων που βασίζονται στην εμπιστοσύνη και την αμοιβαιότητα. Ένα τέτοιο περιβάλλον όμως δεν φέρει τα χαρακτηριστικά που θα το κατατάξουν στα «δημιουργικά περιβάλλοντα» και δεν θεωρείται καθοριστικής σημασίας για την προσέλκυση δημιουργικών ανθρώπων σε έναν τόπο διότι όπως σημειώνουν οι Moulaert and Sekia (2003: 295):

«δεν υπάρχει καμία αναφορά στη βελτίωση των μη (αγοραίων) οικονομικών διαστάσεων της ποιότητας ζωής στις τοπικές κοινότητες. Αυτό καθίσταται ιδιαίτερα σαφές, όταν ο πολιτισμός θεωρείται «οικονομικός πολιτισμός» ή «πολιτισμός της κοινότητας», μόνο στο βαθμό που λειτουργεί για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της τοπικής ή περιφερειακής οικονομίας.»

Σε αντίθεση, ο Jacobs (1961) τόνισε τη σημασία της γόνιμης διασταύρωσης των καινοτόμων ιδεών μεταξύ των βιομηχανιών, των οικονομικών φορέων και της ευρύτερης κοινότητας. Η έμφαση όμως σε αυτή τη δημιουργική διαδικασία ευνόησε μόνο τις μεγάλες αστικές περιοχές. Ο Jacobs υποστήριξε ότι ο κυρίαρχος αστικός σχεδιασμός που ακολούθησε τον ΒΠΠ εμπόδιζε αυτή την αλληλεπίδραση. Τα μη δημιουργικά μέρη εμφάνιζαν υψηλή εξάρτηση από την

βιομηχανία και οι κάτοικοί τους οδηγούνταν σε ταξικό διαχωρισμό. Οι «δημιουργικές περιοχές» έπρεπε αντίθετα να χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό αλληλεπίδρασης¹ τόσο σε επίπεδο ανθρώπων όσο και στο επίπεδο του δρόμου. (Wojan et al, 2007: 714).

Περαιτέρω, παραδοσιακές θεωρίες οικονομικής ανάπτυξης και μεγέθυνσης όπως αυτές των νεοκλασικών οικονομικών, έδωσαν έμφαση στο ρόλο των φυσικών πόρων, στην εγγύτητα και πρόσβαση σε αυτούς και αποτέλεσαν για χρόνια εργαλείο της επιλογής του τόπου εγκατάστασης της παραγωγικής διαδικασίας. Τα τελευταία χρόνια, νέες θεωρίες διατυπώθηκαν τονίζοντας το ρόλο των γεωγραφικών συγκεντρώσεων αλληλένδετων παραγωγικών μονάδων του ίδιου κλάδου (Porter, 2000), ή επικεντρώθηκαν στο ρόλο του ανθρώπινου κεφαλαίου - υψηλό μορφωτικό επίπεδο - τονίζοντας τη σημασία του για τη γρήγορη ανάπτυξη (Lucas, 1988, Glaeser, 1998). Ωστόσο, το «δημιουργικό περιβάλλον» παρέμενε ένα άμορφο κατασκεύασμα σε σχέση με την σαφή ταυτότητα φορέων, δομών και μηχανισμών που σύμφωνα με τις διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις έπρεπε κάθε φορά να εμφανίζονται εντός του.

Μια διαφορετική όμως προσέγγιση, αυτή του Florida, κατάφερε να παραλληλίσει την αλληλεπίδραση που βελτιώνει την προσωπική ζωή με την αλληλεπίδραση που ενεργοποιεί την παραγωγική διαδικασία και να οδηγήσει με τον τρόπο αυτό στην ανάληψη μεγάλου αριθμού πρωτοβουλιών για την οικοδόμηση «δημιουργικών περιβαλλόντων» (“creative milieus”) τα οποία οδήγησαν στην εμφάνιση των «δημιουργικών πόλεων» (“creative cities”) και των «δημιουργικών τόπων» (“creative places”).

¹ Η αλληλεπίδραση θα προέκυπτε μέσω της συνύπαρξης κατοικιών και εμπορικών δραστηριοτήτων, την ποικιλομορφία του οικιστικού αποθέματος, εύπορων κατοίκων και κατοίκων της εργατικής τάξης εντός κοινού χώρου, την υποστήριξη των αναδυόμενων δραστηριοτήτων που τείνουν να είναι ασύμφορες οικονομικά, και δημόσιους χώρους που παρέχουν ευκαιρίες αλληλεπίδρασης και χαρακτηρίζονται από μια αίσθηση του τόπου (Wojan et al, 2007: 714).

Η προσέγγιση του Florida, εμφανίζει μεγάλες ομοιότητες με την άποψη της ανθρώπινης αλληλεπίδρασης του Jacobs αλλά βρίσκει και τον τρόπο να ενσωματώσει τις απόψεις του Marshall. Δίνει έμφαση στο ρόλο του «δημιουργικού κεφαλαίου», υποστηρίζοντας ότι ορισμένες υποκειμενικές συνθήκες των τόπων, όπως η ικανότητά τους να προσελκύουν «δημιουργικούς ανθρώπους» και να είναι ανοικτοί στη διαφορετικότητα, οδηγούν στην καινοτομία και την ανάπτυξη. Μέσα σε ένα τέτοιο «δημιουργικό περιβάλλον», εμφανίζονται αλληλεπιδράσεις μιας κρίσιμης μάζας δρώντων διαφορετικών γνωστικών πεδίων. Επιχειρηματίες, καλλιτέχνες, διανοούμενοι, φοιτητές, και ιδρύματα συμβάλουν με ιδέες στη δημιουργία νέων αντικειμένων, προϊόντων, υπηρεσιών και θεσμών δημιουργώντας έτσι τις προϋποθέσεις για οικονομική και κοινωνική ευημερία (Stolarick and Florida, 2006).

Παρότι στη βιβλιογραφία εμφανίστηκαν πολλές αναφορές που συνέδεαν την ποιότητα του τόπου και τη σημασία του ανθρώπινου παράγοντα με την επιλογή χωροθέτησης της παραγωγικής διαδικασίας, εντούτοις καμιά δεν είχε αναφερθεί σε αυτό που ο Florida (2002a), όρισε ως «δημιουργική τάξη» (“creative class”). Η σημασία των «δημιουργικών εργαζομένων» αποτέλεσε ζήτημα κεντρικής σημασίας στη νέα οικονομία της γνώσης και άλλαξε τα δεδομένα και τον τρόπο που γίνεται αντιληπτή η σχέση ανάμεσα στον τόπο, τον άνθρωπο και την ευημερία.

2.2 «Δημιουργική τάξη»: η νέα ανθρωποκεντρική προσέγγιση

Η θεωρία της «δημιουργικής τάξης» (“creative class”) όπως διατυπώθηκε από τον Florida (2002a), αφορά μια πολύπλευρη έννοια αντιπροσωπευτική μιας νέας «τάξης», έναν αναδυόμενο τομέα της οικονομίας και ένα νέο εργαλείο σχεδιασμού αστικής κυρίως πολιτική για την οικονομική μεγέθυνση και ανάπτυξη. Με εμφανείς επιρροές από τις θεωρίες του ανθρώπινου και

κοινωνικού κεφαλαίου, έδωσε έμφαση στην παρουσία και τα χαρακτηριστικά των ανθρώπων, παρά των επιχειρήσεων, ως κλειδί της οικονομικής επιτυχίας, αναλύοντας ιδιαίτερα τη σημασία συγκεκριμένων τύπων κοινωνικού κεφαλαίου, οι οποίοι περιορίζουν την καινοτομία και την οικονομική ανάπτυξη κατά τις περιπτώσεις όπου «οι σχέσεις μπορεί να γίνουν τόσο ισχυρές που η κοινότητα επαναπαύεται και υψώνει τείχη απέναντι στις εξωτερικές πληροφορίες και προκλήσεις» (Florida, 2002a: 1).

Σύμφωνα με τη θεωρία, γίνεται δεκτό ότι η παρουσία τεχνολογίας (technology), ταλέντου (talent) και ανοχής (tolerance), σε μια περιοχή αποτελεί πόλο έλξης σημαντικού αριθμού «δημιουργικών εργαζομένων» (“creative workers”) δημιουργεί ένα είδος «ανθρώπινου κλίματος» (“people climate”), που χαρακτηρίζεται από ανοιχτότητα, ποικιλομορφία, δυναμισμό και χαλαρότητα (Florida, 2002a: 13) απαραίτητο για την εμφάνιση της καινοτομίας και της δημιουργικότητας, οδηγώντας έτσι τους τόπους σε υψηλά επίπεδα οικονομικής ανταγωνιστικότητας.

Ο Clifton (2008: 63), σημειώνει πως κατά την κυκλική διαδικασία όπου η εμφάνιση και συγκέντρωση των δημιουργικών ανθρώπων δημιουργεί αναβαθμισμένα και καινοτόμα περιβάλλοντα τα οποία ευνοούν την περαιτέρω αύξηση και συγκέντρωση δημιουργικού κεφαλαίου², «οι θέσεις εργασίας ακολουθούν τους ανθρώπους» αντιστρέφοντας την για χρόνια πάγια υπόθεση της βιομηχανικής εποχής σύμφωνα με την οποία «οι άνθρωποι ακολουθούν την εργασία». Συμπληρωματικά, οι Hoyman and Faricy (2009: 315), υποστηρίζουν ότι οι συναρτήσεις χρησιμότητας των νέων εργαζόμενων διαφέρουν σημαντικά από εκείνες του «λειτουργικού ανθρώπου» της βιομηχανικής οικονομίας. Αντίθετα με τους εργαζόμενους της βιομηχανικής εποχής, οι δημιουργικοί συνάδελφοι

² Κατά τον επίσημο ορισμό της UNESCO, το δημιουργικό κεφάλαιο προκύπτει από την αλληλεπίδραση των τεσσάρων μορφών κεφαλαίου - κοινωνικού, πολιτιστικού, ανθρώπινου, και θεσμικού και διαμορφώνεται στην τομή αυτών (UNESCO, 2005: 40-2).

τους αναζητούν στις μητροπολιτικές περιοχές εκείνη τη ποικιλομορφία και την ανεκτικότητα που μπορούν να εξυπηρετήσουν την εξατομικευμένη δραστηριότητα και έκφραση. Στη σύγχρονη βασισμένη στη γνώση οικονομία, η ικανότητα των τόπων να προσελκύουν και να διατηρούν τους εργαζόμενους που διαδραματίζουν ηγετικό ρόλο στην παραγωγική διαδικασία έντασης γνώσης και την καινοτομία καθίσταται ζωτικής σημασίας. Οι εργαζόμενοι αυτοί, παρέχουν ιδέες, τεχνογνωσία, δημιουργικότητα και φαντασία και συμμετέχουν με δημιουργικό τρόπο στην επίλυση συγκεκριμένων προβλημάτων και τη δημιουργία σημαντικών νέων μορφών αγαθών και υπηρεσιών, θέτοντας έτσι τους τόπους στους οποίους εμφανίζονται και παραμένουν σε τροχιά οικονομικής και κοινωνικής ευημερίας.

Η γρήγορη κινητοποίηση ταλαντούχων ανθρώπων, πόρων και ικανοτήτων που απαιτούνται ώστε η καινοτομία να μετατρέπεται σε νέες επιχειρηματικές ιδέες και εμπορικά προϊόντα, και η προσέγγιση προβλημάτων να γίνεται με κύριο γνώμονα την πρωτοτυπία και την επανεγγραφή των κανόνων, αποτελούν ένα νέου τύπου ανταγωνιστικό πλεονέκτημα (Florida, 2002a: 8, 21, Florida and Melander, 2007: 25-6). Η εμφάνιση της «δημιουργικής τάξης» κατατάσσει τους τόπους σε ένα δημιουργικό ευρετήριο, σε μια κλίμακα κατάταξης των «δημιουργικών τόπων» στη βάση εκτιμήσεων μιας σειράς δεικτών που ο Florida (2002a, 2002b), κατασκεύασε. Οι δείκτες προκύπτουν από τη συνδυασμένη παρουσία επιχειρήσεων και δημιουργικών ατόμων και εκτιμούν το βαθμό στον οποίο οι διάφορες περιοχές καταφέρνουν την καθιέρωση μιας τοπικής «δημιουργικής τάξης» καταφέροντας έτσι να δημιουργήσει κλίμακες κατάταξης των δημιουργικών τόπων.

ΔΕΙΚΤΕΣ ΜΕΤΡΗΣΗΣ ΤΗΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΟΤΗΤΑΣ	
Δείκτης	Περιγραφή
Δημιουργικής τάξης (<i>creative class index</i>)	ποσοστό εργατικού δυναμικού μιας περιοχής που απασχολείται στο «δημιουργικό πυρήνα» και τα «δημιουργικά επαγγέλματα» προς το συνολικό εργατικό δυναμικό της περιοχής
Καινοτομίας (<i>innovation index</i>)	αριθμός νέων διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας που αποκοτώνται σε μια περιοχή σε ορισμένο χρονικό διάστημα
Υψηλής τεχνολογίας (<i>high tech index</i>)	βιομηχανική παραγωγή υψηλής τεχνολογίας μιας περιοχής προς την συνολική παραγωγή υψηλής τεχνολογίας της χώρας
Διαφορετικότητα/ποικιλομορφίας (<i>diversity index / gay index</i>)	ποσοστό ζευγαριών ίδιου φύλου που ζουν σε μια περιοχή
Μποέμ (<i>bohemian index</i>)	ποσοστό των καλλιτεχνικά «δημιουργικών ατόμων» μιας περιοχής στο σύνολο του έθνους
Ταλέντου (<i>talent index</i>)	ποσοστό κατόχων πανεπιστημιακού τίτλου ή υψηλότερης βαθμίδας.
Melting pot	ποσοστό των ανθρώπων μιας περιοχής που έχουν γεννηθεί εκτός αυτής
Δημιουργικότητας (<i>creativity index</i>)	ο συνδυασμός τεσσάρων (4) δεικτών: καινοτομίας, υψηλής τεχνολογίας, ποικιλομορφίας και δημιουργικής τάξης

Πίνακας 2.1.: Οι δείκτες μέτρησης της «δημιουργικότητας»

Επεξεργασία: Ε. Μαμούρη

2.2.1 Η επαγγελματική διάρθρωση της «δημιουργικής τάξης»

Ο Florida (2002a), υποστηρίζει πως μια ομάδα ανθρώπων οι οποίοι χαρακτηρίζονται από το επάγγελμά τους, είναι ιδιαίτερα σημαντική για να οδηγηθεί ένας τόπος στην ανάπτυξη και να παραμείνει ανταγωνιστικός. Η «δημιουργική τάξη» συμπεριλαμβάνει όχι μόνο μορφωμένα άτομα ή εργαζόμενους υψηλής τεχνογνωσίας αλλά όλους εκείνους οι οποίοι «απασχολούνται σε επαγγέλματα με σκοπό τη δημιουργία αγαθών στη βάση μιας νέας σύλληψης και μιας νέας μορφής» (Florida, 2005: 34), προχωρώντας έτσι πέρα από την παραδοσιακή παραδοχή ενός εργατικού δυναμικού, υψηλών

προσόντων. Η εννοιολογική κατασκευή της ομάδας αυτής, επιτυγχάνεται στη βάση δυο στοιχείων: της ανθρώπινης δημιουργικότητας (ορίζοντας έτσι το «δημιουργική») και του βιοτικού και εργασιακού status (το οποίο ορίζει την έννοια τη «τάξης») (Petrov, 2008: 164). Τα συστατικά μέρη της «δημιουργικής τάξης» εντοπίζονται:

- στον «υπερ-δημιουργικό πυρήνα» (“supercreative core”), ο οποίος περιλαμβάνει όσους είναι πραγματικά δημιουργικοί και καινοτόμοι στην καθημερινή τους εργασία, όπως μηχανικούς και πανεπιστημιακούς, ποιητές, ζωγράφους και καλλιτέχνες, ηθοποιούς, σχεδιαστές και αρχιτέκτονες, εκδότες, ερευνητές, αναλυτές και διαμορφωτές της κοινής γνώμης και
- τους «δημιουργικούς επαγγελματίες» (“creative professionals”), δηλαδή εκείνους που είναι δημιουργικοί από ρουτίνα και οι οποίοι εργάζονται σε ένα ευρύ φάσμα βιομηχανιών έντασης γνώσης, όπως τομείς υψηλής τεχνολογίας, νομικών και χρηματοοικονομικών υπηρεσιών, υγειονομικής περίθαλψης, διοίκησης επιχειρήσεων (Florida, 2002a: 215, 252; 255–8, 331–4, 2005: 37-41).

Κοινό στοιχείο των δυο ομάδων, αποτελεί, σύμφωνα με το Florida (2002a), το γεγονός ότι οι άνθρωποι αυτοί κερδίζουν τα εισοδήματά τους και τη ζωή τους με τη δημιουργική σκέψη.

Η θεωρία του Florida έτυχε μεγάλης αποδοχής από αστικούς ηγέτες όλων των βαθμίδων, πολεοδόμους, χωροτάκτες, και επηρέασε τις αστικές πολιτικές πολύ πριν οι ακαδημαϊκές μελέτες να είναι σε θέση να ελέγξουν την εγκυρότητα της. Η ιδέα της δημιουργίας ενός ελκυστικού χώρου για την «δημιουργική τάξη» έγινε πολύ δημοφιλής. Η θεωρία αποτέλεσε εργαλείο σχεδιασμού της αστικής οικονομικής πολιτικής ανάκαμψης και ενίσχυσης της ελκυστικότητας των τόπων για τα άτομα της «δημιουργικής τάξης» τα οποία θεωρούνται πανάκεια

και οδός προς τη γρήγορη ευημερία και πρόοδο. Ως εκ τούτου, σε διαφορετικά μέρη του κόσμου εμφανίζονται τόποι, ως κέντρα δημιουργικότητας και γνώσης ενώ στρατηγικές πολιτικές εκπονούνται προς ενίσχυση του προφίλ τους (Clifton, 2008). Η νέα προοπτική αναπτυξιακής πολιτικής, κοινωνικής απελευθέρωσης, ανοχής και σεβασμού στο διαφορετικό έτυχε μεγάλης απήχησης, βρήκε υποστηρικτές αλλά έδωσε και αφορμή για την έναρξη έντονης ακαδημαϊκής συζήτησης και κριτικής.

2.3 Μια «δημιουργική» διαμάχη

2.3.1 Έντονη κριτική - ισχυρή πρόκληση

Ανάλογη της απήχησης υπήρξε και η κριτική που ασκήθηκε στη θεωρία της «δημιουργικής τάξης» και που κάποιες στιγμές ίσως ανατιολόγητα έβαλε στο στόχαστρο τον ίδιο τον Florida..

Συγκεκριμένα, η θεωρία κατηγορήθηκε από τον Peck (2005: 757), για την απλουστευτική κυκλικότητα της υπόθεσης της. Απευθυνόμενος στους αστικούς ηγέτες με έντονο σαρκαστικά ύφος τους καθησυχάζει γράφοντας:

«αφού λοιπόν η ανάπτυξη προέρχεται από τη δημιουργικότητα και συνεπώς είναι οι δημιουργικοί τύποι που φέρνουν την ανάπτυξη και αφού αυτοί θα έρθουν εάν πάρουν αυτό που θέλουν δηλαδή ανοχή και ανοικτότητα, τότε μην ανησυχείτε καθόλου. Μόλις τα βρείτε, αυτοί θα έρθουν και στη συνέχεια η ανάπτυξη θα ακολουθήσει ως φυσικό επακόλουθο.»

Συνεχίζοντας εστιάζει στην έντονη νεοφιλελεύθερη ιδεολογική χροιά της θεωρίας, χαρακτηρίζοντας την ως μια «πολιτισμική εκδοχή των διαδρομών του καπιταλισμού» και επισημαίνει τρία βασικά προβλήματα που θα αντιμετωπίσουν οι φορείς χάραξης πολιτικής στην εφαρμογή στρατηγικών που βασίζονται στην προσέγγιση της:

α) την εφαρμογή μιας αναποτελεσματικής μίμησης ίδιων πολιτικών πρωτοβουλιών ενταγμένη στον ανταγωνισμό για την προσέλκυση του «μετακινούμενου υπερταλαντούχου» εργατικού δυναμικού

β) την ένταση των ανισοτήτων λόγω της μετατόπισης του ενδιαφέροντος από τις τοπικές ανάγκες και προκλήσεις στις ελκυστικές περιοχές και

γ) την διαστρέβλωση της πραγματικής και συμβολικής αξίας του πολιτισμού και της πολιτισμικής δημιουργίας (Ibid.: 761-7).

Περαιτέρω, η θεωρία κατηγορήθηκε για έλλειψη πρωτοτυπίας από τον Glaeser (2004: 594), ο οποίος υπονοεί ότι ο Florida «χρησιμοποίησε» ιδέες άλλων δεδομένου ότι η «δημιουργική τάξη» ομοιάζει με τη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου με έμφαση στην καινοτομία και διαφοροποιημένη μόνο ως προς την εστίαση της στην ανοχή.

Η έλλειψη αιτιώδους λογικής, η γενική και ασαφής κατηγοριοποίηση των επαγγελματιών της «δημιουργικής τάξης» οδήγησε τη Markusen (2006: 1921,1937) στην αμφισβήτηση της ίδιας της κατασκευής της. Η συγγραφέας υποστηρίζει πως η όλη «κατασκευή» έχει ελάχιστη σχέση με τη «δημιουργικότητα» και χαρακτηρίζει προβληματική την ομαδοποίηση των επαγγελματιών τονίζοντας τον διαφορετικό πολιτικό και οικονομικό ρόλο τους στην αστική ανάπτυξη.

Στο στόχαστρο μπήκε και ο τρόπος μέτρησης της «δημιουργικότητας». Οι δείκτες θεωρήθηκαν αμφιλεγόμενοι και μεροληπτικοί διότι αποτυγχάνουν να διατηρήσουν μια λογική ισορροπίας μεταξύ ακρίβειας και πληρότητας. Ερωτήματα τίθενται από τον Trip (2007: 505-506) αναφορικά με το πως ακριβώς μετριέται η «ποιότητα του τόπου» και στοιχεία όπως η αυθεντικότητα ή η αστικότητα αλλά και από τη Markusen (2006: 7) για τη μέτρηση της «ποικιλομορφίας». Η ερευνήτρια σημειώνει πως η έννοια για τους περισσότερους Αμερικανούς, περιλαμβάνει διαφορές φυλής, εθνικότητας, οικονομική τάξης, την παρουσία μεταναστών και όχι διαφορές σεξουαλικού προσανατολισμού.

Η έλλειψη εστίασης σε θέματα όπως πιθανές ανισότητες και αρνητικές εξωτερικότητες αποτέλεσαν επίσης ζητήματα έντονης αντιπαράθεσης. Υποστηρίχθηκε ότι η «δημιουργική τάξη» αποτελεί μια ελιτίστικη έννοια ικανή να εντείνει τις κοινωνικο-οικονομικές ανισότητες. Η σύγκρουση μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων για την απόκτηση της σφραγίδας της «δημιουργικότητας» (Brown and Lauder, 2006: 47-9) και ο λανθασμένος και σοβαρά επικίνδυνος διαχωρισμός των ανθρώπων σε «δημιουργικούς» και μη «δημιουργικούς» (Merkusen, 2006: 7) είναι ικανές να οδηγήσουν την κοινωνία σε μια «δημιουργική ταξική πάλη».

Πεδίο κριτικής αποτέλεσαν και ζητήματα μεταβιβασιμότητας και συγκρισιμότητας των αποτελεσμάτων. Οι κοινωνικό-οικονομικές, κυρίως διαφορές μεταξύ ΗΠΑ και Ευρώπης καθιστούν τις όποιες γενικεύσεις και απόπειρες μεταφοράς μεθόδων και πρακτικών επισφαλείς και χρήζουν μεγάλης προσοχής (Trip, 2007: 506).

Τέλος, κριτική ασκήθηκε αναφορικά με τα εμπειρικά στοιχεία που ο Florida παραθέτει στην προσπάθειά του να αποδείξει το σημαντικό ρόλο της «δημιουργικής τάξης» στην οικονομική ανάπτυξη. Τα δεδομένα του χαρακτηρίζονται ως «λεπτά» (“thin”) και η αναλυτική σαφήνεια τους τίθεται σε κίνδυνο από το «απλό και καθημερινό» (“casual”) ύφος του βιβλίου του (Glaeser, 2005: 596).

2.3.2 Απαντώντας στην πρόκληση

Όπως σημειώνουν οι Martin-Brelot et al. (2010: 856), είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι αν και οι περισσότεροι επικριτές του Florida επισημαίνουν την αδυναμία εμπειρικής βάσης της «δημιουργικής τάξης», εντούτοις ελάχιστοι από αυτούς προχώρησαν σε εμπειρικές έρευνες των οποίων τα στοιχεία θα μπορούσαν να προάγουν τη θεωρία πέρα από τις απλές χωρικές συσχετίσεις που ο Florida χρησιμοποιεί και για τις οποίες κατηγορήθηκε.

Επιπρόσθετα, τα αποτελέσματα εμπειρικών ερευνών που διεξήχθησαν από άλλους μελετητές στις ίδιες χώρες που εξέτασε και ο Florida, δεν εμφάνισαν ιδιαίτερες διαφορές ή αδύναμες συσχετίσεις μεταξύ των δεικτών και των μεγεθών της απασχόληση, του εισοδήματος και της οικονομική απόδοση των πόλεων. Ενώ δηλαδή υπήρξαν ισχυρές ενδείξεις υπέρ των ιδεών του Florida αυτές δεν θεωρήθηκαν τόσο πιστικές και τούτο διότι οι επικριτές του θεώρησαν ότι, υπερεκτιμά ή υπεραπλουστεύει τη σημασία σειράς παραγόντων όπως για παράδειγμα της υποομάδας των μποέμ ή των ομοφυλόφιλων (Scott, 2006: 11).

Παρόλα ταύτα, ο Florida δεν έμεινε αδιάφορος απέναντι στην κριτική που του ασκήθηκε. Δέχτηκε την πρόκληση και απάντησε με σειρά ερευνών. Μαζί με τους συνεργάτες, υπεραμύνθηκε της ορθότητας των ισχυρισμών του και της δυναμικής της «δημιουργικής τάξης». Ενδεικτικά αναφέρονται:

- Με την Irene Tinagli το 2004, θα επιχειρήσουν τη μέτρηση της «δημιουργικής τάξης» σε 14 Ευρωπαϊκές πόλεις χρησιμοποιώντας και αναλύοντας στοιχεία του Διεθνούς Οργανισμού Εργασίας. Στο ερώτημα του «πόσο εκτεταμένη είναι η ευρωπαϊκή δημιουργική τάξη» η απάντηση που προκύπτει από την έρευνα τους είναι σύντομη και περιεκτική: «πολύ εκτεταμένη» (Florida and Tinagli, 2004: 13).
- Το 2006 θα μελετήσει στη βάση εμπειρικής ανάλυσης δεδομένων τον τρόπο αλληλεπίδρασης του ταλέντου, της τεχνολογίας και της ανοχής (3T: Talent, Tolerance, Technology) με τα πανεπιστήμια τα οποία αναδεικνύονται σε «μηχανές καινοτομίας». Τα αποτελέσματα εμφανίζουν υψηλή συσχέτιση μεταξύ της εν λόγω αλληλεπίδρασης και της περιφερειακής ανάπτυξης στις 331 μητροπολιτικές περιφέρειες των ΗΠΑ που μελέτησαν (Florida et al., 2006).
- Το 2007 σε συνεργασία με την Charlotta Mellander θα εξετάσουν τη συμβολή της «δημιουργικής τάξης» στην ανάπτυξη των περιφερειών της

Σουηδίας. Η μελέτη τους επικεντρώνεται στα στοιχεία ανθρώπινου κεφαλαίου και στον τρόπο με τον οποίο τα πανεπιστήμια επιδρούν στην κατανομή του ταλέντου. Παράλληλα, εξετάζουν τη συσχέτιση που υπάρχει μεταξύ ανοιχτότητας, ανοχής και γεωγραφικής διασποράς συγκεκριμένων τύπων ανθρώπινου κεφαλαίου. Καταλήγουνε στο συμπέρασμα ότι ο συμπληρωματικός ρόλος του ανθρώπινου κεφαλαίου της δημιουργικής τάξης, το ταλέντο και η ανοχή συμβάλλει θετικά στην περιφερειακή ανάπτυξη που εμφανίζουν οι υπό μελέτη περιφέρειες (Florida and Mellander, 2007).

- Το 2007 μαζί με τους Mellander και Stolarick, διαπιστώνουν ότι η παραγωγικότητα της εργασίας και η αύξηση του εισοδήματος και του πλούτου στις 331 μητροπολιτικές περιφέρειες των ΗΠΑ, που αποτέλεσαν αντικείμενο της μελέτης τους, εμφανίζουν ισχυρή σύνδεση με την γεωγραφική εμφάνιση της «δημιουργικής τάξης» στους συγκεκριμένους τόπους. Παράλληλα, τα αποτελέσματα εμφανίζουν άμεση σχέση των περιβαλλοντικών πλεονεκτημάτων των περιοχών αυτών και της εγκατάστασης των «δημιουργικών εργαζομένων» εντός τους (Florida, Mellander and Stolarick, 2007).

Παρά το γεγονός ότι η θεωρία της «δημιουργικής τάξης» αμφισβητείται έντονα σε πολλά σημεία της, εν τούτοις είναι μικρός ο αριθμός των επικριτών της αμφέβαλαν για τη δυνατότητα εφαρμογής της θεωρίας σε διαφορετικά πολιτιστικά και πολιτικά περιβάλλον από εκείνο της Βόρειας Αμερική στην οποία και θεμελιώθηκε. Ερωτήματα προκύπτουν αναφορικά με τη μεταβιβασιμότητα της θεωρίας και των ερευνητικών αποτελεσμάτων κυρίως στον Ευρωπαϊκό χώρο. Ο κατακερματισμένος χώρος της πολιτισμικής πολυμορφίας, του πολύπλοκου μωσαϊκού κρατών, γλώσσας και θρησκειών, του κράτους πρόνοιας και των έντονων πολιτισμικών συνόρων, μπορεί άραγε να

αποτελέσει ένα πεδίο συνάντησης της «νέας προσέγγισης» με τον «παλιό κόσμο»;

2.4 Κι όμως κινείται...

Η κινητικότητα των ανθρώπων είναι ίσως το σημαντικότερο γεγονός της σύγχρονης παγκόσμιας οικονομίας(...)οι άνθρωποι μπορούν να κυκλοφορούν ελεύθερα σε μέρη που τους προσφέρουν την ευκαιρία, την ελευθερία, και τη δυνατότητα να οικοδομήσουν τη ζωή που επιλέγουν. Florida (2007: 237).

Τις τελευταίες δεκαετίες, η κατανόηση της παραγωγής και της καινοτομίας έχει κερδίσει την προσοχή στη βάση μιας πιο ατομοκεντρικής προσέγγισης. Η γνώση δημιουργείται και χρησιμοποιείται από τα άτομα με ταλέντο και ως εκ τούτου αυτά αντιμετωπίζονται ως ένας από τους κρισιμότερους παράγοντας για την πρόσβαση σε αυτή και την πληροφορία (Florida, 2002a). Η οικονομία της γνώσης έχει οδηγήσει σε μια αλλαγή της εστίασης από τους εντοπισμένους χωρικά πόρους στην κατανόηση ορισμένων πόρων ως μετακινούμενων. Δεδομένου ότι, η δημιουργία αξίας σε πολλούς τομείς της οικονομίας στηρίζεται ολοένα και περισσότερο σε άυλους πόρους³, γεωγραφικοί περιορισμοί του παρελθόντος όπως η πρόσβαση και η εγγύτητα σε πρώτες ύλες και φτηνές πηγές ενέργειας παύουν να αποτελούν ρυθμιστικούς παράγοντες της παραγωγικής διαδικασίας. Οι πρώτες ύλες, η σωματική εργασία ακόμη και οι ροές κεφαλαίων, σταδιακά αντικαθίστανται από το ανθρώπινο ταλέντο και η «δημιουργική τάξη» εμφανίζεται ως αποτέλεσμα του βασικού αυτού οικονομικού μετασχηματισμού (Lang and Danielsen, 2005: 218). Η γεωγραφία της γνώσης και της δημιουργικότητας μετεξελίσσεται σε γεωγραφία του ταλέντου και κατανομή του στο χώρο αναδεικνύεται σε σημαντικό

³ Βασική απόδειξη της μετάβασης προς την οικονομία της γνώσης, του ταλέντου και των δεξιοτήτων αποτελεί η μετατόπιση της λογιστικής αξίας των άυλων περιουσιακών στοιχείων σε σύγκριση με στις πρώτες ύλες από 20:80 το 1950 στο 70:30 στη δεκαετία του 1990 (Cooke and De Laurentis, 2002, όπως αναφέρεται στο Clifton, 2008: 65).

παράγοντα αναπτυξιακής διαδικασίας. Σε αντίθεση με τους παραδοσιακούς πόρους, οι ταλαντούχοι και δημιουργικοί άνθρωποι μετακινούνται και η κινητικότητα αυτή θεωρείται κινητήριοις μοχλός μιας τοπικά εστιασμένης ευημερίας (Florida, 2005). Φορείς δημιουργικού κεφαλαίου, τα άτομα αυτά αποτελούν ανταγωνιστικό πλεονέκτημα του τόπου που καταφέρνει να τα έλκει και να τα διατηρεί. Ο Stockdale (2006), θεωρεί πως στις μέρες μας η χωρικά εστιασμένη παραγωγή γνώσης και ταλέντου παύει να συνδέεται με τον τόπο ως μοναδική προϋπόθεση πρόσβασης σε αυτά. Προς αντικατάσταση, αρκεί η εμφάνιση μιας ροής δυο παραγόντων, είτε με τη μορφή της παγκόσμιας δικτύωσης ή μέσω της κινητικότητας του εργατικού δυναμικού.

Αν και το έργο του Florida δεν προχωρά σε ανάλυση της γεωγραφικής κινητικότητας της «δημιουργικής τάξης», εν τούτοις η παραδοχή της υψηλής κινητικότητας των μελών της σημειώνεται σε όλο το εύρος του έργου του με αναφορές όπως «οι κάτοχοι υψηλού ανθρώπινου κεφαλαίου εμφανίζουν μεγάλη κινητικότητα και έχουν πολλές επιλογές» (Florida 2002b: 751) ή την παραδοχή ότι «το ταλέντο (...) και οι δημιουργικοί άνθρωποι που το κουβαλούν αποτελούν υψηλής κινητικότητας οικονομικό πόρο» (Florida and Tinagli, 2004, 12). Η παραδοχή επίσης πως η «δημιουργική τάξη» έλκεται από τόπους με «σωστό» πολιτισμικό και αισθητικό προφίλ («ανθρώπινο κλίμα») είναι μια βασική αρχή στην κατανόηση της κινητικότητας που εμφανίζει. Οι πολιτισμικοί παράγοντες και οι παράγοντες που σχετίζονται με τον τρόπο ζωής, αποτελούν σημαντική παράμετρο στη λήψη της απόφασης μετακίνησης και εγκατάστασης σε ένα τόπο (Florida, 2002c: 58-9), καθώς η «δημιουργική τάξη» αναζητά έντονα «ανέσεις υψηλής ποιότητας και εμπειρίες (...) μα πάνω απ' όλα την ευκαιρία επικύρωσης και επιβεβαίωσης της δημιουργικής της ταυτότητας» (Florida, 2005: 218). Η υψηλή κινητικότητα της «δημιουργικής τάξης» οφείλετε κυρίως στο γεγονός πως η εκπλήρωση των ατομικών της αναγκών τίθεται ως πρώτη προτεραιότητα. Ως

εκ τούτου, μπορεί να μετακινείται από περιοχή σε περιοχή, εάν αυτές δεν πληρούν τις απαιτήσεις της.

2.4.1 Ο χώρος μελέτης της «δημιουργικής τάξης»

Η θεωρία της «δημιουργικής τάξης» αλλά και η έρευνα που ακολούθησε, επικεντρώθηκε στις πόλεις και τις αστικές περιοχές, υποδηλώνοντας έτσι τον αστικό χαρακτήρα του φαινομένου. Η προσέγγιση αυτή είναι κατανοητή υπό την έννοια ότι οι μεγάλες πόλεις λειτουργούν ως συγκεντρώσεις δημιουργικότητας και σύμφωνα με τους Banks et al., (2000: 463) «η πόλη(...)θεωρείται μια απαραίτητη πηγή και η βάση από την οποία ξεπηδούν ιδέες, έργα και αγορές». Αναμφίβολα, λόγω των οικονομιών κλίμακας, οι πόλεις εμφανίζονται πολύ πιο ευνοημένες από τις απομακρυσμένες περιοχές της υπαίθρου (rural – remote areas). Σε αυτή την άνιση κατανομή της οικονομίας της γνώσης στο χώρο, βρίσκεται ίσως και η κύρια αιτία μετακίνησης από την ύπαιθρο στις αστικές περιοχές (rural to urban mobility) των νέων κυρίως ανθρώπων (Cooke and De Laurentis, 2002, όπως αναφέρονται στο Clifton, 2008: 64).

Ωστόσο, αυτό δε σημαίνει πως οι περιοχές της περιφέρειας πρέπει να εξαιρεθούν από τη συζήτηση αυτή. Ο ρόλος της «δημιουργικής τάξης» και του ταλέντου, αποτελεί παράγοντα της ενδογενούς και νέο-ενδογενούς ανάπτυξης⁴ που δεν πρέπει να παραβλέπεται. Το ενδιαφέρον των ερευνητών συγκέντρωσαν

⁴ Η θεωρία της ενδογενούς ανάπτυξης υποστηρίζει ότι η ευημερία της τοπικής οικονομίας κάθε υπο-εθνικού επίπεδου, ενδυναμώνεται όταν στην αναπτυξιακή διαδικασία χρησιμοποιούνται οι τοπικά χωροθετημένοι φυσικοί, ανθρώπινοι και άυλοι πόροι. Με τον τρόπο αυτό η αναζωογόνηση της τοπικής οικονομικής δραστηριότητας, συντελείται χωρίς να εξαρτάται από εξωγενείς παράγοντες όπως το κινητό κεφάλαιο. Ασχολείται επίσης με τις τοπικές κοινωνικές εξυπηρετήσεις και άλλους παράγοντες που καθορίζουν την ποιότητα ζωής ενώ υπογραμμίζει την αναγκαιότητα της τοπικής συμμετοχής στο σχεδιασμό και την εφαρμογή οποιασδήποτε δράσης καθώς και την ύπαρξη μηχανισμών ελέγχου, προκειμένου οι πολιτικές να συμφωνούν με τις τοπικές ανάγκες και επιθυμίες. Η κριτική που ασκήθηκε στη θεωρία, αφορούσε την αυτόνομη χωρίς εξωτερικές επιρροές ανάπτυξη που πρεσβεύει. Στα πλαίσια ενός παγκοσμιοποιημένου κόσμου, των ροών παγκόσμιου εμπορίου και των οικονομικών ενώσεων, κατηγορήθηκε πως δεν μπορεί να αποτελεί εφαρμόσιμη πρόταση. Ο κάθε τόπος μπορεί να περιλαμβάνει ενδογενείς και εξωγενείς δυνάμεις ώστε το τοπικό επίπεδο να αλληλεπιδρά με το υπερτοπικό. Η άποψη αυτή αποτέλεσε την έννοια της νέο-ενδογενούς ανάπτυξης (Ray, 1999: 259, 261).

σταδιακά μελέτες περίπτωσης απομακρυσμένων τόπων, ειδικών γεωμορφολογικών και κλιματικών συνθηκών, μακριά από τις μητροπόλεις, στις οποίες εμφανίζονται σημαντικά ποσοστά της «δημιουργικής τάξης». Οι ερευνητικοί άξονες αφορούν κυρίως δυο ζητήματα: α) τα κίνητρα που οδηγούν τη «δημιουργική τάξη» στην κινητικότητα προς τέτοιες περιοχές, (Argent et al. 2013, Chi and Marcouiller, 2011, 2013, McGranahan and Wojan, 2007, Petrov, 2007, Waltert and Schlöpfer, 2010, 2013 Waltert et al. 2011, κ.ά.) και β) τα αποτελέσματα αυτής της εγκατάστασης στην τοπική οικονομική ανάπτυξη (Edwards, 2012, Herslund, 2011, Herslund and Tanvig, 2012, Mc Granahan, 2008, Mc Granahan et al. 2011, Tabellini, 2010, κ.ά.)⁵.

Την παρούσα εργασία απασχολεί ο πρώτος από τους δυο προαναφερόμενους άξονες. Ως εκ τούτου, οι ενότητες της βιβλιογραφικής επισκόπησης που ακολουθούν, αφορούν τα κίνητρα και τους παράγοντες έλξης που οδηγούν την καλλιτεχνική «δημιουργική τάξη» σε μετακίνηση προς συγκεκριμένους τόπους.

⁵ Και για τις περιπτώσεις μελέτης περιοχών της περιφέρειας, θα μπορούσε να ασκηθεί η ίδια κριτική που υφίσταται συνολικά η θεωρία της «δημιουργικής τάξης» αναφορικά με την απουσία εμπειρικής έρευνας. Τα αποτελέσματα προκύπτουν κατά πλειοψηφία από την επεξεργασία ποσοτικών δευτερογενών δεδομένων στη βάση δεικτών, εγείροντας ερωτήματα αναφορικά με το πώς τα στατιστικά δεδομένα μπορούν να αποκαλύψουν το συσχετισμό μεταξύ δημιουργικών ανθρώπων, τόπου και οικονομίας.

2.5. Η «δημιουργική τάξη» εκτός των τειχών

2.5.1 Τόποι που έλκουν σαν μαγνήτες

«Για να δημιουργήσετε μια αναπτυσσόμενη περιοχή, χρειάζεστε έναν τόπο στον οποίο οι άνθρωποι να επιθυμούν και να μπορούν εύκολα να έρθουν, όπου μπορούν να ζήσουν τη ζωή που θέλουν όπως θέλουν (...) ελεύθερα» *Florida* (2006: 26).

Η βιβλιογραφία σημειώνει ότι οι μεταναστευτικές συμπεριφορές της «δημιουργικής τάξης» διαφέρουν από τις εν γένει μεταναστευτικές συμπεριφορές, ως προς την ένταση, τους λόγους που την οδηγούν στη λήψη μιας τέτοια απόφαση και την επιλογή των τόπων. Συγκεκριμένοι πόροι και τοπικά χαρακτηριστικά αποτελούν εν δυνάμει ισχυρούς παράγοντες έλξης (pull factors) για το δυνητικά μετακινούμενο και περιζήτητο «ταλέντο» (Hansen and Niedomysl, 2009: 193). Ο Florida (2006), προσπαθώντας να εξηγήσει τις χωρικές επιλογές εμφάνισης και εγκατάστασης των δημιουργικών και ταλαντούχων ανθρώπων, τονίζει τη σημασία της ελκυστικότητας του τόπου ως εξέχουσας σημασίας στην προσέλκυση της δημιουργικής κρίσιμης μάζας και το θέμα των υπαίθριων εγκαταστάσεων ψυχαγωγίας (outdoor amenities) όπως πάρκα, αθλητικές εγκαταστάσεις, υπαίθριοι δημόσιοι χώροι τέχνης κ.ά., ως σημαντικούς παράγοντες έλξης (Clark et al. 2002, Lloyd, 2002).

Η ιδιαίτερη σημασία των χαρακτηριστικών που φέρουν συγκεκριμένοι τόποι απασχόλησαν τη διεθνή βιβλιογραφία, η οποία υποδηλώνει ότι τα ελκυστικά φυσικά περιβάλλοντα έχουν τη δυνατότητα να αποτελέσουν οδηγό της περιφερειακής και τοπικής αλλαγής, με την προσέλκυση μετακινούμενων ατόμων, τουριστών και της πολιτισμικής παραγωγής (Walter et al 2011: 748). Έτσι, η ποιότητα του τόπου γίνεται σταδιακά κατανοητή με ευρύτερους όρους από ό,τι παραδοσιακά συνέβαινε, ενώ η κατάσταση του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος και η ύπαρξη και συντήρηση μιας πλούσιας

πολιτιστικής ταυτότητας του τόπου, καθιστούν τους τόπους ελκυστικούς για τη μετακίνηση και τη συγκέντρωση σε αυτούς κυρίως ατόμων που απασχολούνται στα πολιτισμικά επαγγέλματα.

Ο Scott (1997, 2000), αναφέρεται στα χαρακτηριστικών των τόπων που αναπτύσσουν ελκτικές δυνάμεις συγκέντρωσης της πολιτισμικής οικονομικής δραστηριότητας. Σημειώνει τους τρόπους με τους οποίους οι πολιτισμικές βιομηχανίες⁶ μπορούν να επωφεληθούν από μια τοπική κοινότητα η οποία εμφανίζει «χαρακτηριστικό στυλ, κοινούς κώδικες και ευαισθησίες». Υιοθετώντας τη θέση και τις ιδέες του Bourdieu (1993), εισάγει στη συζήτηση την έννοια του «δημιουργικού πεδίου» για να αναφερθεί στον τρόπο με τον οποίο τοπικές συγκεντρώσεις της πολιτισμικής δραστηριότητας συμπεριφέρονται ως καταλύτες στην αύξηση της δημιουργικότητας και της καινοτομίας. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται από τον Scott στην «τοπική ατμόσφαιρα», την οποία κατατάσσει στα σημαντικότερα χαρακτηριστικά του τόπου που διαμορφώνουν την πολιτισμική δημιουργία. Η «τοπική ατμόσφαιρα» ως αποτέλεσμα αλληλεπίδρασης των χαρακτηριστικών του τόπου και των τοπικών κοινοτήτων, των φορέων και ιδρυμάτων και των δημιουργικών πολιτισμικών επιχειρήσεων, αποτελεί κρίσιμο παράγοντα στην απόφαση της μετακίνησης, ιδιαίτερα στην περίπτωση της καλλιτεχνικής κοινότητας. Η εστίαση στο οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον της δημιουργικότητας, δεν μειώνει «το ταλέντο, τη φαντασία, τη διάθεση ή την έμπνευση των ατόμων που ασχολούνται με την δημιουργική, πολιτισμική παραγωγή (...) αλλά αντίθετα είναι αυτοί οι παράγοντες κινητοποίησης της δημιουργικής παραγωγής» (Scott, 2000: 10, 32, 39).

⁶ Όπως αναφέρει ο Drake (2003: 513), η πατρότητα του όρου της «πολιτισμικής βιομηχανίας» “creative industry” αποδίδεται στους Adorno and Horkheimer (1977/1944), ήταν όμως μια ομάδα Γάλλων κοινωνιολόγων που χρησιμοποίησε τον πληθυντικό αριθμό του όρου σε μια προσπάθεια κατάδειξης της περιπλοκότητας του κλάδου. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε εκτενώς από πολιτικούς και επιστημονικούς κύκλους και αποτελεί τομέα ιδιαίτερου ενδιαφέροντος των τοπικών και εθνικών κυβερνήσεων, αφού σύμφωνα με τον Drake (2003: 513) «δίνει έμφαση στην οικονομική αξία των παραγόμενων προϊόντων και όχι στη λιγότερο κατανοητή και αμφιλεγόμενη έννοια του πολιτισμού.

Στην προσπάθεια διερεύνησης και κατανόησης των παραγόντων - κινήτρων που δρουν καταλυτικά στην απόφαση μετακίνησης και εγκατάστασης η βιβλιογραφία ασχολήθηκε με το ζήτημα των «σκληρών» (“hard”) και «ήπιων» (“soft” factors) παραγόντων⁷. Η κυριαρχία των «σκληρών» παραγόντων, οι οποίοι στο παρελθόν καθόριζαν τη χωροθέτηση των επιχειρήσεων στη βάση κυρίως της διαθεσιμότητας των παραγωγικών πόρων, (κατάλληλο εργατικό δυναμικό, μισθολογικό κόστος, προσβασιμότητα κ.λπ.), επανεξετάζεται. Παρότι οι «σκληροί» παράγοντες χωροθέτησης έχουν ακόμα μεγάλη σημασία, ο ρόλος των «ήπιων» παραγόντων στην επιλογή του τόπου εγκατάστασης έχει κερδίσει σε δημοτικότητα ως μέσο ερμηνείας των προτύπων χωροθέτησης επιχειρήσεων, ιδίως των «δημιουργικών βιομηχανιών» αλλά και των επαγγελματιών του κλάδου οι οποίοι συγκαταλέγονται εντός του «υπέρ-δημιουργικού πυρήνα» της «δημιουργικής τάξης».

Ο ρόλος των «σκληρών» και «ήπιων» παραγόντων στην προσέλκυση δημιουργικών καλλιτεχνών στην ευρύτερη περιοχή του Δουβλίνου βρίσκεται στο επίκεντρο της έρευνας των Murphy and Redmond (2009). Τα αποτελέσματα, εμφανίζουν τους κλασσικούς παράγοντες όπως την απασχόληση, την οικογένεια και τους δεσμούς με τον τόπο, ως κυρίαρχα κίνητρα στην επιλογή του τόπου εγκατάστασης. Περαιτέρω, η έρευνα των Martin-Brelot et al. (2009), σε έντεκα (11) ευρωπαϊκές πόλεις⁸, εξετάζει την υπόθεση της υψηλής κινητικότητας της πολιτισμικής «δημιουργικής τάξης» σε σχέση με τα κίνητρα που επιτρέπουν την εμφάνιση του φαινομένου. Τα ευρήματα συνηγορούν στην άποψη, πως οι παράγοντες που επηρεάζουν τη σχέση κινητικότητα – επιλογή του τόπου

⁷ Ως «σκληροί» παράγοντες νοούνται οι μετρήσιμοι παράγοντες που επηρεάζουν την απόφαση χωροθέτησης επιχειρήσεων και εγκατάστασης των ανθρώπων όπως εργασία, υποδομές μεταφοράς, εγγύτητα σε πανεπιστήμια κ.ά. Οι «ήπιοι» παράγοντες αναφέρονται σε μη μετρήσιμες ποιοτικού συνήθως χαρακτήρα μεταβλητές και περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων την ποιότητα του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, τη λειτουργία της αγοράς κατοικίας την έντονη πολιτισμική ταυτότητα και ζωντανή πολιτιστική ζωή μιας περιοχής.(Musterd et al. 2007).

⁸ Οι έντεκα (11) πόλεις στις οποίες διενεργήθηκε η έρευνα είναι οι: Amsterdam, Barcelona, Budapest, Dublin, Helsinki, Leipzig, Milan, Munich, Poznan, Riga και Toulouse

εγκατάστασης, υπακούουν σε μια μορφή «προσωπικής τροχιάς», η οποία καθορίζεται από στοιχεία όπως η καταγωγή ή η πρότερη γνωριμία με το τόπο (τόπος διακοπών, σπουδών). Μεταξύ των «ήπιων» παραγόντων η ποιότητα ζωής και φυσικού περιβάλλοντος καθίστανται πρωταρχικής σημασίας. Οι ερευνητές σημειώνουν ότι ο βαθμός επιρροής διαφέρει αρκετά ανάμεσα στις πόλεις, λόγω οικονομικών, γεωγραφικών και πολιτισμικών διαφορών που εμφανίζονται σε αυτές.

2.5.2. Η «φύση» της «δημιουργικής» μετακίνησης

Με δεδομένο ότι στη μελέτη της σχέσης ανθρώπου και φυσικών συστημάτων, γίνεται αποδεκτό ότι η πολιτισμική εξέλιξη και η οικονομική ανάπτυξη συνδέονται εγγενώς με τη βιοποικιλότητα και τα οικολογικά συστήματα, η διεθνής επιστημονική συζήτηση επικεντρώθηκε και στο ζήτημα του υψηλής αξίας φυσικού περιβάλλοντος⁹ (natural amenities) των τόπων και της κινητικότητας που οδηγείται από αυτό (amenity - led mobility). Η ποιότητα του τοπικού περιβάλλοντος, οι περιοχές ιδιαίτερου φυσικού κάλλους, τα ειδυλλιακά τοπία και τα ιδιαίτερα τοπογραφικά χαρακτηριστικά (λίμνες, βουνά, ακτές, κ.ά.), αλλά και η ποιότητα και η αισθητική του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, θεωρήθηκαν κρίσιμης σημασίας παράμετροι στην απόφαση μετακίνησης και εγκατάστασης και άξιοι μελέτης. Η συζήτηση εστιάστηκε κυρίως στη λειτουργία του φυσικού κεφαλαίου ως κίνητρο στη μετακίνηση, ως πηγή έμπνευσης και δημιουργίας και στη συμβολή του στην ανθρώπινη πολιτισμική και κοινωνική πολυμορφία και την καινοτομία (Pickett and Cadenasso, 2006: 115, 117).

Η έρευνα του Clifton (2008), αναφορικά με τη χωρική κατανομή της «πολιτισμικής τάξης» στο Ηνωμένο Βασίλειο και τη σημασία της ποιότητας του

⁹ Οι Chi and Marcouiller (2013: 21), επιχειρώντας τον προσδιορισμό των παραγόντων του υψηλής αξίας φυσικού περιβάλλοντος (natural amenities) ενός τόπου καταλήγουν ότι αυτοί αναφέρονται σε ηδονικές και αισθητικές πτυχές που συνδέονται με το φυσικό τοπίο και χαρακτηριστικά, όπως η φύση, ο ανοιχτός χώρος, το κλίμα, το υγρό στοιχείο και την τοπογραφία.

τόπου ως παράγοντα έλξης καταλήγει συμπερασματικά ότι η παρουσία και η συγκέντρωση των μελών του «υπερ-δημιουργικού πυρήνα» σε μια περιοχή υψηλής περιβαλλοντικής αξίας οφείλεται ακριβώς στο υψηλής αξίας φυσικό περιβάλλον και λειτουργεί ελκτικά για την περαιτέρω συγκέντρωση ταλαντούχων υψηλού πολιτισμικού κεφαλαίου ατόμων (ibid.: 63).

Οι Markusen and Johnson (2006: 20), εισάγουν στη συζήτηση την παράμετρο των εισοδηματικών ανισοτήτων και περιορισμών ως βασική μεταβλητή της μετακίνησης προς τις υψηλής φυσικής αξίας περιοχές. Στην έρευνα τους, παρατηρούν ότι στην περιοχή της Minnesota, οι καλλιτέχνες που βρίσκονται στην αρχή της καριέρας τους, ζουν εντός της πόλης σε μειονεκτικές περιοχές, όχι πάντα από άποψη αλλά λόγω των εισοδηματικών περιορισμών στους οποίους υπόκεινται. Σαφέστατα, η πόλη συγκεντρώνει την πολιτισμική σκηνή και τα δίκτυα εξεύρεσης ευκαιριών απασχόλησης και καλλιτεχνικής δημιουργίας είναι πολύ έντονα. Παράλληλα όμως, η περιοχή έλκει τους νέους καλλιτέχνες και λόγω του χαμηλότερου κόστους διαβίωσης στερώντας έτσι τους τη δυνατότητα αναβάθμισης της ποιότητας ζωής τους. Αντίθετα οι παλαιότεροι, καταξιωμένοι και πιο εύποροι καλλιτέχνες, κατοικούν και εργάζονται σε υψηλής φυσικής αξίας περιοχές, σε ειδυλλιακά τοπία μακριά από την πόλη η οποία λειτουργεί για αυτούς κυρίως με την αγοραία της διάσταση.

Για τους Waltert et al (2011: 750), το φυσικό κάλλος μιας περιοχής, θεωρείται ως εξαιρετικής συμβολής παράγοντας στην ποιότητα ζωής των κατοίκων και της οικονομικής ανάπτυξης, κυρίως μέσω της προσέλκυσης δραστηριοτήτων που απασχολούν δημιουργικούς εργαζόμενους και τουρίστες. Η έρευνα τους εξετάζει τις δημογραφικές αλλαγές σε 2.467 δήμους της Ελβετίας για το χρονικό διάστημα 1995-2005 και τα αποτελέσματά της επαληθεύουν την υπόθεση ότι οι άνθρωποι έλκονται από τα τοπία υψηλού φυσικού κάλλους. Τα ευρήματα αποκαλύπτουν μια ισχυρή σχέση μεταξύ των υψηλού φυσικού κάλλους τόπων και της δημογραφικής αύξησης. Οι υπό μελέτη περιοχές της

Ελβετίας που εμφανίζουν αφθονία ανοιχτού χώρου, υψηλής αξίας φυσικούς πόρους και εγγύτητα στις μεγάλες λίμνες, συγκέντρωσαν το μεγαλύτερο ποσοστό της εσωτερικής μετανάστευσης η οποία αποτυπώθηκε στη δημογραφική αύξηση. Στα αποτελέσματα καταγράφεται και η υποβοήθηση του φαινομένου από συμπληρωματικά μέτρα όπως φορολογικά κίνητρα υποδομές ενίσχυσης της προσπελασιμότητας κ.ά. Ακόμα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον εμφανίζει μια προκύπτουσα συσχέτιση μεταξύ του υψηλής αισθητικής αξίας περιβάλλοντος και των χωρικών διαφορών που εμφανίζονται στους μισθούς και στις αξίες χρήσεων γης και ενοικίων¹⁰ (ibid.: 756).

Τη μέθοδο της επισκόπησης δευτερογενών βιβλιογραφικών πηγών, επιλέγουν οι Waltert and Schläpfer (2010), προκειμένου να εξετάσουν το ρόλο της φύσης και του τοπίου ως παράγοντες που επιδρούν στην απόφαση μετακίνησης σε συγκεκριμένους τόπους. Η εξέταση πραγματοποιείται υπό το πρίσμα δύο βασικών πτυχών της εμπειρικής έρευνας: της μετανάστευσης και των περιφερειακών οικονομικών στη βάση των ηδονικών μοντέλων τιμολόγησης¹¹. Μελετώντας εβδομήντα μία (71) σχετικές επιστημονικές μελέτες, σημειώνουν ότι η έρευνα της εσωτερικής μετανάστευσης και της περιφερειακής οικονομικής ανάπτυξης αποδεικνύει πως οι μετανάστες προσελκύονται από τα υψηλής αξίας φυσικά περιβάλλοντα το ίδιο έντονα όσο και από τους χαμηλούς φόρους (ibid.: 142).

Οι συγγραφείς προχωρούν σε μια ομαδοποίηση των ευρημάτων για τα νεοεγκατεστημένα άτομα και τις επιχειρήσεις. Αναφορικά με τους πρώτους, επισημαίνουν ότι:

¹⁰ Η βασική υπόθεση είναι ότι οι άνθρωποι είναι πρόθυμοι να δεχτούν χαμηλότερους μισθούς, να καταβάλλουν υψηλότερα μισθώματα και να αντιμετωπίσουν υψηλότερο κίνδυνο ανεργίας, προκειμένου να ζούν σε περιοχές υψηλού φυσικού κάλλους και περιβαλλοντικής αξίας (Waltert et al. 2011: 750).

¹¹ Η θεωρητική κατασκευή των ηδονιστικών μοντέλων τιμολόγησης (hedonic pricing models) ανήκει στο Rosen (1974). Τα ηδονιστικά μοντέλα προσπαθούν με έμμεσο τρόπο να αποτιμήσουν με χρηματικούς όρους την αξία των περιβαλλοντικών χαρακτηριστικών και ανέσεων μέσα από τις εκτιμήσεις και την ανάλυση των αξιών ακινήτων. Οι εξισώσεις τιμών απορρέουν από στοιχεία πώλησης ακινήτων μέσω παλινδρόμησης και ως εκ τούτου επιτρέπουν την αποτίμηση των διαφορών εξωγενών χαρακτηριστικά του ακινήτου και της γύρω περιοχής (Waltert and Schläpfer, 2010: 143).

- το υψηλής αξίας φυσικό περιβάλλον του τόπου δρα ελκτικά ως επί το πλείστον για άτομα με εισοδήματα τα οποία χαρακτηρίζει μια μεταβλητότητα και ευελιξία
- τα άτομα αυτά είναι διατεθειμένα να αποδεχτούν χαμηλότερους μισθούς και υψηλότερα μισθώματα προκειμένου να απολαμβάνουν υψηλής αξίας φυσικά περιβάλλοντα
- το υψηλής ποιότητας φυσικό περιβάλλον παρέχει υπηρεσίες οικοσυστήματος οι οποίες εισέρχονται άμεσα στις συναρτήσεις χρησιμότητας των ατόμων αυξάνοντας έτσι την ικανοποίησή τους (ibid.:143-5, 148).

Επίσης, σημειώνουν και μια σειρά από έμμεσες οικονομικές επιδράσεις όπως η προσέλκυση ειδικευμένου εργατικού δυναμικού το οποίο με τη σειρά του προσελκύει τις επιχειρήσεις (ibid: 148).

Η έρευνα των Argent et al. (2013), σε απομακρυσμένες περιοχές της Αυστραλίας, διερευνά τη σχέση μεταξύ φυσικών τοπίων υψηλού κάλλους, εσωτερικής μετανάστευσης και δημιουργικότητας. Οι ερευνητές εστιάζουν στη διερεύνηση του βαθμού στον οποίο οι απομονωμένες αυτές περιοχές είναι σε θέση να προσελκύσουν «δημιουργικό» ανθρώπινο δυναμικό, κεφαλαιοποιώντας τα ιδιαίτερα τοπικά περιβαλλοντικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά τους. Τα συμπεράσματα της έρευνας υπογραμμίζουν ότι οι υψηλής αξίας και αισθητικής φυσικοί πόροι σε συνδυασμό με την ενίσχυση της τοπικής πολιτισμικής ταυτότητας και κουλτούρας (τοπικές τέχνες, μουσική, φεστιβάλ) καθιστούν ελκυστικές πολλές απομακρυσμένες περιοχές, οι οποίες μπορούν να εξελιχθούν σε «παράδεισο» της δημιουργικής δραστηριότητας. Επιπρόσθετα, σημειώνουν τη δυναμική μιας τέτοιας εμφάνισης και συγκέντρωσης η οποία δημιουργεί τις προϋποθέσεις ένταξης των τόπων σε έναν κύκλο τοπικής ανάπτυξης και ευημερίας (ibid.: 89-0, 97).

Οι παραπάνω απόπειρες μελέτης και κατανόησης των παραγόντων κινητικότητας και έλξης σε απομακρυσμένους και απομονωμένους τόπους έθεσαν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός τους κυρίως μια επαγγελματική ομάδα της «δημιουργικής τάξης» και συγκεκριμένα του «υπερ-δημιουργικού πυρήνα», αυτή των καλλιτεχνών.

2.5.3 Καλλιτέχνες «εκτός ορίων»

Το ειδικό ενδιαφέρον της διεθνής βιβλιογραφίας για τα κίνητρα μετακίνησης και τους παράγοντες έλξης των καλλιτεχνών σε «ιδιαιτέρους» τόπους, οφείλεται κυρίως στην έντονη κινητικότητα που εμφανίζει η ομάδα αυτή στις διαδρομές της ζωής της. Τα ποικίλα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά τους αλληλεπιδρούν με πολύπλοκους τρόπους με μια σειρά παραγόντων άπωσης και έλξης που επηρεάζουν τη δυναμική της μετακίνησης και οι οποίοι δεν αποτελούν αντικείμενο εξέτασης των υποθέσεων του Florida. Μεταξύ των παραγόντων περιλαμβάνονται γεγονότα του κύκλου ζωής, κοινωνικά ζητήματα, εμπόδια εισόδου στις τοπικές πολιτισμικές σκηνές, η δυναμική της αγοράς και οι ευκαιρίες απασχόλησης. Στην περίπτωση των καλλιτεχνών, οι ανωτέρω παράγοντες αλληλεπιδρούν με διαφορετικούς τρόπους στους δομικούς περιορισμούς της μετακίνησης και διαφοροποιούνται από τόπο σε τόπο. Έτσι, διαφορετικά είδη καλλιτεχνών σε διαφορετικές περιοχές είναι πολύ πιθανό να συμπεριφέρονται με εντελώς διαφορετικό τρόπο. Επιπλέον, στην κατηγορία των καλλιτεχνών ανήκει ένα ευρύ φάσμα της καλλιτεχνικής πρακτική και σκέψης, των τρόπων και μορφών εργασίας και των πηγών εισοδήματος ενώ συχνά οι καλλιτέχνες βασίζονται σε πολλαπλά επαγγέλματα πέρα από καλλιτεχνικές πρακτικές τους καθιστώντας τους έτσι ένα είδος «κρυμμένου πληθυσμού» που δεν διευκολύνει την μελέτη. Υπό την έννοια των ως άνω δεδομένων, η κατανόηση του συμπεριφορικού μοντέλου των καλλιτεχνών, όπως αυτό

εμφανίζεται στο ζήτημα της εμφάνισής¹² τους εκτός των αστικών κέντρων, χρήζει ιδιαίτερης μελέτης και τα όποια συμπεράσματα δεν μπορούν να τύχουν γενικεύσεων (Drake, 2003, Wojan et al. 2007, Bell and Jayne, 2010).

Στη βάση της κατανόησης της υψηλής κινητικότητας των καλλιτεχνών, οι Wojan et al. (2007: 712), εξηγούν ότι τα επαγγέλματα του χώρου των τεχνών εμφανίζουν δυο σημαντικά πλεονεκτήματα, σε σχέση με οποιαδήποτε άλλη επαγγελματική ομάδα:

α) περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο επάγγελμα, η δημιουργικότητα και το ταλέντο αποτελούν τη λειτουργική βάση και οι καλλιτέχνες έχουν ισχυρό κίνητρο μετακίνησης όταν ένα περιβάλλον παύει να προσφέρει το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα που τους έλκει και

β) τα υψηλά επίπεδα αυτο - απασχόλησης και η εξαιρετικά υψηλή έντασης εργασίας παραγωγή των τεχνών, καθιστά πιο πιθανό οι καλλιτέχνες να είναι σε θέση να συνειδητοποιήσουν καλύτερα από οποιονδήποτε άλλο τις γεωγραφικές προτιμήσεις τους, δεδομένου ότι τείνουν να είναι περισσότερο ανεξάρτητοι και ελεύθεροι από τους άλλους εργαζόμενους.

Ακόμα, υπογραμμίζουν τη «διπλή σιωπηρή / κωδικοποιημένη φύση της συμβολικής γνώσης» και αναφέρουν ότι παρόλο που οι άνθρωποι των οποίων τα επαγγέλματα βασίζονται σε κωδικοποιημένη γνώση θα μπορούσαν να είναι πιο κινητικοί από εκείνους των οποίων οι δραστηριότητες αναπτύσσονται γύρω από τη συμβολική γνώση, εν τούτοις κάτι τέτοιο δεν αποτυπώνεται στα ευρήματα των ερευνών (Wojan et al., 2007: 714). Ο Bennett (2010: 119), σημειώνει ότι η μετακίνηση των καλλιτεχνών μπορεί να είναι προσωρινή ή μόνιμη, αυθόρμητη ή προμελετημένη αλλά γενικά μη προβλέψιμη. Βασιζόμενος στα αποτελέσματα της έρευνας του, σημειώνει ότι οι μουσικοί από τις περιφερειακές περιοχές της

¹² Για τη συνέχεια της παρούσας εργασίας επιλέγεται η χρήση του όρου «εμφάνιση» αντί «εγκατάσταση», διότι η σημειολογική εννοιολόγηση του όρου «εμφάνιση» παραπέμπει σε μια κατάσταση μη παγιωμένη, ευμετάβλητη και ρευστή, σε αντίθεση με την έννοια της «εγκατάστασης» που παραπέμπει στην οιονεί μονιμότητα, κάτι το οποίο, όπως γίνεται σαφές στη συνέχεια, δεν αποτελεί χαρακτηριστικό των καλλιτεχνών.

Αυστραλίας λαμβάνουν αποφάσεις μετανάστευσης (εντός ή εκτός χώρας) πολύ συχνά για λόγους σταδιοδρομίας, καταξίωσης μέσα από καθιερωμένες θεσμικές πολιτισμικές πολιτικές ή για να έρθουν σε επαφή με άλλες μουσικές σκηνές.

Στα πλαίσια μιας διαφορετικής προσέγγισης, οι Bell and Jayne (2010: 210), εξηγούν πως η κινητικότητα των καλλιτεχνών προς τις απομακρυσμένες περιοχές της υπαίθρου, οφείλεται στις πολιτικές αναδιάρθρωσης και μετατόπισης της παραγωγικής δραστηριότητας αυτών των τόπων από τον πρωτογενή τομέα προς τον τουρισμό και άλλες εναλλακτικές οικονομικές δραστηριότητες συμπεριλαμβανομένης και της πολιτισμικής δημιουργίας. Οι περιοχές αυτές αποτελούν πόλο έλξης των καλλιτεχνών, λειτουργώντας ταυτόχρονα ως τόποι έμπνευσης και εναλλακτικοί χώροι κατανάλωσης. Μελετώντας τους καλλιτέχνες δυο γραφικών αλλά εξαιρετικά απομακρυσμένων περιοχών του Καναδά – της βόρειας όχθης της λίμνης Superior και της περιοχής Brigus της Newfoundland - οι Bunting and Mitchell (2001: 272) παρατηρούν ότι, οι καλλιτέχνες εμφανίζουν μια αυξημένη ευαισθησία για τον τόπο, που ο Tuan (1974, όπως αναφέρεται στους Bunting and Mitchell, 2001: 272), ονόμασε τοποφιλία¹³. Λόγω της φύσης της τέχνης τους, η οποία χαρακτηρίζεται από «ανεξαρτησία», πολλοί καλλιτέχνες είναι ελεύθεροι να ακολουθήσουν τις δικές τους υποκειμενικές επιθυμίες που υπαγορεύονται από την αίσθηση του τόπου και όχι εκείνες που επιβάλλονται από τους περιορισμούς του χώρου. Επιπρόσθετα, η έρευνα των McGranahan and Wojan (2007), σε μικρές κοινότητες μακριά από τις αμερικανικές μητροπόλεις, διαπιστώνει ότι το 20% της τοπικής απασχόλησης ανήκει στα δημιουργικά επαγγέλματα και το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών των ανθρώπων εμφανίστηκαν στις περιοχές αυτές μέσω

¹³ Η εμμονή των καλλιτεχνών με τόπους υψηλού φυσικού κάλλους μακριά από τις πολύβουες και «γυάλινες» πόλεις αποτελεί ένα αναγνωρισμένο φαινόμενο για τις εικαστικές και λογοτεχνικές τέχνες. Οι εν λόγω τόποι αναφέρονται ως παραδείγματα, όπου ο τόπος και η δημιουργικότητα εμφανίζονται άρρηκτα συνδεδεμένα, και σφυρηλατούν μια σχέση μεταξύ των ζωγράφων και των έργων τους. Έτσι, η καλλιτεχνική δημιουργία, ενσωματώνει μέσα της σημεία και σύμβολα τοπικά προσδιορισμένα, τα οποία, μεταφέρονται μέσω της κατανάλωσής τους στις τοπικές, εθνικές ή παγκόσμιες αγορές.

εσωτερικής μετανάστευσης. Ως υψηλής συγκέντρωσης επαγγέλματα προηγείται ο τομέας των τεχνών ενώ ακολουθεί ο χώρος της ανώτατης εκπαίδευσης στα τοπικά κολέγια και ιδρύματα.

Με τις παραπάνω επισημάνσεις γίνεται αντιληπτό ότι ο χώρος και η τοπικότητα δεν πρέπει να αγνοούνται στην περίπτωση της χωρικά προσδιορισμένης καλλιτεχνικής δημιουργικότητας. Στην διερεύνηση της σχέσης που συνδέει το χώρο και την τοπικότητα με το προϊόν της καλλιτεχνικής δραστηριότητας ο Drake (2003 :513-4), αναφέρει πως ακόμη και στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, όπου μεγάλες περιοχές του πλανήτη δέχονται διεθνείς και παγκόσμιες ροές αυξανόμενης έντασης, οι περισσότεροι θεωρητικοί αναλύοντας την έννοια της τοπικότητας, εξακολουθούν να τονίζουν τη σημασία και την ιδιαιτερότητα της για την οικονομική δραστηριότητα. Μικρές διαφορές που εμφανίζονται μεταξύ των τόπων μπορεί να παίζουν σημαντικό ρόλο στην επίτευξη ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος σε μια παγκοσμιοποιημένη οικονομία (Harvey, 1989 όπως αναφέρεται στο Drake, 2003 :515) και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ενός τόπου, μπορούν να οδηγήσουν την παραγωγή σε αυτόν και να την διατηρήσουν εκεί για λόγους μη υποκατάστασης (Cox, 1997 όπως αναφέρεται στο Drake, 2003 :515).

2.5.4 Οι καλλιτέχνες της γεωγραφικής ασυνέχειας

Παρότι η ακαδημαϊκή έρευνα έδειξε ενδιαφέρον για την κινητικότητα των καλλιτεχνών προς τις απομακρυσμένες περιοχές, λίγες μελέτες εστίασαν στους λόγους και τις παραμέτρους που επιτρέπουν την εμφάνισή τους στο νησιωτικό χώρο. Οι λόγοι θα μπορούσαν ίσως να αναζητηθούν στο γεγονός ότι ο νησιωτικός χώρος εμφανίζει ιδιόμορφες συνθήκες οι οποίες πρέπει να προσμετρώνται στην όποια απόπειρα μελέτης ενώ την ίδια στιγμή θέτει σειρά περιοριστικών όρων που δεν επιτρέπουν άκριτες γενικεύσεις και σφάλματα σύγκρισης στη βάση της θεωρίας του Florida. Ο Petron (2008: 163), υπογραμμίζει

πως τα υποκείμενα και οι τόποι, πρέπει να ειδωθούν εντός του σχετικού συγκείμενου, προκειμένου να καταστεί δυνατή η κατανόηση των ιδιαίτερων κάθε φορά συνθηκών που εμφανίζονται κατά την πορεία του κύκλου ζωής, του χώρου και του χρόνου, οι οποίες ωθούν στη λήψη της απόφασης για μετακίνηση και οδηγούν σε συγκεκριμένες επιλογές του τόπου εγκατάστασης.

Τα προβλήματα του νησιωτικού χώρου είναι συνήθως δομικά και έχουν τη βάση τους στο μόνιμο φαινόμενο της γεωγραφικής ασυνέχειας. Η τελευταία δημιουργεί προβλήματα στη συνεκτικότητα, τη λειτουργία και στην ολοκλήρωση (με την έννοια της ένταξης) των επιμέρους μονάδων - συστημάτων εντός του οικονομικού και κοινωνικού χώρου. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των νησιών προκύπτουν ως συνδυασμός φυσικών και κοινωνικοοικονομικών στοιχείων και μεταξύ άλλων αφορούν:

- τη σχετική απομόνωση¹⁴
- την ατελή πρόσβαση στις αγορές και τα προβλήματα μεταφορών
- την ιδιότητά τους ως δεξαμενής πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς
- την ιδιόμορφη αντίληψη και συμπεριφορά του πληθυσμού σε σχέση με το χώρο, το χρόνο και τις κοινωνικές σχέσεις
- τη σχετικά περιορισμένη διαθεσιμότητα των παραγωγικών πόρων
- τις εξαιρετικά μεγάλες εποχικές διακυμάνσεις του ανθρώπινου δυναμικού και των οικονομικών δραστηριοτήτων
- τα δημογραφικά προβλήματα των μικρών νησιών (Παπαδασκαλόπουλος, κ.ά. 2005: 2-3)

Παράλληλα, τα νησιά εμφανίζουν μια σειρά από συγκριτικά πλεονεκτήματα σε σχέση με άλλους τόπους, όπως: υψηλή ποιότητα ζωής, υψηλά επίπεδα φυσικού και πολιτισμικού κεφαλαίου, ιδιαίτερης ποιότητας και φυσικού

¹⁴ Η απομόνωση των νησιών διακρίνεται σε εξωτερική, που αφορά τη σχέση νησιών και ηπειρωτικής χώρας και σε εσωτερική, που οφείλεται στις περιορισμένες αναπτυξιακές ευκαιρίες και στο ασθενές διανησιωτικό σύστημα σχέσεων και ροών.

κάλλους τοπίο, ισχυρή πολιτισμική παράδοση και ταυτότητα, χαμηλό φυσικό κατακερματισμό από τεχνητές (ανθρωπογενείς) χρήσεις και μια διακριτή «βιωματική ταυτότητα», η οποία εκφράζεται με διάφορα σύμβολα με τα οποία τα νησιά είναι συνδεδεμένα. Η ευρωπαϊκή έκθεση για την νησιωτική πολιτική αναφέρει πως «τα νησιά οφείλουν να χρησιμοποιούν την πολιτισμική τους ταυτότητα ως παράγοντα δημιουργίας νέου πλούτου και απασχόλησης υψηλής προστιθέμενης αξίας στα πολιτισμικά επαγγέλματα¹⁵» (European Commission, 2012: 9).

Το ενδιαφέρον της διεθνής βιβλιογραφίας για τα κίνητρα μετακίνησης και εμφάνισης των καλλιτεχνών σε νησιωτικές περιοχές είναι σχετικά πρόσφατο και περιορισμένο. Για τους Ling and Dale (2011: 240), ένα πολύμορφο κοινωνικό και πολιτιστικό τοπίο δημιουργεί περισσότερες ευκαιρίες για διαφορετικούς ανθρώπους να εξελιχθούν εντός του και βάση αυτής της εξέλιξης αποτελεί το φυσικό κεφάλαιο. Ξεκινώντας από την παραπάνω υπόθεση, οι συγγραφείς ερευνούν τους παράγοντες έλξης της καλλιτεχνικής «δημιουργικής τάξης» στο νησί του Salt Spring¹⁶ διαπιστώνοντας ότι το νησί αποτελεί παράδειγμα ενός τόπου και ενός τοπίου που προσελκύει έναν ποικιλόμορφο πληθυσμό καλλιτεχνών και οικοδόμησης μιας ακμαίας οικολογική και κοινωνική σχέση. Τα ευρήματα της μελέτης καλλιτεχνών και μιας ποικιλίας από εναλλακτικούς σκεπτόμενους ανθρώπους που επέλεξαν το νησί ως τόπο διαμονής και δημιουργίας, εμφανίζουν μια ισχυρή αλληλεπίδραση μεταξύ δημιουργικότητας και φυσικού περιβάλλοντος, πολύ πιο έντονη και σημαντική από αυτή που συνήθως εμφανίζεται στη βιβλιογραφία. Δανειζόμενοι έννοιες της θεωρίας του

¹⁵ Οι άλλοι δύο τομείς που σύμφωνα με την έκθεση μπορούν να συμβάλλουν στη δημιουργία νέου πλούτου και απασχόλησης υψηλής προστιθέμενης αξίας είναι η διαχείριση του περιβάλλοντος και η παραγωγή ποιοτικών τοπικών τροφίμων (European Commission, 2012: 9).

¹⁶ Το Salt Spring Island είναι ένα από τα νησιά του Gulf Islands (Salt Spring Island, Galiano Island, Pender Island, Saturna Island, Mayne Island), του Καναδά και βρίσκεται μεταξύ της ηπειρωτικής British Columbia και του Vancouver, από το οποίο απέχει 3 ώρες. Έχει έκταση 180km², πληθυσμό 10.000 κατοίκους και αποτελεί ένα νησί υψηλού φυσικού κάλλους και σπάνιων οικοσυστημάτων, στα οποία οφείλει τη μεγάλη τουριστική του ανάπτυξη. Το νησί είναι επίσης γνωστό για τους καλλιτέχνες και τους διάσημους Καναδούς αστέρες που κατοικούν σε αυτό <<http://www.saltspringisland.org/>>.

κοινωνικού κεφαλαίου, παρομοιάζουν το φαινόμενο αυτό με το «δέσιμο» (“bonding”) του τοπίου και του περιβάλλοντος με τις κοινωνικές δομές. Το τοπίο, αποτελεί μέρος της κοινότητας και δομικό στοιχείο αυτής, καθώς αναπτύσσονται ισχυροί δεσμοί μεταξύ τους. Εάν, σύμφωνα με τον Florida είναι οι ανέσεις - εξυπηρετήσεις μιας πόλης που προσελκύουν τη «δημιουργική τάξη», στην περίπτωση του νησιού του Salt Spring, τα ευρήματα αποκαλύπτουν ότι η ομορφιά του τόπου, το υψηλής οικολογικής αξίας περιβάλλον και ο μοναδικός τρόπος ζωής που προσφέρει το νησί, αποτελούν τους βασικούς παράγοντες έλξης των καλλιτεχνών σε αυτό. Η καλλιτεχνική κοινότητα είναι παρούσα στο Salt Spring, διότι ο τόπος και το τοπίο λειτουργού ως πηγή έμπνευσης και η εγγύτητα με τη φύση δίνει χώρο στην καλλιτεχνική έκφραση και δημιουργία να ανθίσει, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στην πολιτισμική ακμή τόσο της καλλιτεχνικής όσο και της εν γένει τοπικής κοινότητας (Ling and Dale, 2011: 242-5).

Η περίπτωση της εμφάνισης δημιουργικών καλλιτεχνών στα νησιά Orkney¹⁷ στη βόρεια Σκωτία αποτελεί αντικείμενο έρευνας για τους McAuley and Fillis (2005). Από τις αρχές του 2000 και έπειτα, στην περιοχή εμφανίστηκε μια ακμάζουσα βιοτεχνία χειροτεχνών, της οποίας η συμβολή στην πολιτισμική οικονομία αναγνωρίστηκε ως ιδιαίτερα σημαντική από τη Δημοκρατία της Ιρλανδίας και συμπεριλήφθηκε στην ατζέντα της συζήτησης “Made in Scotland”, η οποία έθετε στο επίκεντρο τις πολιτισμικές δημιουργικές βιομηχανίες. Η έρευνα των δυο ακαδημαϊκών, διαπιστώνει ως βασικούς παράγοντες έλξης των καλλιτεχνών στα νησιά Orkney και ειδικότερα στο Mainland, το μεγαλύτερο νησί του συμπλέγματος, την μεγάλη παράδοση και ταύτιση των νησιών με τα

¹⁷ Τα νησιά Orkney, βρίσκονται στο αρχιπέλαγος της βόρειας Σκωτίας. Απέχουν 10 ναυτικά μίλια από τις βόρειες ακτές του Caithness και περιλαμβάνουν περίπου 70 νησιά, εκ των οποίων τα 20 είναι κατοικημένα. Το μεγαλύτερο νησί, γνωστό ως “Mainland” έχει έκταση 523,25 Km² γεγονός που το καθιστά το έκτο μεγαλύτερο νησί της Σκωτίας και το δέκατο μεγαλύτερο νησί των Βρετανικών Νήσων. Τα νησιά αντιμετώπιζαν πληθυσμιακή μείωση η οποία αναστράφηκε σταδιακά από το 2000 και μετά ενώ στην απογραφή του 2011 σημειώθηκε αύξηση 11%. Έχουν υψηλή τουριστική κίνηση λόγω του φυσικού περιβάλλοντος και μια παράδοση στην παραγωγή ειδών χειροτεχνίας (McAuley and Fillis 2005: 501).

προϊόντα χειροτεχνίας και μια σειρά από οικονομικά κίνητρα (δωρεάν μεταφορά και έκθεση προϊόντων καλλιτεχνικής δημιουργίας στα νησιά, άτοκα δάνεια για έναρξη ατομικών ή πολύ μικρών επιχειρήσεων), που παραχωρήθηκαν από τους τοπικούς φορείς για την προσέλκυση νέων δημιουργών στο νησί. Το φυσικό περιβάλλον εμφανίζεται ως δεύτερο σημαντικότερο κίνητρο μετακίνησης τόσο λόγω των πρώτων υλών που παρέχει και που καθίστανται απαραίτητες στην παραγωγή (ξύλο, λίθος, μαλλί, κ.ά.) όσο και για τις φυσικές ομορφιές και την ηρεμία που λειτουργούν καταλυτικά στην καλλιτεχνική δραστηριότητα και παραγωγή (McAuley and Fillis, 2005: 502-3).

Στην έρευνα των García-Tabuenca et al. (2011) αναφορικά με τη συμβολή των πολιτισμικών βιομηχανιών στην περιφερειακή ανάπτυξη της Ισπανίας, τα κίνητρα εγκατάστασης καλλιτεχνών και πολιτισμικών επιχειρήσεων στις Βαlearίδες νήσους¹⁸ και τα Κανάρια νησιά¹⁹, διαφέρουν. Για τις Βαlearίδες νήσους πρώτος σε συχνότητα αναφερόμενος λόγος μετακίνησης, εμφανίζεται η ύπαρξη δεσμών με το νησί (καταγωγή, οικογενειακή επιχείρηση που περνά από γενιά σε γενιά) και αμέσως επόμενος η αυξημένη τουριστική κίνηση που γνωρίζουν τα νησιά. Τα πλεονεκτήματα του φυσικού περιβάλλοντος αναφέρονται ως έμμεσης επίδρασης αφού συνδέονται με την αύξηση της ελκυστικότητας των νησιών και τη σύνδεση της με τον τουρισμό. Αντιθέτως, στην περίπτωση των Κανάριων νησιών, οι καλλιτέχνες αναφέρουν ως βασικούς παράγοντες μετακίνησης στα νησιά, ιστορικούς, πολιτισμικούς και περιβαλλοντικούς παράγοντες, ενώ η τουριστική ανάπτυξη εμφανίζεται

¹⁸ Οι Βαlearίδες Νήσοι (Iles Balears), είναι ένα σύμπλεγμα έντεκα (11) νησιών στα ανατολικά της Ισπανίας, στη Μεσόγειο. Σημαντικότερα εξ αυτών είναι τέσσερα η Majorca, Minorca, Ibiza και Formentera. Η συνολική τους έκταση φθάνει περίπου τα 5.000 Km² και ο πληθυσμός τους περίπου τους 82.300 κατοίκους (σύμφωνα με την απογραφή του 2000).

¹⁹ Τα Κανάρια Νησιά, (Islas Canarias), είναι ένα σύμπλεγμα νησιών με έκταση 7.493 km² και πληθυσμό 2.117.519 κατοίκους (σύμφωνα με την απογραφή του 2011). Βρίσκονται ΒΔ. της Αφρικής στον Ατλαντικό Ωκεανό και μόλις 350 περίπου μίλια έναντι και δυτικά των ακτών του Μαρόκου. Αποτελεί αυτόνομη διοικητική περιοχή της Ισπανίας και περιλαμβάνει τα νησιά Tenerife, Fuerteventura, Gran Canaria, Lanzarote, La Palma, La Gomera, El Hierro, La Graciosa, Alegranza, Isla de Lobos, Montaña Clara, Roque del Este και Roque del Oeste. Τα νησιά αποτελούν τουριστικό προορισμό για σχεδόν 12 εκατομμύρια τουρίστες το χρόνο.

χαμηλότερα στη λίστα των κινήτρων και από κάποιους καλλιτέχνες αξιολογείται αρνητικά. Οι ερευνητές κάνουνε την υπόθεση ότι οι τελευταίοι ενδεχομένως να εγκαταλείψουν τα νησιά αναζητώντας νέα μέρη που θα ικανοποιούν την κατασκευασμένη αναπαράσταση του ειδυλλιακού τόπου (ibid. 2011: 678-0).

Η Markwick (2001)²⁰, εξετάζοντας τις σχέσεις τουρισμού και χειροτεχνικής παραγωγής των νησιών της Μάλτας και του Gozo, αναφέρεται στη δυναμική μιας καλλιτεχνικής παραγωγής που προκύπτει ως αποτέλεσμα μιας «τέχνης που χαρακτηρίζεται από πολιτιστική και ιστορική ακεραιότητα και γνησιότητα»(ibid.: 33). Αυτό το στοιχείο συσχέτισης μεταξύ του τόπου και της τέχνης του, αποτελεί τον ισχυρότερο παράγοντα συγκέντρωσης καλλιτεχνών και επιχειρήσεων στα νησιά. Η τουριστική ανάπτυξη της δεκαετίας του 1960 που οδήγησε σε αυξανόμενο ενδιαφέρον για τέτοιου είδους προϊόντα σχεδόν σε όλα τα νησιά της Μεσογείου, οδήγησε στην ανάπτυξη αυτών των προϊόντων που σταδιακά εξελίσσονται, φέρουν την προσωπική σφραγίδα νέων δημιουργών αλλά πάντα βασίζονται σε αυτό που ορίζεται ως «παραδοσιακή τοπική ταυτότητα». Τα νησιά αν και στερούνται φυσικών πόρων εν τούτοις εμφανίζουν ανταγωνιστικό πλεονέκτημα λόγω αυτής της ταύτισης γεγονός που τα καθιστά ελκυστικά τόσο για τους νέους καλλιτέχνες όσο και για τους επισκέπτες (ibid.: 33-5).

²⁰ Το κύριο ερώτημα της έρευνας της Markwick (2001), αφορά το ζήτημα της εμπορευματοποίησης και εκφυλισμού της τέχνης στην προσπάθεια κάλυψης της τουριστικής ζήτησης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΠΕΡΙ ΤΗΝΟΣ ΠΡΟΚΕΙΤΑΙ...

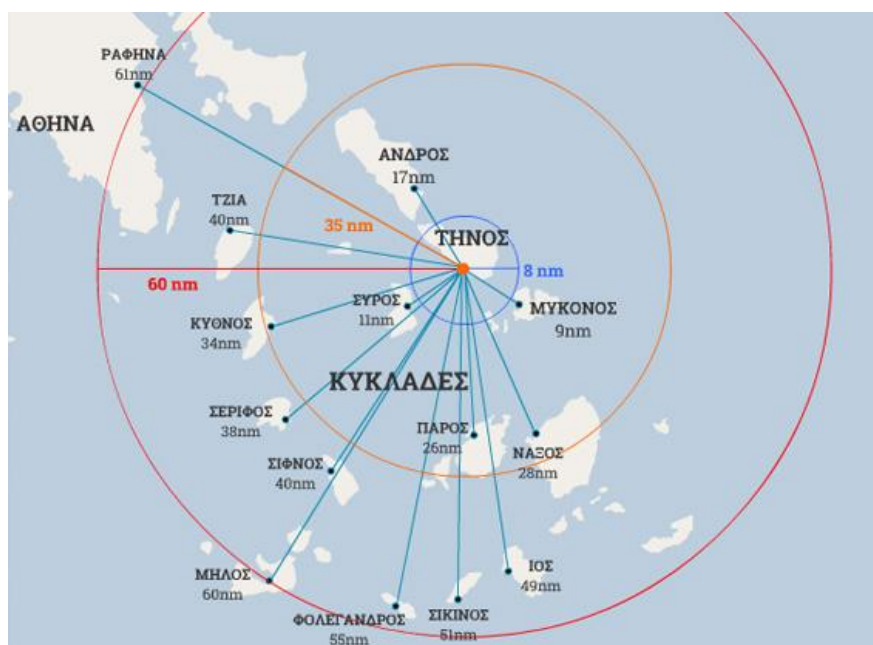
3.1 Το νησί

3.1.1 Φυσική γεωγραφία

*Τήνος, νήσος Κυκλάς, από Τήνου οικιστού, εκλήθη δέ
Υδρούσσα, διά το κατάρρυτον είναι και Οφιούσσα...*

Στέφανος από Το Βυζάντιο (6ος μ.Χ. αι.)

Η Τήνος, ανήκει στις βόρειες Κυκλάδες και βρίσκεται ΝΑ. της Άνδρου και ΒΔ. της Μυκόνου. Είναι το τέταρτο σε μέγεθος νησί του Αρχιπελάγους των Κυκλάδων, με έκταση 194,59 km². μετά τη Νάξο, την Άνδρο και την Πάρο. Η απόσταση από την Άνδρο, το λεγόμενο στενό Άνδρου - Τήνου, είναι 1/2 μίλι, ενώ η κοντινότερη απόσταση από τις ακτές της Μύκονου είναι περίπου 5 μίλια. Νοτιοδυτικά του νησιού και σε απόσταση 12 μιλίων βρίσκεται η Σύρος ενώ η απόστασή της από τον Πειραιά είναι 82 μίλια (περίπου 5 ώρες) και 60 μίλια από τη Ραφήνα (περίπου 4 ώρες). Επίσης το νησί έχει ακτοπλοϊκή σύνδεση με Άνδρο, Μύκονο και Σύρο.

Εικόνα 3.1: Η Τήνος «εξ αποστάσεων»

Πηγή: <http://www.ophioussa.com/>

Το έδαφος του νησιού γενικά είναι ορεινό με ψηλότερο βουνό του νησιού τον Τσικνιά που βρίσκεται στα ανατολικά και έχει 726 m. ύψος. Στο κεντρικό τμήμα δεσπόζει ο απόκρημνος βράχος του Εξώμβουργου (ή Ξώμπουργο) με 641 m. ύψος, με την Αρχαία και Ενετική πόλη, του οποίου το ανώτερο τμήμα είναι εκ φύσεως απρόσβλητο γιατί είναι απόκρημνο από τις τρεις πλευρές. Το σχήμα του νησιού είναι επίμηκες τριγωνικό. Το συνολικό μήκος της ακτογραμμής, η οποία παρουσιάζει πλούσιο οριζόντιο και κάθετο διαμελισμό, με πολλούς όρμους και ακρωτήρια, υπολογίζεται συνολικά σε 114 km, ενώ ο περίπλους των παραλίων της σε μικρή απόσταση από την ακτή φθάνει τα 37 περίπου ναυτικά μίλια.

Εικόνα 3.2: Γεωμορφολογία Τήνου

Πηγή: <http://www.tinosartschool.gr/map.html>

Η μυθολογία αποδίδει την ονομασία του νησιού στον πρώτο οικιστή του, που ονομαζόταν Τήνος. Κατά τον Στέφανο Βυζάντιο «Τήνος, νήσος Κυκλάς από οικιστού Τήνου». Γνωστά επίσης είναι και τα παλαιά ονόματα της Τήνου «Υδρούσα», που φανερώνει αφθονία πηγών και νερών καθώς και «Οφιούσα», χαρακτηρισμός που μαρτυρά την αφθονία φιδιών στο νησί στα παλαιότερα χρόνια, αλλά και ο νεότερος χαρακτηρισμός της ως «Νησί του Αιόλου» λόγω των δυνατών βοριάδων²¹.

²¹ Κώστας Δονούσης, «Η Τήνος των περιηγητών», *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, 15/8/1993, <<http://www.kathimerini.gr/kath/7days/1993/08/15081993.pdf>>, τ.ε. 21/12/2013.

3.1.2 Λίγη ιστορία

Κατά την αρχαιότητα το νησί αναπτύσσει προηγμένο πολιτισμό όπως μαρτυρούν τα αρχαιολογικά ευρήματα: θολωτός μυκηναϊκός και γεωμετρικός τάφος στη θέση Αγία Θέκλα Πανόρμου, θεμέλια οικοδομημάτων γεωμετρικών χρόνων στο Ξώμπουργο, το περίφημο ιερό του Ποσειδώνα και της Αμφιτρίτης στα Κιόνια, το ιερό του Διονύσου στη θέση που σήμερα βρίσκεται ο ναός της Ευαγγελίστριας, γλυπτά, κεραμικά κ.ά. Το όνομα των Τηνίων αναγράφηκε τιμητικά στον περίφημο Δελφικό Τρίποδα για τη συμβολή τους στη μάχη της Σαλαμίνας (480 π.Χ.) αλλά και στο βάθρο του αναθηματικού αγάλματος του Δία στην Ολυμπία για τη γενναία συνεισφορά τους στη μάχη των Πλαταιών (479 π.Χ.). Μετά την υποδούλωση της Ελλάδας στους Ρωμαίους το 146 π.Χ., η Τήνος θα αποτελέσει τμήμα της Επαρχίας της Μ. Ασίας. Ωστόσο, απολάμβανε αυτονομίας και ελευθερίας ως τα μέσα του 2ου αι μ.Χ. Κατά τη διάρκεια των βυζαντινών χρόνων περιέπεσε σε αφάνεια, καθώς προσβαλλόταν από συνεχείς επιθέσεις (Άραβες, Σαρακηνοί, Γότθοι, Οθωμανοί κ.ά.), αλλά και από σεισμούς, λοιμούς²². Ως τις Σταυροφορίες και τους Φράγκους, η Τήνος ζούσε «σκοτεινά χρόνια». Μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης στα χέρια των Λατίνων της Δ' Σταυροφορίας, το νησί θα παραχωρηθεί στους Βενετούς ευπατρίδες, αδελφούς Ανδρέα και Ιερεμία Γκίζη. Κατά τα χρόνια της Ενετικής εξουσίας το νησί θα γνωρίσει μεγάλη ακμή αλλά και θα δοκιμαστεί από άγριες λεηλασίες. Σε σύγκριση με τα άλλα νησιά των Κυκλάδων, την εποχή αυτή, είναι το πιο πυκνοκατοικημένο. Γι' αυτό και παρατηρείται έντονο το φαινόμενο της μετανάστευσης προς τα αστικά κέντρα των Μικρασιατικών παραλίων αλλά και άλλων περιοχών. Την εποχή αυτή στο χώρο των Κυκλάδων και την Τήνο²³ εμφανίζεται η Καθολική Εκκλησία. Η Τήνος περιήλθε στα χέρια των Τούρκων, το 1715 και για χρονικό διάστημα μικρότερο του αιώνα. Το 1823 «εκ σπλάχνων

²² Ένας από τους λοιμούς διήρκεσε 52 χρόνια αποδεκατίζοντας τους κατοίκους της Τήνου.

²³ Σήμερα στο νησί υπάρχουν 23 καθολικές ενορίες.

γης Αγία εικόν ανέθορεν, ευαγγελίσασα Ελλάδος ελευθερίαν» κάτι που αποτέλεσε σταθμό στην ιστορία του νησιού. Μέχρι σήμερα το νησί αποτελεί πόλο έλξης όλων των Χριστιανών καθώς και πανελλήνιο πανορθόδοξο κέντρο με τεράστια αίγλη και ακτινοβολία (Δρόσος, 1996, Καιροφύλλας, 1997).

3.1.3 Οικονομία

Η οικονομία του νησιού στηρίζεται κυρίως στον τουρισμό που κατά τους θερινούς μήνες βρίσκεται σε υψηλό επίπεδο, αλλά και σε όλη τη διάρκεια του χρόνου, λόγω του προσκυνήματος της Ευαγγελίστριας. Πέραν του τουρισμού οι κάτοικοι ασχολούνται με την γεωργία, την κτηνοτροφία, την μελισσοκομία, καθώς και με την αλιεία. Στο νησί δεν υπάρχουν μεγάλες πεδινές εκτάσεις και κύριο χαρακτηριστικό του αποτελεί το βραχώδες και επικλινές του εδάφους, στο μεγαλύτερο μέρος του. Για το λόγο αυτό οι αγροί παρουσιάζουν εικόνα μεγάλων σκαλοπατιών, τα λεγόμενα «πεζούλες» ή «χαλιά», που διαχωρίζονται από τράφους και «ξερολιθιές»²⁴. Πεδινή έκταση συναντάται στον κάμπο της Κολυμπήθρας, στο βόρειο μέρος του νησιού, όπου καλλιεργούνται οπωροκηπευτικά και εσπεριδοειδή. Επίσης καλλιεργούνται λαχανικά, με κύριο εκπρόσωπο την άγρια αγκινάρα που καλλιεργείται στην κοιλάδα της Κώμης πατάτες, τα φημισμένα από την αρχαιότητα τηνιακά σκόρδα που ο Αριστοφάνης στον Πλούτο: χαρακτηρίζει ως «φάρμακο των ματιών», ενώ παράγουν τοπικά γαλακτοκομικά όπως το τυράκι Τήνου και η γραβιέρα (προϊόν προστατευόμενης ονομασίας προέλευσης) και τοπικά αλλαντικά όπως η λούζα και το τηνιακό λουκάνικο. Ακόμα στο νησί παράγεται αρίστης ποιότητας θυμαρίσιο μέλι, το περίφημο «ροζακί» σταφύλι και το τοπικό ρακί, ελαφρύ και εξαιρετικής ποιότητας. Στο νησί αναπτύσσονται αυτοφυή θαμνώδη φυτά, όπως κάπαρη, μανιτάρια, αλιφόνοι, δίκταμο, θυμάρι, ρίγανη, φασκόμηλο, χαμομήλι και όλων

²⁴ Αιώνες τώρα η «ξερολιθιά» δηλαδή η παραδοσιακή τεχνική κατασκευής τοιχώματος μόνο από πέτρα, μετατρέπει άγονα εδάφη σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις, συγκρατεί το νερό και κάνει άνυδρους τόπους, φιλόξενους και αρχιτεκτονικά ξεχωριστούς

των ειδών τα αφεψήματα. Αρκετοί κάτοικοι ασχολούνται επίσης με την επεξεργασία του μαρμάρου (μαρμαροτεχνία) ως μαρμαροτεχνίτες ή τοποθετητές καθώς και με το εμπόριο γρανίτη, σχιστόλιθου ή μαρμάρου εξάγοντας το φημισμένο μάρμαρο της Τήνου και σε χώρες του εξωτερικού.

3.1.4 Διαμόρφωση του χώρου

Μια σύνθεση ιστορικών και φυσικογεωγραφικών παραγόντων προσδιόρισε τη διαμόρφωση του χώρου του νησιού. Η γεωγραφική θέση και οι ιστορικοί παράγοντες έπαιξαν αναμφισβήτητο ρόλο στην επιλογή του χώρου δημιουργίας των οικισμών, των κτισμάτων λαϊκής αρχιτεκτονικής και του πολύπλοκου οδικού δικτύου που υπάρχουν έως και σήμερα και χαρακτηρίζουν το νησί.

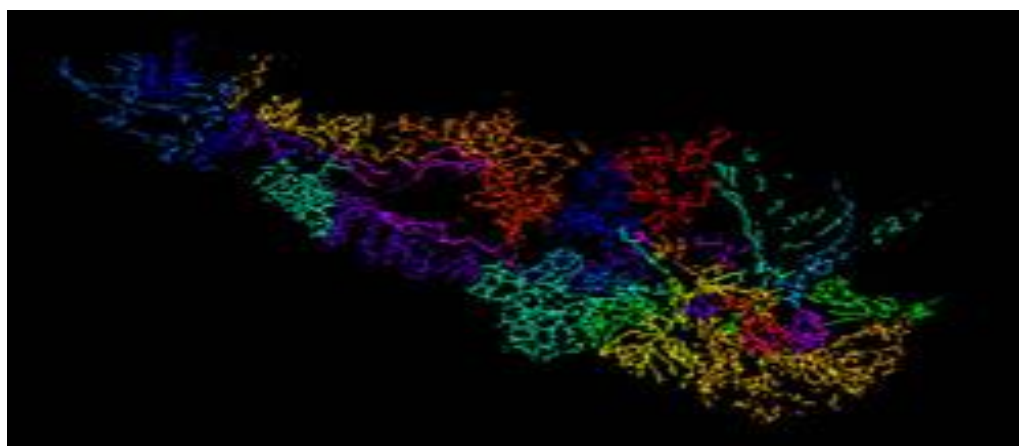
Η μια πλευρά εκτεθειμένη στους βόρειους ανέμους πουμανιώδεις κατά τη διάρκεια όλου του έτους, συνέβαλε αρχικά στην οικιστική της διαμόρφωση. Η αναζήτηση για μέρη «σκεπά» προφυλαγμένα από τον άνεμο όπου παράλληλα θα μπορούσαν να καλλιεργούν το λιγοστό χώμα της γης καθόρισε το γεγονός της μη ύπαρξης στην Τήνο παραθαλάσσιων χωριών²⁵. Παράλληλα, η περίοδος των Σκοτεινών Αιώνων (12ος-10ος αι π.Χ.) με πειρατείες και επιδρομές ανάγκασε τους Τηνιακούς να τραβηχτούν προς το εσωτερικό και στη μετατόπιση των οικισμών σε θέσεις-φυσικά οχυρά²⁶. Οι παραπάνω παράγοντες καθόρισαν και τον τρόπο οικιστικής διαμόρφωσης των χωριών. Χτισμένα γύρω από έναν πυρήνα φρουριακού τύπου ο οποίος αναπτύσσεται με γραφικές καμάρες, στενά πλακόστρωτα δρομάκια, σπίτια με ενωμένα δώματα και κατώγια, εκ των οποίων αρκετά ακόμα και σήμερα συγκοινωνούν μεταξύ τους²⁷.

²⁵ Πράγματι, κανένα χωριό ή οικισμός δεν οικοδομήθηκε σε όλη της ΒΑ πλευρά του νησιού, μέχρι πρόσφατα που ο Πάνορμος, το βόρειο φυσικό λιμάνι του νησιού, απέκτησε τον δικό του οικισμό τον Όρμο Πανόρμου

²⁶ Αυτήν την εποχή χρονολογείται το Κυκλώπειο τείχος στο Ξώμπουργο.

²⁷ Δημήτρης Σοφιανός, «Η ιστορία της Τήνου», *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, 15/8/1993, <<http://www.kathimerini.gr/kath/7days/1993/08/15081993.pdf>>, τ.ε. 21/12/2013.

Η σημερινή Τήνος έχει μάλλον μεσαιωνικό υπόβαθρο, αλλά με ίχνη βυζαντινής, ρωμαϊκής, ελληνιστικής και παλαιότερης κατοίκησης. Μάρτυρας αυτής της συνέχειας είναι το δίκτυο των δρόμων και των μονοπατιών. Φαίνεται ότι οι Τηνιακοί, αυτόχθονες και πρόσφυγες, προσπαθώντας να επιβιώσουν σε εποχές υπερπληθυσμού, έσκαψαν και καλλιέργησαν κάθε γωνιά του νησιού, εγκαταστάθηκαν σε οικισμούς κοντά σε πηγές, έφραξαν τα χωράφια τους με «ξερολιθιές», αφήνοντας μικρούς δρόμους και δημιουργώντας μονοπάτια για μετακίνηση και έτσι φτιάχτηκε το οδικό της δίκτυο²⁸.

Εικόνα 3.3: Το κυκλοφοριακό και νευρικό σύστημα της Τήνου-1.000 χειροποίητα χιλιόμετρα.

Πηγή <http://www.ophioussa.com/monopatia%20page%201.html>

Οι φυσιογεωγραφικοί και ιστορικοί παράγοντες καθόρισαν ακόμα τη χωρική κατανομή και αρχιτεκτονική των περιήψεων τηνιακών περιστεριώνων²⁹.

²⁸ Καθοριστική σημασία στη δημιουργία αυτού του περιέργου σχεδόν δαιδαλώδους δικτύου είχε και το γεγονός ότι οι περισσότερες αγροτικές οικογένειες δεν είχαν μια ενιαία ιδιοκτησία, αλλά πολλές, μικρές και διάσπαρτες δημιουργώντας έτσι ανάγκη διάνοιξης μονοπατιών για την εξυπηρέτηση των αναγκών. Δρόμοι και μονοπάτια ξεκινάνε ακτινωτά από κάθε χωριό, οδηγούν στα γειτονικά χωράφια, αναζητώντας περιβόλια «με δικαίωμα νερού», οδηγούν όλοι στο Ξώμπουργο,. Περνάνε επίσης από ίχνη εκκλησιών της περιόδου πριν το 1200 σε οικισμούς που εξαφανίστηκαν ενώ οι ίδιοι δρόμοι διασχίζουν και τα μεγαλύτερα χωριά που χτίστηκαν ή επεκτάθηκαν μετά το 1715. «Οδοιπορικό στα Κάτω Μέρη», π. Αντώνιος Φόνσος <<http://www.ophioussa.com/odoiporiko/index%20odoiporiko.html>> τ.ε. 20/12/2013.

²⁹ Η κατασκευή τους υπήρξε αναπόσπαστα δεμένη με την εκτροφή περιστεριών, και ταυτόχρονα αποτελούσαν σύνθετα κτίρια (εξοχική κατοικία, σταύλο) αποτελώντας ταυτόχρονα σύμβολα υπεροχής. Περίτεχνα διακοσμημένοι με σχέδια σχιστολιθικές πλάκες, χτισμένοι σε μέρη προστατευμένα από τον άνεμο, ορθώνονται πάνω σε λοφοπλαγίες και μέσα στα χωράφια, κυρίως πάνω σε βράχια για να είναι γερή η θεμελίωσή τους αλλά και για να μην χάνεται γόνιμη γης (Βαλλιάνου-Βώκου, 2001: 66-9).

Χίλιοι περίπου περιστεριώνες χτίστηκαν στο νησί, αποτελώντας αριστουργηματικά δώροφα αρχιτεκτονήματα.

Εικόνα 3.4: Περιστεριώνες της Τήνου
Φωτο: Ε. Μαμούρη (9/12/2013)

Οι ντόπιοι διαιρούν το νησί γεωγραφικά στα Έξω Μέρη ή Οξωμεριά και στα Μέσα Μέρη, διάκριση που αποτελούσε παλαιότερα τη διοικητική διαίρεση του. Σήμερα το νησί συνιστά τον ενιαίο Δήμο Τήνου. Τα στοιχεία της απογραφής του 2011 καταγράφουν 8.636 κάτοικους, σε 58 χωριά και 62 οικισμούς οι οποίοι είναι διάσπαρτοι στο νησί, φαινόμενο σπάνιο σε σχέση με τα υπόλοιπα νησιά των Κυκλάδων και αναλογικά με το μέγεθος του.

Εικόνα 3.5: Τα χωριά της Τήνου
Πηγή <http://www.tinos360.gr/odiporiko.html>

3.2. Ένα όχι και τόσο περίεργο φαινόμενο

Είναι γνωστό ότι η Τήνος, υπήρξε πατρίδα πολλών μεγάλων καλλιτεχνών που θεμελίωσαν ουσιαστικά τη νεώτερη ελληνική τέχνη. Υπήρξε πατρίδα των ζωγράφων Νικόλαου Γύζη (1842-1901), Νικηφόρου Λύτρα (1832-1904) και Νίκου

Γαίτη (1920-1998), του γλύπτη-φιλόσοφου Δημητρίου Φιλιππότη (1839-1919), του ευαίσθητου κι αγαθού γλύπτη Γιαννούλη Χαλεπά (1851-1938), του μεγάλου γλύπτη Λάζαρου Σώχου (1862-1911) και του αθόρυβου γλύπτη Γεωργίου Βιτάλη (1838-1901),. Στην Τήνο γεννήθηκαν εξάλλου και οι αδελφοί Γεώργιος (1830-1880) και Λάζαρος (1831-1909) Φυτάλης οι οποίοι χαρακτηρίζονται ως οι θεμελιωτές της νεοελληνικής γλυπτικής, οι αδελφοί Ιάκωβος (1808-1885) και Φραγκίσκος Μαλακατές (1825-1914) οι οποίοι από το 1835 δημιούργησαν, στη γωνία Σταδίου και Κοραή, το πρώτο φυτώριο των Ελλήνων γλυπτών και πολλοί άλλοι, που συγκροτούν μια ολόκληρη στρατιά δημιουργών, η οποία δεν έπαυσε να τροφοδοτείται μέχρι σήμερα από το νησί της Τήνου. Τι είναι όμως αυτό που κινεί τον καλλιτεχνικό δημιουργό σε τόσο υψηλές εμπνεύσεις; Κατά καιρούς επιχειρήθηκαν διάφορες ερμηνείες του «περίεργου» αυτού φαινομένου οι οποίες συγκλίνουν κυρίως σε δυο βασικούς παράγοντες που επέτρεψαν την εμφάνισή του: το ιδιαίτερο φυσικό τοπίο του νησιού και την ιστορική καλλιτεχνική παράδοση και ταυτότητα του³⁰.

³⁰ Με το ζήτημα ασχολήθηκαν αρκετοί μελετητές αλλά βάση όλων αποτελεί το λεύκωμα του Ξενοφώντος Σώχου με τον τίτλο «Έλληνες καλλιτέχναι» (εν Αθήναις, 1930), στο οποίο καταγράφει απόψεις επί του ερωτήματος «διατί επιδίδουν οι Τήνιοι εις τας ωραίας τέχνας και ευδοκιμούν αυτάς εις την νήσον;». Το ζήτημα απασχόλησε και τους νεώτερους μελετητές, ενδεικτικά αναφέρονται οι μελέτες των Γουλάκη-Βουτηρά, 1986, Κουτελάκης, Χ.Μ. 1988, Κοντογιώργης, Α. 2000, Ντελόπουλος, Κ. 2001.

3.2.1 Ένας «ταπεινός παράδεισος»³¹

Χιλιάδες χρόνους περπατάμε. Λέμε τὸν οὐρανὸ «οὐρανὸ» καὶ τὴ θάλασσα «θάλασσα». Θ' ἀλλάξουν ὅλα μιὰ μέρα κι ἐμεῖς μαζί τους θ' ἀλλάξουμε, ἀλλὰ ἡ φύση μας ἀνεπανόρθωτα θά 'ναι χαραγμένη πάνω στὴ γεωμετρία ποὺ καταφρονέσαμε στὸν Πλάτωνα (...). Δὲ θέλω νὰ πῶ αὐτὰ τὰ ἴδια. Θέλω νὰ πῶ τίς ἴδιες φυσικὲς καὶ αὐθόρμητες κινήσεις τῆς ψυχῆς ποὺ γεννοῦν καὶ διατάσσουν πρὸς ὀρισμένη κατεύθυνση τὴν ὕλη, τίς ἴδιες ἀναπάσεις, τίς ἴδιες ἀνατάσεις πρὸς τὸ βαθύτερο νόημα ἑνὸς ταπεινοῦ Παραδείσου, ποὺ εἶναι ὁ ἀληθινὸς μας ἐαυτός, τὸ δίκιο μας, ἡ ἐλευθερία μας, ὁ δεῦτερος καὶ πραγματικὸς ἠθικὸς μας ἥλιος.

Οδυσσεὺς Ελύτης, Μυρίσαι τὸ Ἄριστον XXVIII.

Οἱ κάτοικοι τῆς Τήνου ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐποχὴ χαρακτηρίστηκαν ἀπὸ μιὰ κοινὴ μοῖρα. Νὰ ζοῦνε σὲ ἓνα φυσικὸ περιβάλλον ποὺ ὅπως σημειώνει ὁ Λούβαρης (1963), τὸ κάλλος τῆς φύσης καὶ τῆς τέχνης·εἶναι τόσο ισχυρὰ, ποὺ στὴν ψυχὴ τοῦ Τήνιου ἀγρότη ἡ αισθητικὴ συμπάθεια δὲν ὑπάρχει ἀπλῶς ὡς ικανότητα τοῦ αισθάνεσθαι (...) ἀλλὰ παρακινοῦν σὲ μιὰ αὐθόρμητη καλλιτεχνικὴ δημιουργία καὶ μιὰ συγκεκριμένη ἐκφράση τῶν οικείων ἐντυπώσεων, τίς ὁποῖες ἀφθονεῖς γεννᾷ στὴν ψυχὴ τοῦ το περιβάλλον (Λούβαρης, 1963 ὅπως ἀναφέρεται στο Φλωράκης, 1993: 38).

Πράγματι στὴν Τήνο, ὁ μεσαῖωνας καὶ ἡ ἀρχαιότητα, οἱ σκοτεινοὶ χρόνοι, τὰ ἀδιέξοδα τῆς ἱστορίας, ὁ ἀνθρώπινος μόχθος χιλιετηρίδων, ἀπλώνεται σὲ μιὰ κλίμακα μικρὴ, ἀνθρώπινη. Οἱ ἀποκαλυπτικὲς εἰκόνες ποὺ μαγεύουν τίς αισθήσεις προσπαθοῦν νὰ χωρέσουν τὸ τοπίο. Ἐνα τοπίο με ἀπροσδόκητες ἐναλλαγές ἀνάμεσα στο φῶς καὶ τὴ σκιά, τὴν πέτρα καὶ τὰ λαγκάδια, τὸ βράχο καὶ τίς κρυφές ἀκρογιαλιές. Ἡ ἀγρία φύση στὰ Πάνω Μέρη, τὸ σεληνιακὸ τοπίο στὴ Βωλάξ με τοὺς τεράστιους λεῖους λίθους νὰ ἰσορροποῦν πάνω στὴν ἀγὼνη γῆ, ὁ ἐπιβλητικὸς γρανιτένιος ὄγκος τοῦ Ξώμπουργου, τὰ λατομεῖα μαρμάρου στὰ Ὑστέρνια, τὰ 42 χωριά, οἱ ἀτέλειωτες σκάλες με τίς ξερολιθιές, τὰ 1000

³¹ ΓΙΑ τὴν ἐνότητα αὕτὴ ἀντλήθηκαν πληροφορίες ἀπὸ τὰ περιοδικὰ α) *Τηνιακά Σύμμεικτα*, Περίοδος 'Β - τεύχος 10, Ἀπρίλιος - Ἰούνιος 2004 καὶ β) *Δέκατα*, τεύχος 34, καλοκαίρι 2013.

ξωκλήσια και οι ισάριθμοι περιστεριώνες, είναι κάποια από τα στοιχεία που δικαιολογούν το χαρακτηρισμό της Τήνου ως απέραντο ζωντανό φυσικό και λαογραφικό μουσείο.

Εικόνα 3.6: Η Βωλάξ και το Ξώμπουργο

Πηγή: <http://imaginarytinios.blogspot.gr/>

Οι γεωγραφικοί και κλιματολογικοί παράγοντες καθόρισαν τη μορφή του χώρου. Στην προσπάθεια μετατροπής των απότομων πλαγιών σε καλλιεργούμενα χωράφια, οι Τήνιοι δημιούργησαν στο πέρασμα του χρόνου μικρά αρχιτεκτονικά «θαύματα» που δεν είναι μόνο ζωτικά για το νησί, αλλά αποτελούν και μεγάλο πολιτισμικό θέμα. «Σκαλιά», πέτρινες «πεζούλες» και χτισμένες «ξερολιθιές» αρμονικά δεμένα με το περιβάλλον μοιάζουν να είναι αποτέλεσμα φυσικής διεργασίας και όχι ανθρώπινης επέμβασης. Στην Τήνο, δεν υπάρχει βουνό χωρίς πέτρινους σχηματισμούς που δημιουργούν ασύμμετρα γεωμετρικά σχήματα, επιβάλλουν τη δική τους αρχιτεκτονική τοπίου. Διαμορφώνονται σε κυκλικά και πολύγωνα σχήματα αποφεύγοντας τις απόλυτες ευθείες και αυστηρές γραμμές των σύγχρονων γεωργικών παραγωγικών μονάδων (Στουρνάρας, 2001). Αυτή η μοναδική εικόνα οδήγησε τον φιλόσοφο Κορνήλιο Καστοριάδη, ο οποίος περνούσε τα καλοκαίρια της ζωής του στο νησί, στο χαρακτηρισμό του ως «χειροποίητο νησί».

Εικόνα 3.7: Το «χειροποίητο» νησί
Φωτο: Ε. Μαμούρη (10/12/2013)

Συναρπαστικές όψεις, πτυχές της ζωής του παρελθόντος, του πολιτισμού, των πεποιθήσεων, της κληρονομιάς. Χωριά επιβλητικά μέσα στη λιτότητα τους, στενά πλακόστρωτα, παραστάσεις, βρύσες, υπέρθυρα και φεγγίτες στα σπίτια που το αναγραφόμενο έτος κατασκευής αποδεικνύει πως ο χρόνος δεν είναι πάντα αμίληκτος. Η πέτρα και το μάρμαρο στα χέρια των μαστόρων και των τεχνιτών της Τήνου απέκτησαν πνοή και στέγασαν κυριολεκτικά και μεταφορικά την τέχνη της ζωής.

Εικόνα 3.8: Το «μυστικό» χωριό της Καρδιανής
Φωτο: Ε. Μαμούρη (12/12/2013)

Η βλάστηση του νησιού χαμηλή, σεμνή δεν επιβάλλει την παρουσία της, στο τοπίο. Θυμαρία, ρείκια, συκίες, λιγοστά δέντρα, πέτρες και βράχοι όχι τυχαία σκορπισμένα, φυτρώνουν από παντού. Ο κάμπος πράσινος, ήπιος περίγυρος, μαλακωμένες γραμμές και αισθήσεις. Οι κάτοικοι της Κάτω Μεριάς αναμετρήθηκαν με μια άλλη τέχνη, αυτή που συντηρεί τη ζωή κι εξασφαλίζει τον επιούσιο. Το νησί χωροταξικά και συμβολικά διαχωρισμένο. Η Κάτω Μεριά στραμμένη προς τη γη, σκυμμένη προς τα κάτω, προσηλωμένη. Η Έξω Μεριά, εξωστρεφής, ανάλαφρη, παραδομένη στους αέρηδες.

Η θάλασσα και ο δυνατός άνεμος βρίσκονται παντού ορίζοντας με τον τρόπο τους τον τόπο. Εξομοιώνουν τις αντιθέσεις, απομακρύνουν τη μιζέρια, τα περιττά και χαρίζουν διαύγεια και ηρεμία. Φως, αέρας, πέτρα. Σε μια σχέση τριαδική και μονοϋπόστατη, σχεδόν μεταφυσική. Αν μια λέξη καταφέρει να περιγράψει την αίσθηση, σχεδόν ειρωνικά για έναν περικλειστο από τη θάλασσα χώρο, είναι ελευθερία.

Εικόνα 3.9: Αέρας στην Κολυπήθρα και φως στην Εξωμεριά
Φωτο: Ε. Μαμούρη (11/12/2013 & 12/12/2013)

Τα σημάδια της αγάπης και της φροντίδας που έδειξαν οι παλαιότεροι στην φύση, υπάρχουν διάσπαρτα και πολύ έντονα στην τηνιακή ενδοχώρα.

Ακόμα και η τελευταία ξερολιθιά μαρτυρά την καθαρότητα, την ειλικρίνεια της γλώσσας των τηνιακών μαστόρων. Ο κόσμος για αυτούς σήμαινε αρμονία, ευθύνη, αναζήτηση του μυστηρίου της δημιουργίας, και προσφορά. Η προσήλωση τους στο ταπεινό, το τιποτένιο, ο σεβασμός τους, η αγάπη τους, αποτέλεσε μια στάση που προσδιοριζόταν από το ήθος μιας όχι και τόσο μακρινής εποχής. Η φύση δέθηκε με τους ανθρώπους, δόθηκε σε αυτούς, συνδιαλέχθηκε μαζί τους. Το τηνιακό τοπίο, είναι λιτό και ταυτόχρονα πλούσιο γεμάτο αρετές και ήθος που ίσως ο σημερινός άνθρωπος δυσκολεύεται να κατανοήσει. Ο χρόνος που χωρίζει τους ανθρώπους κοντινός ή μακρινός, σμίγει στην λάμψη των έργων κάθε εποχής. Το «είναι» και το «φαίνεσθαι» του τηνιακού τόπου έδωσε και συνεχίζει να δίνει αφορμή στην καλλιτεχνική έκφραση και στην εξέλιξη της καλλιτεχνικής δημιουργίας.

3.2.2 «Βαριά» σαν πέτρα παράδοση

Η σύνθεση των ειδικών τοπικών, ιστορικών, γεωγραφικών και θρησκευτικών παραγόντων που επικράτησαν στο νησί, συγκρότησαν ένα πολιτισμικό περιβάλλον το οποίο εφοδίασε το λαϊκό βίο και τον πολιτισμό του. Οι κύριες αιτίες που οδήγησαν στη γέννηση μιας έντονης καλλιτεχνικής δημιουργίας και εν τέλει διαμόρφωσαν την ιδιαίτερη πολιτισμική ταυτότητα του τόπου μπορούν να αναζητηθούν:

α) Στην αφθονία της πρώτης ύλης που οδήγησε στην άνθηση της μαρμαρογλυπτικής και μαρμαροτεχνίας

β) Τη διαμόρφωση κατάλληλων ιστορικών και κοινωνικοοικονομικών συνθηκών

γ) Τον πολύπλευρο ρόλο των Βενετών (Φλωράκης, 1993: 55).

Η Τήνος πρωτοστάτησε μετά το 1821 στην ανοικοδόμηση του ελεύθερου ελληνικού κράτους και κατάφερε να αναδείξει κορυφαίους εκπροσώπους της νεοελληνικής γλυπτικής και ζωγραφικής. Αναδείχθηκε το πιο σημαντικό κέντρο

λιθογλυπτικής στην Ελλάδα και να παραμείνει το μοναδικό κέντρο όπου ήχος του μαντρακά³² δεν έπαψε ν' αντηχεί και το καλλιτεχνικό κλίμα να συντηρείται έως τις μέρες μας.

Τα 511 χρόνια της Βενετσιάνικης κυριαρχίας έφεραν το νησί εγγύτερα στην Ευρώπη που μπόρεσε να διατηρήσει με άνεση και να ανανεώνει τον πολιτισμό του υπό την δυτική Βενετσιάνικη επιρροή και να την διανθίζει με ότι έφεραν μαζί τους οι άλλοι νησιώτες, οι Μοραΐτες και οι Μικρασιάτες Έλληνες που κατέφευγαν στο τελευταίο χριστιανικό οχυρό για να αποφύγουν την Τουρκική καταπίεση. Επιπρόσθετα, η στροφή μεγάλου μέρους του πληθυσμού προς το δυτικό δόγμα προσέδωσε ιδιαίτερο χρώμα στον πολιτισμό λόγω της ανοιχτότητας των καθολικών κατοίκων στην δυτική σκέψη και της θετικής θέσης της Καθολικής Εκκλησίας απέναντι στην πλαστική (Φλωράκης, 1983: 64).

Η ανάπτυξη της τοπικής μαρμαροτεχνίας συγκεντρώνεται γύρω από δύο μεγάλα κέντρα: τον Πύργο και τα Υστέρνια. Αν και τα περισσότερα γλυπτά που σώζονται ανήκουν στον 18ο και 19ο αιώνα, η έναρξη της ακμής τοποθετείται αρκετά πριν το 1720 που θεωρείται ως σημείο αρχής του χρυσού 18ου αιώνα της νεοελληνικής χειροτεχνίας. Από τον 17ο αιώνα, οι μαρμαράδες μάστορες ακολουθούσαν τους οικοδόμους σε ολόκληρο το νησί, κατασκευάζοντας μαρμάρινα μέλη οικοδομών και διακοσμητικά ανάγλυφα (ibid.: 65). Η αρχή του 18ου αιώνα βρίσκει σε μεγάλη άνθηση την Τηνιακή μαρμαρογλυπτική. Τα τοπικά κέντρα ακμάζουν οικονομικά και πολιτιστικά. Ανάμεσα τους αναπτύσσεται έντονη άμιλλα και πολύ σύντομα η μαρμαρογλυπτική του νησιού θα σπάσει τα τοπικά όρια και θα κατακτήσει ολόκληρο το συναλλακτικό κύκλωμα του ευρύτερου Ελληνισμού. Οι τεχνίτες περιοδεύουν για μεγάλα χρονικά διαστήματα στη νησιώτική και τη ηπειρωτική Ελλάδα, το Άγιο Όρος, τη Σμύρνη, την Κωνσταντινούπολη, τα Βαλκάνια, τη Ρωσία, την Αίγυπτο.

³² Πρόκειται για παραδοσιακό σφυρί με κοντάρι που χρησιμοποιείται ακόμα σήμερα από τους μαρμαρογλύπτες της Τήνου και με το οποίο τη σμίλα πάνω στο μάρμαρο.

Εικόνα 3.10: Το μαρμάρινο έσω της Τηνιακής γης

Πηγή: <http://imaginarytinios.blogspot.gr/>

Μέσα στην ελληνική αναγέννηση του 18ου αιώνα, με τη δημιουργία, του νέου ελληνικού κράτους και τις αλλαγές των κοινωνικών δομών, ο εργαστηριακός χαρακτήρας της τηνιακής μαρμαρογλυπτικής διευρύνεται και ταυτόχρονα διαφοροποιείται. Οι Τηνιακοί τεχνίτες χρησιμοποιούνται από ξένους και Έλληνες αρχιτέκτονες, σχεδόν αποκλειστικά, για την ανοικοδόμηση της πρωτεύουσας, τα μέγαρα, τις εκκλησίες και τις αναστηλώσεις των αρχαίων μνημείων. Τα παλιά ανάκτορα, το Πανεπιστήμιο, η Ακαδημία, η Εθνική Βιβλιοθήκη, το Ζάππειο, το Μουσείο, το Πολυτεχνείο, το Αρσάκειο, πολλά αρχοντικά και εκκλησίες και αρχαία μνημεία³³ (Παρθενώνας, Τάυρος Κεραμικού, Λέων της Χαιρωνείας, Ολυμπία κ.ά.) φέρουν τη σφραγίδα της τηνιακής σμίλης.

Μέσα από τους τήνιους μαρμαρογλύπτες ξεπηδούν οι πρώτοι μαθητές του Πολυτεχνείου και μεγάλος αριθμός καλλιτεχνών. Πολλοί μαρμαρογλύπτες έρχονται από την Τήνο στην Αθήνα, ανοίγουν εργαστήρια και δημιουργούν ένα

³³ Οι Τήνιοι τεχνίτες διέσωσαν τον Παρθενώνα από βέβαιη πτώση. Υπό την επίβλεψη ξένων αρχαιολόγων, οι Τήνιοι ήταν οι εφαρμοστές του σχεδίου που εκπονήθηκε για τη διάσωση του μεγαλύτερου σε αξία ιστορικού μνημείου της χώρας. Η αναστήλωση του Κεραμικού Ταύρου έγινε επίσης από τους μεγάλους γλύπτες αδελφούς Φυτάλη, ενώ ο Λάζαρος Σώχος κλήθηκε από το Παρίσι και μαζί με Τήνιους εφαρμοστές αναστήλωσε τον Λέοντα της Χαιρωνείας και πολλά έργα της αρχαίας Ελληνικής γλυπτικής στην Ολυμπία (Φλωράκης, 1993:87).

ισχυρό δευτερογενές κέντρο, που λειτουργεί παράλληλα με εκείνα του νησιού³⁴. Έτσι, σε μια πρωτεύουσα δίχως καλλιτεχνική υποδομή, καλλιεργείται ιδιαίτερο καλλιτεχνικό κλίμα. Παράλληλα οι Τηνιακοί γλύπτες της Αθήνας, ζώντας και δουλεύοντας έξω από τα χειροτεχνικά τους περιβάλλον, υιοθετούν αστικές και νεοκλασικές μορφές (Σοφιανός, 1995: 27,31,33).

Σταδιακά, ο αντίκτυπος των επιρροών, η αλλαγή του τρόπου ζωής και η αφαίμαξη ανθρώπινου δυναμικού προς τα μαρμαράδικα της Αθήνας πλήττει τα ξωμερίτικα κέντρα, αν και έως τη δεκαετία του '50 η ζωτικότητα τους εν μέρει διατηρείται³⁵. Τη δεκαετία του 1980 νέες συνθήκες, όπως «ο φολκλορισμός», η αύξηση του τουριστικού ρεύματος και η οικοδόμηση εξοχικών σπιτιών και ξενοδοχείων, επαναφέρουν στο προσκήνιο το ξεχασμένο για πάνω από έναν αιώνα λαϊκό ανάγλυφο φεγγίτες, υπέρθυρα, διακοσμητικές πλάκες, βρύσες και μικρά ανάγλυφα.

Η παράδοση της Τήνου στη ζωγραφική είναι μικρότερη αλλά ιδιαίτερης βαρύτητας αφού το νησί υπήρξε γενέτειρα τουλάχιστον δυο εκ των μεγαλύτερων μορφών της ελληνικής τέχνης. Του Νικηφόρου Λύτρα και του Νικόλαου Γύζη. Στα έργα των Τήνιων ζωγράφων όπως σημειώνει ο Λούβαρης «εμφανίζεται έντονα η έμφυτη καλαισθησία, ο ζήλος του Τήνιου να παράγει το ωραίο και το αείζωο της τέχνης».

Στην ανάδειξη των Τήνιων καλλιτεχνών συντέλεσε σίγουρα και η επίδραση της οικογενειακής παράδοσης. Ο Γύζης, είχε πατέρα αριστοτέχνη χαρακτή, ο πατέρας του Λύτρα ήταν αυτοδίδακτος γλύπτης, ενώ ο Γιαννούλης Χαλεπάς είχε και αυτός φημισμένο πατέρα γλύπτη. Ο Φιλιππότης πατέρα αρχιτέκτονα, ο Βιτάλης το ίδιο και ο Σώχος πατέρα, παππού και προπάππο γλύπτες. Παράλληλα, σημαντική υπήρξε και η συμβολή του ιδρύματος της

³⁴ Τα περισσότερα από τα μαρμαράδικα της οδού Αγίου Όρους στο Μαρούσι Αττικής σήμερα ανήκουν σε Τήνιους μαρμαροτεχνίτες και μαρμαρογλύπτες.

³⁵ Στην ίδια την Τήνο λειτούργησαν μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο αρκετά εργαστήρια από τα οποία στη δεκαετία του '70 δεν είχε απομείνει παρά εκείνο του μπάρμπα-Γιάννη Φιλιππότη στον Πύργο.

Ευαγγελιστριάς της Τήνου, που κατά καιρούς έστελνε σε φημισμένες ακαδημίες της Ευρώπης πολλούς ταλαντούχους Τήνιους νέους για τη συμπλήρωση των σπουδών τους.

Γλύπτες και ζωγράφοι της Τήνου, βρέθηκαν σε μεγάλα ευρωπαϊκά κέντρα και σε φημισμένες Ακαδημίες Καλών Τεχνών, μερικά από τα έργα τους - πίνακες ζωγραφικής και γλυπτά - προκάλεσαν τον γενικό θαυμασμό και σε διεθνείς εκθέσεις του Μονάχου, του Παρισιού, και της Ρώμης όπου εκτέθηκαν, κέρδισαν πρώτα χρυσά βραβεία.

Εικόνα 3.11: Παρίσι 1920 Στο ατελιέ του Σώχου (από αριστερά Απ. Γεραλής, Λ. Δούκας, Α.Σώχος, Δ. Μπισκίνης, Γ. Γουναρόπουλος)

Πηγή: <<http://www.kathimerini.gr/kath/7days/1993/08/15081993.pdf>>, τ.ε. 21/12/2013

3.2.3 Η συνέχεια...

Όμως το ταξίδι δεν βρίσκεται στην εξερεύνηση νέων περιοχών αλλά στην αναζήτηση μιας νέας ματιάς.

Marcel Proust, Αναζητώντας το χαμένο χρόνο.

Η προσφορά της Τήνου στη νεώτερη ελληνική τέχνη υπήρξε καθοριστική. Οι επώνυμοι τήνιοι καλλιτέχνες είναι οι θεμελιωτές της νεότερης ελληνικής ζωγραφικής και γλυπτικής. Η Τήνος, δεν χαρακτηρίζεται τυχαία το «νησί της τέχνης και του πολιτισμού». Αγάπησε και υπηρέτησε πολύ τις τέχνες και τις παραδόσεις και αυτό το επιβεβαιώνουν, με τα ανεπανάληπτα έργα τους, τα παιδιά της, που διέπρεψαν όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και σ' ολόκληρο τον κόσμο. Το ταλέντο και στη συνέχεια η αναγνώριση «χτύπησαν την πόρτα» των τηνιακών κι εκείνοι υποστήριξαν επάξια τον χαρακτηρισμό που έχει δοθεί στο νησί τους.

Οι Τηνιακοί έχοντας συνειδητοποιήσει την πλούσια πολιτισμική τους κληρονομιά, δραστηριοποιήθηκαν ώστε να τη διασώσουν, να τη διαφυλάξουν, να τη διατηρήσουν και να την παρουσιάσουν στους φίλους της τέχνης και του πολιτισμού. Έτσι, μέχρι σήμερα ιδρύθηκαν και λειτουργούν στο νησί 17 μουσεία ενώ σχεδόν κάθε χωριό έχει το δικό του πολιτιστικό σύλλογο. Ο Πύργος παραμένει και σήμερα το μόνο κέντρο στην Ελλάδα που επιβιώνει η μαρμαρογλυπτική με αυτή τη μορφή. Τα λατομεία συνεχίζουν να βγάζουν μάρμαρο, στα εργαστήρια χρησιμοποιούν ακόμη παραδοσιακά εργαλεία. Από το 1956 λειτουργεί στον Πύργο και το Προπαρασκευαστικό Σχολείο Καλών Τεχνών».

Εικόνα 3.12: Η αίθουσα ζωγραφικής και η αίθουσα γλυπτικής στο Προπαρασκευαστικό Σχολείο Καλών Τεχνών Πανόρμου
Φωτο: Ε. Μαμούρη (9/12/2013)

Δεν είναι λοιπόν καθόλου περίεργο το γεγονός ότι το φαινόμενο εμφάνισης καλλιτεχνών συνεχίζεται μέχρι σήμερα στην Τήνο. Γιατί και σήμερα η Τήνος γεννάει επιδέξιους τεχνίτες του μαρμάρου, διακεκριμένους γλύπτες, ζωγράφους και άλλους καλλιτέχνες. Μπορεί βέβαια να πέρασε η εποχή με τις μεγάλες και πολλές διασημότητες, αλλά είναι σημαντικό ότι σήμερα οι καλλιτέχνες που επέλεξαν το νησί ως χώρο της δημιουργίας τους συνεχίζουν την παράδοση όχι ως γραφικό απομεινάρι μιας άλλης εποχής αλλά ως πρότυπο και κώδικα αισθητικής αφύπνισης. Και είναι παρήγορο ότι οι αλλαγές που έχουν ανατρέψει ήθη και έθιμα, τρόπους ζωής και συμπεριφοράς, δεν άγγιξαν την καλλιτεχνική διάθεση των σημερινών καλλιτεχνών της Τήνου οι οποίοι μέσα από την τέχνη τους επιχειρούν το δικό τους ταξίδι εξερεύνησης της ύπαρξης. Κάποιους από αυτούς τους καλλιτέχνες ξεκίνησε να συναντήσει η παρούσα έρευνα, που έγινε στο νησί για μια εβδομάδα το Δεκέμβριο του 2013. Μια έρευνα που συναντήθηκε με τη «συνέχεια» εντός μιας ασυνέχειας....

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η προσέγγιση του αντικειμένου της έρευνας χρησιμοποιεί διαφορετικές πηγές και προσφεύγει σε πρωτογενείς και δευτερογενείς αναλύσεις. Στην επιλογή της κατάλληλης μεθόδου επέδρασαν καθοριστικά όχι μόνο το αντικείμενο της, αλλά και οι προδιαγραφές υλοποίησής της, οι οποίες έθεσαν χρονικούς και εποχικούς περιορισμούς. Για την παρούσα έρευνα αξιοποιήθηκαν δευτερογενή δεδομένα πηγών πολλαπλής προέλευσης και πρωτογενή δεδομένα έρευνας πεδίου η οποία διεξήχθη στο νησί της Τήνου.

Καταρχήν το αντικείμενο της έρευνας συνδέεται με την εμφάνιση της «δημιουργικής τάξης» και συγκεκριμένα της πολιτισμικής «δημιουργικής τάξης» εκτός των αστικών κέντρων-πόλεων. Έτσι παραπέμπει στην εμπειρία και τα δεδομένα άλλων χωρών. Ως εκ τούτου η διερεύνηση του αντικειμένου αυτού προϋπέθεσε δευτερογενή αναζήτηση.

Το αντικείμενο της έρευνας, ειδικότερα ως προς την εμφάνιση της πολιτισμικής δημιουργικής τάξης στο νησί της Τήνου, εμπεριέχει ποιοτικές διαστάσεις, η διερεύνηση των οποίων συνεισφέρει στην καλύτερη κατανόηση των παραγόντων που προκαλούν το φαινόμενο. Για το λόγο αυτό χρησιμοποιήθηκε η μεθοδολογία της ποιοτικής έρευνας. Είναι αυτονόητο ότι τα αποτελέσματα της ποιοτικής αυτής έρευνας που πραγματοποιήθηκε σε μικρή κλίμακα και υπό περιοριστικούς παράγοντες δεν επιτρέπουν γενικεύσεις και έχουν ενδεικτικό χαρακτήρα. Ο συνδυασμός όμως των μεθόδων και πηγών θα βοηθήσουν μέσω της αλληλοσυμπληρωματικότητας στην όσο το δυνατό καλύτερη αποτύπωση και κατανόηση του φαινομένου.

4.1 Ποιοτική μεθοδολογία

Η επιλογή και εφαρμογή της ερευνητικής μεθοδολογίας εξαρτάται κάθε φορά από την φύση του ερευνητικού προβλήματος και από τις συγκεκριμένες επιλογές του ερευνητή. Η ποιοτική μεθοδολογία είναι η μέθοδος που χρησιμοποιείται στις περιπτώσεις ερευνητικών ερωτημάτων και προσεγγίσεων που αναφέρονται σε κοινωνικά φαινόμενα, ομάδες και σχέσεις. Βασικό στόχο της αποτελεί η διερεύνηση κοινωνικών ποιοτήτων μέσα από την αποκάλυψη σχέσεων ή συσχετίσεων των υποκειμένων μελέτης, η περιγραφή, η ερμηνεία και κατανόηση κοινωνικών φαινομένων, καταστάσεων και ομάδων, η διατύπωση ή αναδιατύπωση θεωρητικών θέσεων, καθώς επιχειρεί να απαντήσει στο «πως» και το «γιατί» (Ιωσιφίδης, 2004: 5-6) (Della Porta and Keating, 2008: 27).

Τα τελευταία χρόνια η ποιοτική μεθοδολογία χρησιμοποιείται εκτεταμένα στην ανθρωπογεωγραφική έρευνα κυρίως λόγω της αλλαγής του τρόπου ανάλυσης του χώρου. Ο χώρος δεν γίνεται πλέον αντιληπτός μόνο ως ευκλείδειος αλλά και ως σχεσιακός και βιωμένος. Οι κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται και βιώνονται εντός του, οι «κατασκευές» της μνήμης και των αναπαραστάσεων επηρεάζουν το σύνολο της κοινωνικής ζωής (Βάϊου και Χατζημιχάλης, 2012: 17). Αυτή η αντίληψη και ανάλυση του χώρου οδηγεί μεταξύ άλλων, στην διερεύνηση των συμβολικών και πολιτισμικών διαστάσεων του, των διαφορετικών του σημασιών για διαφορετικά κοινωνικά στρώματα και ομάδες³⁶. Στην παρούσα ανθρωπογεωγραφική έρευνα, χρησιμοποιείται η ποιοτική μέθοδος καθώς συνάδει με το γενικό σκοπό της έρευνας, τα ερευνητικά ερωτήματα, το είδος των δεδομένων που πρέπει να συλλεχθούν.

³⁶ Ο Ιωσιφίδης (2004: 6) αναφέρει χαρακτηριστικά «καθώς κεντρικό χαρακτηριστικό των εξελίξεων αυτών είναι ο ρόλος που παίζει ο λόγος (discourse) και οι ερμηνείες των κοινωνικών υποκειμένων για το χώρο, τα χωρικά χαρακτηριστικά και τις χωρικές σχέσεις, οι ποιοτικές μέθοδοι και τα θεωρητικά τους συμφραζόμενα βρίσκουν ευρεία πεδία εφαρμογής σε διαφορετικούς ανθρωπογεωγραφικούς κλάδους με προνομιακό τρόπο.»

4.2 Το αντιληπτικό περίγραμμα

Το αντιληπτικό περίγραμμα της παρούσας έρευνας, ο τρόπος δηλαδή με τον οποίο ο ερευνητής αντιλαμβάνεται την πραγματικότητα, είναι το ερμηνευτικό/κονστρουκτιβιστικό περίγραμμα (interpretive/constructivist paradigm). Η παρούσα έρευνα εκκινεί από την υπόθεση της ύπαρξης ενός δυναμικού, μεταβαλλόμενου κοινωνικού κόσμου ο οποίος κατανοείται με υποκειμενικό τρόπο μέσα από τη βιωμένη εμπειρία των ατόμων και την καθημερινή τους πραγματικότητα (Kratochwil, 2008).

Το ενδιαφέρον της παρούσας έρευνας, στρέφεται στους τρόπους με τους οποίους τα κοινωνικά υποκείμενα ανασυγκροτούν μέσα από τη δική τους οπτική την ιστορία της ζωής τους σε αυθόρμητες αφηγήσεις, που παράγονται στο πλαίσιο μιας οργανωμένης διάδρασης, της βιογραφικής αφηγηματικής συνέντευξης (Τσιώλης 2011: 69). Η βιωμένη εμπειρία των υποκειμένων, η βιογραφία των γεγονότων, οι ερμηνείες τους, οι τρόποι λήψης των αποφάσεων, ο προσανατολισμός της δράσης τους, οι εκφερόμενοι λόγοι είναι ζητήματα στα οποία η παρούσα έρευνα εστιάζει με πρόθεση να κατανοήσει κίνητρα και στάσεις ώστε να επιχειρήσει μια ερμηνεία της συμπεριφοράς των υποκειμένων.

Η αντικειμενική γνώση και αλήθεια στην οποία βασίζεται η κονστρουκτιβιστική κοσμοθεωρία δίνει έμφαση στον κόσμο της βιωμένης εμπειρίας των κοινωνικών υποκειμένων. Αυτό για την παρούσα εργασία σημαίνει πως τα φυσικά περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά επηρεάζουν την ανθρώπινη εμπειρία και σημασιοδοτούν τον τόπο, το τοπίο δημιουργώντας μια πραγματικότητα και μια οπτική την οποία μοιράζονται εντός της κοινωνικής τους ομάδας.

4.3 Κύριο ερευνητικό ερώτημα

Το κύριο ερευνητικό ερώτημα είναι:

- Πως περιγράφουν οι καλλιτέχνες τα κίνητρα, τους λόγους και τις αιτίες που τους οδήγησαν σε κινητικότητα και στην επιλογή της Τήνου ως τόπο βασικής διαμονής και καλλιτεχνικής δημιουργίας;

Μέσα από την εμπειρική έρευνα θα επιχειρηθεί η διερευνηθεί εάν στην περίπτωση της Τήνου, οι χωρικά προσδιορισμένοι άυλοι πόροι όπως το υψηλής περιβαλλοντικής αξίας και φυσικού κάλλους περιβάλλον, η αισθητική του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, της ακόμα ανεπηρέαστης από τον τουρισμό ενδοχώρας, η καλλιτεχνική παράδοση ή όποιος επιπρόσθετος λόγος προκύψει από τα ευρήματα της έρευνας, μπορεί να αποτελέσει παράγοντα έλξης της καλλιτεχνικής δημιουργικής τάξης στο νησί. Εάν δηλαδή, ο πόρος αυτός λειτουργεί για τους καλλιτέχνες (έμπνευση – δημιουργία - παραγωγή) και μπορεί να υπερκεράσει τους περιορισμούς κινητικότητας που θέτει η νησιωτικότητα. Οι καλλιτέχνες έχουν τις δικές τους προσωπικά κατασκευασμένες αντιλήψεις για τον τόπο και μια αίσθηση ταυτότητας που συνδέεται με αυτόν. Οι αντιλήψεις αυτές μπορούν και λειτουργούν ως πρώτη ύλη και πόρος.

4.3.1 Ερευνητικά υπο-ερωτήματα

- (α) Ποιος ο βαθμός ένταξης των καλλιτεχνών στην τοπική κοινότητα;
- (β) Τι είδους προβλήματα και δυσκολίες αντιμετωπίζουν οι καλλιτέχνες στην ζωή τους στο νησί;

4.3.2 Υποθέσεις εργασίας

Για τους καλλιτέχνες της Τήνου:

1. Οι λόγοι κινητικότητας και επιλογής της Τήνου δεν διαφέρουν αρκετά από αυτούς που εμφανίζονται στη διεθνή βιβλιογραφία.
2. Εμφανίζονται δυσκολίες κοινωνικής ένταξης.

3. Η πλειοψηφία των προβλημάτων έχουν κοινωνική αναφορά (π.χ. εμπόδια εισόδου στη δημόσια σφαίρα, ζητήματα διακρίσεων).

4.3.3 Στόχοι

Τα αποτελέσματα της έρευνας αναμένεται να συνεισφέρουν στην υφιστάμενη επιστημονική έρευνα αναφορικά με την κινητικότητα των καλλιτεχνών του «υπερ-δημιουργικού πυρήνα» και τους παράγοντες εκείνους που μπορεί να αποτελούν συγκριτικό πλεονέκτημα των τόπων που επιλέγουν να εμφανίζονται. Ενδεχομένως, τα αποτελέσματα να υποβοηθήσουν τους χαράσσοντες πολιτική υπό την έννοια ότι

- α) Μπορούν να αντιληφθούν τα συγκριτικά πλεονεκτήματα του τόπου και να τα αξιοποιήσουν αυξάνοντας την ελκυστικότητα του και
- β) Να ανταποκριθούν στις ανάγκες αυτής της ομάδας ώστε να καταφέρουν να τη διατηρήσουν και να προσελκύσουν μεγαλύτερο αριθμό δημιουργικών καλλιτεχνών στο νησί.

4.4 Μελέτης περίπτωσης - αναγκαιότητα - οι λόγοι επιλογής

Η παρούσα έρευνα είναι μια περιπτώσιολογική έρευνα. Έχει ως αντικείμενο το παράδειγμα μιας κοινότητας καλλιτεχνών της Τήνου και επιχειρεί να απαντήσει στα «πώς» και τα «γιατί» της επιλογής του συγκεκριμένου τόπου. Στο έργο του Florida, εμφανίζεται μια ισχυρή συσχέτιση μεταξύ της ελκυστικότητας των πόλεων και της έντονα μετακινούμενης «δημιουργικής τάξης». Σύμφωνα με αυτό το επιχείρημα η αστική πολιτική θα πρέπει να αναπροσανατολιστεί στην μεγιστοποίηση της ελκυστικότητας των τόπων προς προσέλκυση των ατόμων που απασχολούνται στα δημιουργικά επαγγέλματα. Παρά το γεγονός της κεντρικότητας αυτού του επιχειρήματος, η δυναμική της κινητικότητας της «δημιουργικής τάξης» είναι ελάχιστα κατανοητή. Ενδεικτικό του ερευνητικού κενού που εμφανίζεται αποτελεί η διαπίστωση των Hansen and Niedomysl (2009: 204), σύμφωνα με την οποία

«προκαλεί πράγματι έκπληξη το πόσο οι κεντρικοί θεωρητικοί ισχυρισμοί της κινητικότητας της «δημιουργικής τάξης» έχουν αγνοηθεί από την εμπειρική έρευνα» ή το γεγονός ότι «γνωρίζουμε λίγα αναφορικά με τις προτιμήσεις και τις συμπεριφορές των βασικών δρώντων στις δημιουργικές διαδικασίες (...) υπάρχει ελάχιστη, αν υπάρχει, τοπικά προσδιορισμένη ποιοτική ή ποσοτική έρευνα για το γιατί οι δημιουργικοί άνθρωποι μπορεί να μετακινούνται και να διαμένουν σε απόβλεπτες περιοχές της περιφέρειας.» (Verdich 2010: 130).

Η έλλειψη μελετών που εστιάζουν στην ανάλυση των κινήτρων μετακίνησης της «δημιουργικής τάξης» επισημαίνεται και από τους Storper and Scott (2009: 165), οι οποίοι σημειώνουν ότι, η πολιτική θα πρέπει να βασίζεται στην «πραγματική» διαδικασία λήψης αποφάσεων των ανθρώπων και όχι στις προτιμήσεις όπως αυτές εμφανίζονται από την επεξεργασία των στατιστικών στοιχείων και συσχετίσεων διότι οι ανθρώπινες πράξεις μπορούν να ερμηνευτούν καλύτερα εντός του πλαισίου των σχέσεων και των γεγονότων που διαμορφώνουν συγκεκριμένες ευκαιρίες και συμπεριφορές οι οποίες αντανακλούν σε συγκεκριμένες προτιμήσεις. Οι Florida and Mellander (2007: 15) επισημαίνουν πως για να είναι κάποιος σε θέση να μιλήσει για τις ανάγκες, τις στάσεις, τις προτιμήσεις τα χαρακτηριστικά που έλκουν αυτή την ομάδα (καλλιτέχνες)...απαιτείται περαιτέρω έρευνα εστιασμένη σε τοπικό επίπεδο.»

Η παρούσα έρευνα προκύπτει καταρχάς από τη διαπίστωση ύπαρξης ερευνητικού κενού και την ανάγκη κατανόησης μιας μετακίνησης η οποία οδηγεί μια επαγγελματική ομάδα του «υπερ-δημιουργικού πυρήνα» τους καλλιτέχνες, σε έναν τόπο όπου οι περιορισμοί της γεωγραφικής ασυνέχειας θα μπορούσαν να αποτρέψουν την εμφάνισή τους.

Επιπρόσθετα στοιχεία για τη συγκεκριμένη επιλογή αποτέλεσαν οι ενδείξεις της δευτερογενούς έρευνας και πιο συγκεκριμένα:

α) Με βάση τα στοιχεία των απογραφών της ΕΛΣΤΑΤ το νησί της Τήνου εμφανίζει μια αύξηση μόνιμου πληθυσμού μεταξύ των απογραφών 2001-2011 της τάξης του 14,1%. Η αύξηση αυτή μπορεί να χαρακτηριστεί ως αρκετά σημαντική δεδομένου ότι η αντίστοιχη αύξηση για το Ν. Κυκλάδων ανέρχεται στο 7,3% και για την Περιφέρεια Ν. Αιγαίου στο 3,4%. Ο νομός εμφανίζει τη χαμηλότερη μέση ηλικία στη χώρα ίση με 39,8 έτη.

	1991	2001	2011
Μόνιμος Πληθυσμός	7.747	7.566	8.636

Πίνακας 4.1: Πληθυσμός Τήνου

Επεξεργασία: Ε. Μαμούρη

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή

	1991-2001	2001-2011	1991-2011
Μεταβολές	-2%	14,1%	11,4%

Πίνακας 4.2: Πληθυσμιακές μεταβολές Τήνου

Επεξεργασία: Ε. Μαμούρη

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή

β) Προκειμένου να αποσαφηνιστούν τα αίτια της καταγεγραμμένης πληθυσμιακής αύξησης μελετήθηκαν τα στοιχεία φυσικής κίνησης του πληθυσμού τα οποία εμφανίζουν την ακόλουθη μορφή:

2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
-5	-2	24	6	15	9	-3	16	22	13	12	21

Πίνακας 4.3: Φυσική κίνηση πληθυσμού Τήνου

Επεξεργασία: Ε. Μαμούρη

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή

Η φυσική κίνηση του πληθυσμού έτσι όπως αποτυπώνεται στην καταγραφή της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής, δεν μπορεί να δικαιολογήσει την πληθυσμιακή αύξηση που σημειώνεται στο νησί. Αυτή προέρχεται στο μεγαλύτερο μέρος της από μεταδημοτεύσεις οι οποίες από στοιχεία του Εθνικού Δημοτολογίου που τηρείται στο Υπουργείο Εσωτερικών, δικαιολογεί το

μεγαλύτερο ποσοστό της αύξησης που παρατηρείται μεταξύ των δυο απογραφών. Συγκεκριμένα μεταξύ των ετών 2004 και 2012 σημειώθηκαν 732 εγγραφές μεταδημότευσης.

γ) Από στοιχεία της βάσης του τοπικού επιμελητηρίου σε σύνολο 996 καταχωρημένων επιχειρήσεων, φιλτράροντας στο πεδίο «αντικείμενο» τις κατηγορίες, μαρμαρογλύπτες, ζωγράφοι, μουσικοί, σχολές εκπαίδευσης και εργαστήρια των αντίστοιχων τεχνών, σύνολο 96 επιχειρήσεων (ποσοστό 9,63%). Το ποσοστό δεν μπορεί να χαρακτηριστεί αμελητέο και υπάρχει μεγάλη πιθανότητα να είναι και μεγαλύτερο δεδομένου ότι:

- Η βάση εμφανίζει μια προβληματική κατηγοριοποίηση ως προς την ομοιογένεια της κάθε επαγγελματικής κατηγορίας με αποτέλεσμα να «χάνονται» επαγγελματίες που ενδεχομένως ανήκουν στις κατηγορίες που ενδιαφέρουν την έρευνα αλλά δεν εμφανίζονται σε αυτές.
- Πολλοί από τους καλλιτέχνες του νησιού δεν είναι εγγεγραμμένοι στην βάση.
- Εκτιμάται ότι τα ποσοστά της άτυπης εργασίας στον τομέα των καλλιτεχνών είναι υψηλά και έτσι αποκρύπτεται μέρος της δυναμικής του κλάδου.

δ) Περαιτέρω, βασικό παράγοντα επιλογής της Τήνου αποτέλεσε το γεγονός ότι ο πολιτισμός και οι τέχνες αποτελούν προσδιοριστικό στοιχείο του τόπου. Το νησί έχει σημαντικότερη πολιτισμική κληρονομία και ταυτότητα. Γέννησε ένα δυσανάλογα μεγάλο, σε σχέση με το μέγεθος του, αριθμό σημαντικών καλλιτεχνών που θεμελίωσαν ουσιαστικά τη νεώτερη ελληνική τέχνη. Παγκοσμίου φήμης δημιουργούς, ζωγράφους και γλύπτες και πλήθος από ανώνυμους μαρμαράδες, χτίστες, αγιογράφους, ξυλογλύπτες, των οποίων δείγματα της υψηλής λαϊκής τέχνης είναι ευδιάκριτα σε όλο το νησί. Η

παράδοση κυρίως της μαρμαρογλυπτικής και ζωγραφικής παραμένει ζωντανή ορίζοντας σημεία συνάντησης με τους νέους δημιουργούς .

Η έρευνα της εμφάνισης της καλλιτεχνικής «δημιουργικής τάξης» σε απομονωμένες περιοχές έχει απασχολήσει τη διεθνή βιβλιογραφία και μέσω της παρούσας έρευνας θα είναι δυνατή η σύγκριση των ευρημάτων με εκείνα των άλλων ποιοτικών ερευνών ώστε να διερευνηθούν τυχόν κανονικότητες που προκύπτουν.

4.5 Μεθοδολογία

Η χρήση διαφορετικών μεθόδων για τη συλλογή δεδομένων βοηθά στην αποφυγή της αποσπασματικής θεώρησης του αντικειμένου της έρευνας και θεωρείται ένα από τα ισχυρά πλεονεκτήματα της περιπτωσιολογικής μεθόδου (Παπαδόπουλος 2006: 239). Οι ερευνητικές μέθοδοι που ακολουθήθηκαν είναι ο «τριγωνισμός δεδομένων³⁷» (“triangulation”) ένας συνδυασμός δηλαδή διαφόρων ποιοτικών τεχνικών και συγκεκριμένα ημιδομημένες ατομικές συνεντεύξεις, συμμετοχική παρατήρηση, μελέτη ιστολογίων και τύπου.

4.5.1 Δειγματοληψία και επιλογή ερευνητικών υποκειμένων

Η έναρξη της πραγματικής ερευνητικής διαδικασίας έγινε με την βοήθεια ενός βασικού πληροφορητή (key informant), ο οποίος εξασφάλισε την πρόσβαση (access) στο ερευνητικό πεδίο, τους καλλιτέχνες. Στρατολόγησε τον αρχικό βασικό πυρήνα του δείγματος που πληρούσε τα απαιτούμενα από το σχεδιασμό της έρευνας χαρακτηριστικά (δημογραφικά, επαγγελματικά, ψυχογραφικά) και στη συνέχεια με την τεχνική της «χιονοστιβάδας»³⁸, η έρευνα οδηγήθηκε και

³⁷ Τον όρο εισήγαγε ο Denzin και αφορά την πολλαπλή προσέγγιση σε διάφορα επίπεδα α) στο επίπεδο των μεθόδων, β) στο επίπεδο των δεδομένων, γ) στο επίπεδο του ερευνητή και δ) στο επίπεδο της θεωρίας (Παπαδόπουλος, 2006: 239).

³⁸ Η δειγματοληψία «χιονοστιβάδας» (“snowball sample”) χρησιμοποιείται κυρίως σε ποιοτικές μελέτες. Στο πρώτο στάδιο ο ερευνητής επιλέγει ορισμένα άτομα με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που επιθυμεί να μελετήσει. Στη συνέχεια, τα άτομα αυτά προτείνουν άλλα άτομα που γνωρίζουν και συμμετέχουν στην έρευνα. Η μέθοδος αυτή στηρίζεται στη δικτύωση και είναι απαραίτητη σε πληθυσμούς

στους επιπλέον συμμετέχοντες έως ότου συμπληρώθηκε ένα ικανοποιητικό μέγεθος δείγματος.

Προκειμένου να περιοριστεί ο κίνδυνος της μη αντιπροσωπευτικότητας του δείγματος αυτό συγκροτήθηκε διαμέσου διαφορετικών διαύλων και συγκεκριμένα:

ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΗΣ ΣΤΟ ΝΗΣΙ ΤΗΣ ΤΗΝΟΥ	ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΙ ΦΟΡΕΙΣ	ΣΧΟΛΗ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ ΤΗΝΟΥ	ΔΗΜΟΣ ΤΗΝΟΥ
• 9 συνεντεύξεις	• Ίδρυμα Τηνιακού Πολιτισμού 2 συνεντεύξεις • Φεστιβάλ Τήνου 1 συνεντεύξη • Μουσείο Κ. Τσόκλη 1 συνεντεύξη	• 2 συνεντεύξεις	• 1 συνέντευξη

Εικόνα 4.1 Πεδία άντλησης των συνεντευξιαζόμενων
Επεξεργασία; Ε. Μαμούρη

Ιδιαίτερο ζήτημα αποτέλεσε για την παρούσα έρευνα η αντιμετώπιση της ασάφειας του ορισμού των καλλιτεχνών που αποτελούν μέλη του «υπερ δημιουργικού πυρήνα» της «δημιουργικής τάξης». Μία απάντηση στην μεθοδολογική ασάφεια του ορισμού αποτελεί η εστίαση στη δυναμική συγκεκριμένων επαγγελματικών ομάδων. Η Markusen (2006: 1922) μελετώντας τους καλλιτέχνες και τους χώρους εγκατάστασής τους στη Minneapolis, προτείνει πως στο βαθμό που η δημιουργικότητα είναι ενσωματωμένη σε εργαζομένους που προχωρούν σε αποφάσεις εγκατάστασης που δεν ακολουθούν την «αντικειμενική λογική» είναι αναγκαία η εστίαση σε συγκεκριμένη κάθε φορά ομάδα ή και υποομάδα του κλάδου. Ένα ακόμα κρίσιμο σημείο στην επιλογή των καλλιτεχνικών δημιουργικών επαγγελματιών αφορά την κατηγοριοποίησή τους. Η αποτυχία εμφάνισης της διαφοροποίησης

που δεν είναι εύκολο να εντοπισθούν με τυχαία δειγματοληψία. Ιδιαίτερα στις συνεντεύξεις ο ερευνητής έχει τη δυνατότητα να επιλέξει το δείγμα του με αυτή τη μέθοδο και να έχει και ικανοποιητική εκπροσώπηση των ατόμων όσον αφορά τα δημογραφικά χαρακτηριστικά τους (ηλικία, μορφωτικό επίπεδο κλπ) (Ιωσηφίδης 2004).

που υπάρχει ανάμεσά τους και ο κίνδυνος υψηλής ετερογένειας του δείγματος αντιμετωπίζεται με τον ακριβή και υπό στενή έννοια προσδιορισμό του «ποιοι ακριβώς νοούνται ως καλλιτέχνες» στην παρούσα έρευνα.

Η έρευνα εστιάζεται στους καλλιτέχνες οι οποίοι αναφέρονται ως επαγγελματική ομάδα υψηλής κινητικότητας, ανήκουν στον «υπερ δημιουργικό πυρήνα» και η δημιουργικότητα βρίσκεται στο επίκεντρο της δραστηριότητάς τους (Florida 2002: 8). Είναι γνωστό, ότι ο τίτλος καλλιτέχνες καλύπτει ένα ευρύ φάσμα επαγγελμάτων, όπως φωτογράφοι, κινηματογραφιστές, μουσικοί, συγγραφείς, ζωγράφοι, χορευτές, διαφημιστές, εκδότες visual artists, κ.ά., Για το λόγο αυτό ακολουθώντας την προτροπή της Markusen, η έρευνα εστιάζεται σε μια υποκατηγορία επαγγελμάτων της τέχνης αυτής κατηγορία των «καλών τεχνών³⁹». Ο όρος κατανοείται υπό την ιστορική του έννοια σύμφωνα με την οποία «στις καλές τέχνες ανήκουν οι πέντε (5) βασικές τέχνες της αρχιτεκτονικής, γλυπτικής, ζωγραφικής, μουσικής ποίησης και χορού και το δείγμα αντλείται από τις διαθέσιμες στο νησί ειδικότητες αυτής της «δεξαμενής» (Britannica, 2011: 356).

Παρότι οι καλλιτέχνες είναι μια βασική δημιουργική ομάδα υψηλής κινητικότητας, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι οι συμπεριφορές τους αποτελούν ασφαλή και βασικό δείκτη στην εν γένει κατανόηση της δημιουργικής κινητικότητας. Διάφορα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά όπως παράγοντες άπωσης και έλξης, υποκειμενικά γεγονότα του κύκλου ζωής, εμπόδια ένταξης στην τοπική σκηνή της τέχνης, αλληλεπιδρούν με

³⁹ Από τον 17ο αιώνα και μετά ως «καλές τέχνες» νοούνται όσες μορφές τέχνης αναπτύχθηκαν κυρίως για την ικανοποίηση της αισθητικής, κάτι που τις διακρίνει από τις εφαρμοσμένες τέχνες που εξυπηρετούν κάποια πρακτική λειτουργία. Ιστορικά, πέντε κύριες τέχνες αποτελούν τις καλές τέχνες: ζωγραφική, γλυπτική, αρχιτεκτονική, μουσική και ποίηση, ενώ ο χορός και το θέατρο ονομάζονται «μικρές» ή συμπληρωματικές τέχνες. Σήμερα, οι καλές τέχνες συνήθως περιλαμβάνουν πρόσθετες μορφές, όπως κινηματογράφος, φωτογραφία, λογοτεχνία, και χαρακτική κ.ά.. Ένας ορισμός των καλών τεχνών είναι «μια οπτική τέχνη η οποία υπηρετεί αισθητικούς και πνευματικούς σκοπούς και κρίνεται για το κάλλος και τη σημασία της» (Britannica, 2011: 356).

πολύπλοκους τρόπους, καθιστώντας την οποία γενίκευση των αποτελεσμάτων της έρευνας μη εφικτή.

4.5.2 Προφίλ και τεχνικές της έρευνας

Στα πλαίσια της έρευνας διεξήχθησαν συνολικά δεκάξι (16) ατομικές συνεντεύξεις⁴⁰. Οι δώδεκα (12) διενεργήθηκε από 7 – 14 Δεκεμβρίου 2013 στο νησί της Τήνου ενώ τέσσερις (4) συνεντεύξεις διενεργήθηκαν στην Αθήνα από τις 15 - 17 Δεκεμβρίου⁴¹. Οι έντεκα (11) ερωτώμενοι προέρχονταν από την καλλιτεχνική κοινότητα του νησιού και πέντε (5) αποτελούν προνομιακούς πληροφορητές που προέρχονται από τοπικές δομές και φορείς πολιτισμού⁴². Η συμπερίληψη της άποψης των βασικών θεσμικών δομών και φορέων πολιτισμού του νησιού, κρίθηκε απαραίτητη προκειμένου να υπάρξει μια όσο το δυνατό πληρέστερη εικόνα για το πώς αντιλαμβάνεται την παρουσία και δυναμική των καλλιτεχνών και τις σχέσεις που τυχόν αναπτύσσονται μεταξύ τους ώστε να κατανοηθούν ζητήματα ένταξης και συμμετοχής που θέτει η παρούσα έρευνα.

Οι συνεντεύξεις πρόσωπο με πρόσωπο διεξήχθησαν στη βάση οδηγού συνέντευξης (Παράρτημα Ι) ο οποίος χωρίστηκε σε πέντε (5) μέρη⁴³. Ο οδηγός ήταν ευέλικτος και επέτρεπε τη διερεύνηση των ερευνητικών ερωτημάτων μέσα από τις εμπειρίες και τις αφηγήσεις των ερωτώμενων. Παρά το γεγονός ότι οι

⁴⁰ Η συνέντευξη είναι μια διαδικασία που επιτρέπει στον ερευνητή να αντλήσει πληροφορίες και δεδομένα μέσα από την ανάλυση του λόγου επιλεγμένων αλλά χαρακτηριστικών περιπτώσεων. Είναι ένα ερευνητικό εργαλείο το οποίο χρησιμοποιείται ως μέσο συλλογής πληροφοριών, ελέγχου και ερμηνείας των ερευνητικών ερωτημάτων μιας έρευνας. Οι συνεντεύξεις «φωτίζουν», δηλαδή επιτρέπουν την πρόσβαση στον τρόπο που βλέπουν οι άλλοι τα πράγματα, στις σκέψεις τους, στις στάσεις και τις απόψεις που κρύβονται πίσω από τη συμπεριφορά τους

⁴¹ Συγκεκριμένα στην Αθήνα διεξήχθησαν οι συνεντεύξεις με την δ/ντρια του Μουσείου Κ. Τσόκλη, τον καλλιτεχνικό δ/ντη του Φεστιβάλ Τήνου, τον μουσικό C και τη ζωγράφο E.

⁴² Πρόκειται για τους κ.κ. Μ. Βιδάλη (Δ/ντη του Ιδρύματος Τηνιακού Πολιτισμού), κ. Χ. Κατσουράκη (Δ/ντρια του Μουσείου Κ. Τσόκλη), κ. Α. Λαγουρό (Αντιδήμαρχο Πολιτισμού Δ. Τήνου), κ. Δ. Μπέζα (Αν. Δ/ντη του Προπαρασκευαστικού Σχολείου Καλών Τεχνών Πανόρμου) και τον κ. Θ. Ροδομίτη (Καλλιτεχνικό Δ/ντη Φεστιβάλ Τήνου).

⁴³ Το πρώτο μέρος αφορούσε στα κοινωνικο-δημογραφικά στοιχεία των ερωτώμενων, το δεύτερο στα αίτια μετακίνησης και επιλογής της Τήνου, το τρίτο στις κοινωνικές σχέσεις με την τοπική κοινότητα, το τέταρτο στα προβλήματα και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν στην καθημερινή τους ζωή και το πέμπτο στην ικανοποίηση από τη ζωή στο νησί και τα σχέδια για το μέλλον.

ερωτήσεις ήταν δομημένες στην πορεία των συνεντεύξεων μπορούσαν να αλλάζουν και να προσαρμόζονται ανάλογα με την πορεία της συνέντευξης και να επιτυγχάνεται μια ανοιχτή συζήτηση κατά την οποία τα άτομα μίλησαν για τη ζωή τους και την τέχνη τους με το δικό τους τρόπο και τα δικά τους λόγια. Στις περιπτώσεις των προνομιακών πληροφορητών, ο οδηγός συνέντευξης χρησιμοποιήθηκε κυρίως ως προς τη θεματική που αποτυπώνει τις σχέσεις με την τοπική κοινότητα και τον βαθμό αλληλεπίδρασης.

Οι έντεκα (11) ερωτώμενοι καλλιτέχνες, προέρχονταν από διαφορετικές περιοχές και τοπικές κοινότητες του νησιού: Καλλονή, Καρδιανή, Πύργος, Τριπόταμος, Υστέρνια, Χώρα Τήνου (εικ. 4.2).

Εικόνα 4.2: Τα μέρη στα οποία διεξήχθησαν οι συνεντεύξεις

Επεξεργασία: Ε. Μαμούρη

Η διάρκεια των συνεντεύξεων κυμάνθηκε από 40 έως 80 λεπτά. Τα κριτήρια επιλογής της μελέτης περιλάμβαναν έλληνες καλλιτέχνες και συγκεκριμένα ζωγράφους, γλύπτες, μουσικούς αρχιτέκτονες, ηλικίας από 30 έως 65 ετών οι οποίοι μετακινήθηκαν στο νησί έχοντας διαγράψει έως τότε μια πορεία ζωής και οι οποίοι ζουν στο νησί μόνιμα ή κατά το μεγαλύτερο διάστημα του έτους και το νησί αποτελεί τόπο της καλλιτεχνικής τους δημιουργίας.

Το δείγμα των καλλιτεχνών διαμορφώθηκε τελικά όπως εμφανίζεται στην παρακάτω εικόνα 4.3.

Εικόνα; 4.3: Το δείγμα των καλλιτεχνών
Επεξεργασία: Ε. Μαμούρη

Η αναλογία ανδρών γυναικών είναι 8:3, και η μέση ηλικία 45,4 έτη. Η μέση διάρκεια παραμονής των συνεντευξιζόμενων στην Τήνο είναι 11,1 έτη, οι εννέα (9) ερωτώμενοι ζούνε μόνιμα στο νησί ενώ δύο (2) ζούνε κατά μέσο όρο επτά (7) μήνες το χρόνο σε αυτό. Οκτώ (8) διατηρούν ιδιόκτητη κατοικία και τρεις (3) ενοικιαζόμενη. Τέσσερις (4) από τους ερωτώμενους είναι παντρεμένοι και οι τρεις (3) έχουν παιδιά. Στον πίνακα 4.4. που ακολουθεί, εμφανίζεται η ανάλυση του δείγματος ως προς τα χαρακτηριστικά του και άλλα στοιχεία όπως αυτά καταγράφηκαν στις συνεντεύξεις. Παρότι το κεφάλαιο αυτό αναφέρεται στο σχεδιασμό της έρευνας, κρίθηκε σκόπιμο ο παρακάτω πίνακας να παραβληθεί σε αυτό διότι τα στοιχεία που προέκυψαν από τις συνεντεύξεις εμφανίζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την κατανόηση των παραγόντων εκείνων που ενδεχομένως να επηρέασαν την απόφαση μετακίνησης και εγκατάστασης των ατόμων αυτών στο νησί της Τήνου. Για λόγους εμπιστευτικότητας δεν αναφέρονται ονόματα αλλά χρησιμοποιούνται αρχικά ονομάτων ή επιθέτων.

ό ν ο μ α	ειδικότητα	ηλικία	οικ. κατάστασ η	τόπος γέννησ ης	δεσμός με νησί	Κατοι- κία	έτη παρα- μονής	Εκπαι- δευτικό επίπεδο ⁴⁴
Φ	γλύπτης	50	έγγαμος	Τήνος	πατέρας	πατρική	13	Δ.Ε..
Σ	μουσικός	32	άγαμος	Αθήνα	γέννηση	ενοίκιο	9	Π.Ε.
Β	γλύπτης	50	έγγαμος	Τήνος	πατέρας	αγορά	9	Τ.Ε.Ι..
Μ	γλύπτης	62	έγγαμος	Πειραιά	2 γονείς	πατρική	22	Δ.Ε.
Γ	μουσικός	54	άγαμος	Ρέθυμνο	κανένας	αγορά	10	ΜΤΠΧ
Α	γλύπτης	35	άγαμος	Αλόνησος	κανένας	ενοίκιο	13	Τ.Ε.Ι
Κ	ζωγράφος	43	άγαμος	Αθήνα	μητέρα	μητρική	6	Δ.Ε.
Ι	αρχιτ/νας	38	άγαμος	Αθήνα	κανένας	ενοίκιο	8	ΜΤΠΧ
Σ	μουσικός	45	άγαμος	Μιλάνο	κανένας	αγορά	7	ΜΤΠΧ
Ε	ζωγράφος	41	έγγαμος	Αθήνα	μητέρα	μητρική	8	ΜΤΠΧ
Δ	ζωγράφος	50	άγαμος	Πρέβεζα	κανένας	αγορά	17	Π.Ε.

Πίνακας 4.4: Τα χαρακτηριστικά του δείγματος όπως τελικά αυτό διαμορφώθηκε
Επεξεργασία: Ε. Μαμούρη

Οι συνεντεύξεις έγιναν στις κατοικίες των καλλιτεχνών στους χώρους εργασίας και στο καφενείο «Κυριακάτικο» το οποίο αποτελεί σημείο αναφοράς και συνάντησης της καλλιτεχνικής και όχι μόνο κοινότητας του νησιού. Όλες οι συνεντεύξεις ηχογραφήθηκαν και κρίθηκε χρήσιμο να γίνει συνδυασμός της χρήσης των σημειώσεων με την ηχογράφηση, ώστε να μην χαθούν πληροφορίες που δεν αποκαλύπτονται στο απομαγνητοφωνημένο κείμενο της συζήτησης και αφορούν σημάδια μη λεκτικής επικοινωνίας όπως π.χ. η έκφραση του προσώπου, η στάση του σώματος. Αξίζει να σημειωθεί ότι η ανταπόκριση των ερωτώμενων και η συμμετοχή τους στην έρευνα ήταν παραπάνω από ένθερμη

⁴⁴ Όπου Δ.Ε.: απόφοιτος δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, όπου Τ.Ε.Ι.: πτυχιούχος του Προπαρασκευαστικού Επαγγελματικού Σχολείου Καλών Τεχνών Πανόρμου Τήνου, όπου Π.Ε. πτυχιούχος Πανεπιστημίου και όπου ΜΤΠΧ κάτοχος μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών. Σημειώνεται ότι το Προπαρασκευαστικό Επαγγελματικό Σχολείο Καλών Τεχνών Πανόρμου εξομοιώνεται με την εκπαιδευτική βαθμίδα του Ι.Ε.Κ ήτοι Τ.Ε.Ι και όχι ΑΤ.Ε.Ι. σύμφωνα με το Π.Δ. 191/2003.

και η πρόσκληση για συμμετοχική παρατήρηση στους χώρους κατοικίας, δημιουργίας και εργασίας γινότανε από τους ίδιους προκαταλαμβάνοντας έτσι την επιθυμία μας.

Οι πέντε (5) συνεντεύξεις με προνομιακούς πληροφορητές διενεργήθηκαν στο νησί και την Αθήνα και έχουν ως ακολούθως:

Εικόνα 4.4: Οι προνομιακοί πληροφορητές
Επεξεργασία: Ε. Μαμούρη

4.5.3 Ζητήματα αξιοπιστίας και εγκυρότητας

Η παρατήρηση μιας κοινωνικής ομάδας στο φυσικό της περιβάλλον στην οποία εστιάζει έχει στόχο την κατανόηση των εμπειριών και το συνδυασμό των επιμέρους στοιχείων προκειμένου να σχηματιστεί μια όσο το δυνατόν ολιστική άποψη. Το γεγονός ότι η ποιοτική έρευνα δεν αναφέρεται σε μετρήσεις και έλεγχο μεταβλητών θέτει συχνά ζητήματα αξιοπιστίας. Ο Shenton (2004: 64), προτείνει τέσσερις έννοιες-κριτήρια τα οποία πρέπει να λαμβάνονται υπόψη από τους ποιοτικούς ερευνητές προκειμένου να αντιμετωπίζονται ζητήματα αξιοπιστίας της έρευνας. Στην παρούσα έρευνα χρησιμοποιήθηκαν τεχνικές που

προτείνονται από τον Shenton (2004: 73) ώστε να αυξηθούν οι πιθανότητες εξαγωγής αξιόπιστων ευρημάτων. Συγκεκριμένα:

Κριτήρια ποιότητας	Στρατηγική του ερευνητή
Αξιοπιστία-φερεγγυότητα (Credibility)	- Υιοθέτηση κατάλληλων μεθόδων - Τριγωνισμός δεδομένων - Διασφάλιση ειλικρίνειας - Πυκνή περιγραφή του υπό μελέτη φαινομένου - Εξέταση προηγούμενων ερευνών - Φερεγγυότητα - Βιβλιογραφική έρευνα, δευτερογενής έρευνα
Μεταβιβασιμότητα (Transferability)	- Λεπτομερής περιγραφή των σταδίων της έρευνας, του κοινωνικού-οικονομικού πολιτισμικού περιβάλλοντος της - Παραθέσεις αποσπασμάτων συνεντεύξεων που επιτρέπουν στον αναγνώστη να αποφασίσει για τη μεταβιβασιμότητα των ποτελεσμάτων
Βασιμότητα (Dependability)	- Περιορισμένος χρόνος διεξαγωγής έρευνας (1 εβδομάδα) που περιορίζει τον κίνδυνο ασυνέπειας των δεδομένων που μπορεί να αλλάζουν με το χρόνο
Επιβεβαιωσιμότητα (Confirmability)	- Είναι διαθέσιμα ηχητικά αρχεία των συνεντεύξεων, απομαγνητοφωνήσεις, φωτογραφικό υλικό, γραπτές σημειώσεις,

Πίνακας 4.5: Κριτήρια ποιότητας και χρησιμοποιούμενη ερευνητική στρατηγική

Πηγή: Shenton (2004: 73), προσαρμογή-επεξεργασία από Ε. Μαμούρη

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Τα αποτελέσματα της έρευνας πεδίου ακολουθούν τη σειρά των ενοτήτων του οδηγού συνέντευξης που χρησιμοποιήθηκε κατά τη διεξαγωγή της. Όπως έχει ήδη αναφερθεί για λόγους εμπιστευτικότητας και προκειμένου να διατηρηθεί η ανωνυμία των ερωτώμενων χρησιμοποιούνται αρχικά γράμματα αντί ονομάτων και συνοδευτικά αναφέρεται η ηλικία καλλιτεχνική ιδιότητα των συνεντευξιζόμενων. Επίσης χρησιμοποιείται πλάγιος και ευθύς λόγος (αυτούσια αποσπάσματα των συνεντεύξεων), προκειμένου να δοθεί έμφαση σε συγκεκριμένα σημεία. Η θεματική ανάλυση κατά άξονα ενδιαφέροντος είναι ένας τρόπος ταξινόμησης και ανάγνωσης του υλικού της συνέντευξης με βάση τα ερευνητικά ερωτήματα της έρευνας. Η ανάλυση των δεδομένων που συγκεντρώνονται μέσα από διαδικασία κατηγοριοποίησης επιτρέπει τη μετατροπή του λεκτικού περιεχομένου των συνεντεύξεων σε συνοπτικά ευρήματα, τα οποία στη συνέχεια θα ερμηνευτούν με ποιοτικούς όρους.

5.1 Αίτια μετακίνησης-Λόγοι επιλογής της Τήνου⁴⁵

Στην παρούσα ενότητα παρουσιάζονται η πορεία ζωής και τα αίτια που οδήγησαν στη μετακίνηση (push factors) των καλλιτεχνών του δείγματος καθώς και τα κίνητρα και οι παράγοντες που συντέλεσαν στην επιλογή της Τήνου ως τόπου εγκατάστασης (pull factors). Επίσης, στην ενότητα αυτή παρουσιάζεται η επιρροή των χωρικά προσδιορισμένων χαρακτηριστικών της Τήνου μέσω της διαμεσολαβητικής σχέσης του τόπου, στην έμπνευση και την εικαστική δημιουργία.

Για την πληρέστερη κατανόηση αναφέρεται ότι, οι τελείες εντός παρενθέσεων σημαίνουν πως παραλείπονται λεγόμενα του ομιλητή ενώ λέξεις και φράσεις εντός αγκυλών σημαίνουν ότι αυτές εννοούνται από τον ομιλητή ή

⁴⁵⁴⁵ Αντιστοιχεί στο Β Τμήμα του οδηγού συνέντευξης (Παράρτημα Ι).

έχουν προστεθεί, αντλούμενες πάντα από τα λεγόμενα του, για την καλύτερη κατανόηση του αναγνώστη.

5.1.1 Η ιστορία μιας μετακίνησης

Ο Φ. (50/γλύπτης) στην πορεία της ζωής του «αποπειράθηκε» να μετακινηθεί σε διάφορες στιγμές. Γεννήθηκε στην Τήνο αλλά σε ηλικία πέντε (5) ετών μετακομίζει με τους γονείς του στην Αθήνα. Φοίτησε για κάποιο χρονικό διάστημα στη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων χωρίς ποτέ να αποφοιτήσει. Τότε θα επιχειρήσει την πρώτη «απόπειρα» επιστροφής στην Τήνο η οποία αποτυγχάνει απουσία επαγγελματικής προοπτικής. Επιστρέφει στην Αθήνα και λίγα χρόνια αργότερα επανέρχεται στο νησί για να φοιτήσει στο Σχολείο Καλών Τεχνών του Πύργου. Μετά την αποφοίτησή του ξαναγυρνά στην Αθήνα και εργάζεται στα «μαρμαράδικα» της Αγίου Όρους στο Μαρούσι. Σε ηλικία 28 ετών [μαζί με την σημερινή σύζυγο του], θα φύγει για την Γερμανία στην οποία θα παραμείνει για έξι (6) χρόνια, ασχολούμενος με την εμπορία τηνιακού μαρμάρου και τη γλυπτική. Οι οικονομικές επιπτώσεις της πτώσης του τείχους του Βερολίνου θα τον φέρουν και πάλι πίσω στη Αθήνα και λίγα χρόνια αργότερα ένας «έντονος φόβος» θα τον οδηγήσει στην λήψη της οριστικής, μέχρι σήμερα, απόφασης μετακίνησης.

«Ανέβαινα κάθε μέρα στους Θρακομακεδόνες όπου δούλευα και από εκεί έβλεπα την Αθήνα 'πιάτο'. Κάθε πρωί, γύρω στις 9 η πόλη γινότανε 'κίτρινη' λόγω του νέφους. Ένα από αυτά τα πρωινά λοιπόν αναρωτήθηκα έντονα τι κάνω εδώ, πώς να ζήσεις μέσα σε αυτό (...) Μου φάνηκε αφάνταστο, δεν ήθελα η ζωή μας [ήταν ήδη παντρεμένος με δυο (2) παιδιά] να κυλήσει μέσα σε ένα άρρωστο κίτρινο χρώμα. Εξάλλου, η Αθήνα που εγώ ήξερα δεν υπήρχε πια, μεγάλωσε πολύ, άλλαξε πολύ, βιαζότανε πολύ (...) φοβήθηκα πολύ.»

Η Μ. (32/μουσικός), γεννήθηκε στην Αθήνα και σε ηλικία πέντε (5) ετών, έρχεται με τους Τήνιους στην καταγωγή γονείς της στο νησί. Στα δεκαοκτώ (18 της) και εν μέσω πολλών αντιδράσεων, φεύγει για την Αθήνα και στη συνέχεια

για το εξωτερικό, προκειμένου να σπουδάσει μουσική. Επιστρέφοντας στην Αθήνα και έπειτα από κάποια χρόνια επαγγελματικής δραστηριότητας σε αυτήν, θα αποφασίσει να φύγει συνειδητοποιώντας μια τραγική έλλειψη.

«Η φύση μου έλειπε τραγικά. Δεν μπορούσα να ενταχθώ στο περιβάλλον της Αθήνας. Κάθε φορά που ερχόμουν και έφευγα από το νησί, η φύση μου έλειπε πριν ακόμα ανέβω στο καράβι. Έπρεπε όμως να φεύγω για να συνεχίσω τις σπουδές μου εδώ δεν γινόταν (...) Τελειώνοντας και παρότι στην Αθήνα οι επαγγελματικές ευκαιρίες ήταν περισσότερες αποφάσισα πως δεν μπορώ πια να αντιμάχομαι την ίδια μου τη φύση αν δεν έφευγα θα πάθαινα κατάθλιψη.»

Για τον Δ. (50/ζωγράφος) την απόφαση καθόρισαν λόγοι επαγγελματικής αποκατάστασης. Γεννημένος στην Πρέβεζα, θα μεταβεί στην Αθήνα προκειμένου να σπουδάσει στην Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών κάτι που θα καταφέρει μερικά χρόνια αργότερα ως αριστούχος του Σχολείου Καλών Τεχνών⁴⁶ στο οποία φοιτά από το 1978-1981. Θα επιστρέψει στην Αθήνα και τελειώνοντας τις σπουδές του θα ζήσει μεταξύ της πρωτεύουσας και Πόρου μέχρι το 1996, οπότε και λαμβάνει με επιτυχία μέρος σε διαγωνισμό για τη θέση του καθηγητή ζωγραφικής στο Σχολείο Καλών Τεχνών του νησιού. «Ζούσα πάνω από το μισό χρόνο στον Πόρο επειδή η Αθήνα ήταν σχεδόν αβίωτη, με έδιωχνε, δεν μπορούσε να με κερδίσει αν και το προσπαθούσα κυρίως λόγω δουλειάς».

Η Ε. (41/ζωγράφος) γεννήθηκε, έζησε και σπούδασε στην Αθήνα. Ως παιδί επισκέπτεται απρόθυμα την Τήνο για διακοπές [η μητέρα της κατάγεται από το νησί]. Η εκπόνηση της διπλωματικής της εργασίας θα την φέρει στην Τήνο και η εμπειρία αυτή θα την οδηγήσει λίγο αργότερα στην απόφαση μετακίνησης.

«Πήγα για την διπλωματική και 'κόλλησα'. Η Τήνος λειτούργησε, πήγε πολύ καλά, μάλιστα έκλεισα και μια έκθεση από τη διπλωματική. Επέστρεψα για λίγο στην Αθήνα και όταν πήρα μια υποτροφία [από ίδρυμα του εξωτερικού] αποφάσισα πως ότι με

⁴⁶ Οι δυο πρώτοι μαθητές του Σχολείου Καλών Τεχνών Πανόρμου, εισάγονται χωρίς εξετάσεις στην Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών της Αθήνας.

τρώμαζε και με κούραζε στην παιδική μου ηλικία που επισκεπτόμουν το νησί για διακοπές τώρα με συνάρπαζε και με μάγευε, μου ήταν αδύνατο να δουλέψω οπουδήποτε αλλού και έτσι έφυγα για Τήνο.»

Για τον Β. (50/γλύπτης) η περιπλάνηση θα κρατήσει αρκετά χρόνια. Γεννήθηκε και μεγάλωσε στο νησί, έφυγε στα 18 του σπούδασε, ταξίδεψε ως ναυτικός. Θα επιστρέψει για να φοιτήσει στο Σχολείο Καλών Τεχνών και θα ξαναφύγει για την Αθήνα όπου για δεκαέξι (16) συνεχόμενα έτη θα εργαστεί στις αναστηλώσεις των μνημείων της Ακρόπολης. Μια έντονα νοσταλγική διάθεση και η απόφαση να κάνει οικογένεια θα τον οδηγήσει στην απόφαση μετακίνησης. Όπως ο ίδιος αναφέρει «μας φαινότανε αδιανόητο να μεγαλώνουν τα παιδιά τους εντός του φοβικού και σχιζοφρενικού περιβάλλοντος της Αθήνας.»

Ο Α. (35/γλύπτης) γεννήθηκε στην Αλόνησο από την οποία έφυγε για να εργασθεί στην Αθήνα και λίγο αργότερα θα βρεθεί στην Τήνο ως φοιτητής του Σχολείου Καλών Τεχνών. Μετά την αποφοίτηση του θα παραμείνει και θα εργαστεί στο νησί για (2) χρόνια. Επιστρέφει στην Αθήνα και εργάζεται στα «μαρμαράδικα» της Αγίου Όρους ενώ παράλληλα συνεργάζεται ως freelancer με μεγάλη εκδοτική εταιρία comics, δημιουργώντας έναν «ήρωα» ο οποίος θα βραβευθεί σε διαγωνισμούς comics της Ελλάδας και του εξωτερικού. Την ίδια εποχή παρεμβαίνει μέσω της τέχνης στο αστικό περιβάλλον ως πετυχημένος street artist. Παρόλα αυτά, η Αθηναϊκή πραγματικότητα και το μεγάλο του πάθος για τη μαρμαρογλυπτική θα αποτελέσουν παράγοντες για τη λήψη της απόφασης μετακίνησης του.

«...έξοδο, αυτό ήθελα να κάνω. Αποπνικτική η ατμόσφαιρα στην Αθήνα, κυριολεκτικά και μεταφορικά. Άρχισα να μην αντέχω τη μιζέρια της πόλης και των εργαστηρίων. Εργαστήρια τελείως βιομηχανικά καθόλου έμπνευση, καθόλου τέχνη, αντιγραφές και ξεπατηκοτούρες (...) Εκεί για όλους είσαι μαρμαράς, αδιάφορο τι κάνεις, πως το κάνεις.»

Ο Μ. (62/γλύπτης) αναφέρεται σε ένα «κάλεσμα» πιο δυνατό από τον ίδιο. Γεννημένος στον Πειραιά, θα διδαχθεί τη μαρμαρογλυπτική την οποία δεν θα εξασκήσει μέχρι τα 40 του χρόνια, λόγω της αναγκαστικής του απασχόλησης στην επιχείρηση εμπορίας μαρμάρου που η οικογένειά του διατηρούσε. Μετά από κάποια χρόνια πετυχημένης πορείας στην διοίκηση της επιχείρησης, αποφασίζει να εγκαταλείψει την Αθήνα και την επιχείρηση και να υπακούσει, «στο εσωτερικό κάλεσμα για αφοσίωση στο μάρμαρο και τη γλυπτική» που τόσο αγαπά.

Η Ι. (38/αρχιτέκτονας) γεννήθηκε στην Αθήνα. Θα σπουδάσει αρχιτεκτονική στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο και θα μεταβεί στην Αγγλία για να συνεχίσει τις σπουδές της. Θα επιστρέψει στην Αθήνα όπου θα εργαστεί σε μεγάλα αρχιτεκτονικά γραφεία και θα λάβει μέρος σε διεθνείς αρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς. Ζώντας και δουλεύοντας στην Αθήνα για αρκετά χρόνια συνειδητοποιεί κάτι που πάντα γνώριζε. Η ζωή και οι ρυθμοί της Αθήνας δεν είναι για αυτή, δεν της ταιριάζουν. Ο τρόπος με τον οποίο οι επαγγελματικές της υποχρεώσεις όριζαν την καθημερινότητά της δεν συναντούσε τη ζωή που επιθυμούσε να ζήσει. Έτσι, το 2006 αποφασίζει να αφήσει την Αθήνα και να κάνει ένα νέο ξεκίνημα ζωής σε έναν τόπο που χρόνια πριν ήξερε πως κάποτε θα την φιλοξενούσε.

Ο Σ. (45/μουσικός) γεννήθηκε στο Μιλάνο και ήρθε στην Αθήνα σε ηλικία πέντε (5) ετών. Λόγω σπουδών και καριέρας έζησε στην Ιταλία, την Αγγλία και τη Σουηδία, επιστρέφοντας πάντα στην Αθήνα η οποία αποτελούσε τη βάση του. Σε όλη αυτή τη διαδρομή αναζητά πολύ έντονα έναν τόπο που να λειτουργεί προσδιοριστικά με τον ίδιο.

«Έψαχνα και ήθελα να βρω έναν τόπο αναφοράς, ένα χώρο που να μου δημιουργεί την αίσθηση του ανήκειν, ίσως επειδή γεννήθηκα σε πόλη και δεν είχα χωριό. Η Αθήνα σίγουρα δεν μου το πρόσφερε αυτό, έπρεπε να τον βρω και τον βρήκα.»

Ο Κ. (43/ζωγράφος) γεννήθηκε στην Αθήνα. Στα είκοσι δύο (22) του χρόνια ένα σημαντικό γεγονός καθορίζει την πορεία της ζωής του και την θεώρηση του για αυτή. Το πολύ σοβαρό αυτοκινητιστικό ατύχημα που είχε θα αλλάξει «για πάντα, τα πάντα.» Η έντονη ανάγκη εσωτερικής αναζήτησης και «συνάντησης» με τον εαυτό του, θα τον οδηγήσουν σταδιακά στην απομάκρυνση από την πόλη. Από το 1997 έως το 2001 περνά κατά μέσο όρο δέκα (10) μήνες του χρόνου στην Τήνο [από την οποία κατάγονταν η μητέρα του και στην οποία υπήρχε κατοικία] μακριά από την σύνθετη πραγματικότητα της πρωτεύουσας. Επαγγελματικές υποχρεώσεις θα τον αναγκάσουν να επιστρέφει σε αυτή, όταν πια το 2008 θα λάβει την απόφαση να βρεθεί στον τόπο που σχεδόν από την πρώτη επαφή μαζί του ήξερε πως θα αποτελέσει «το σπίτι του».

Ο Γ. (54/μουσικός) γεννήθηκε στο Ρέθυμνο και έζησε στην Αθήνα και σε πολλές χώρες του εξωτερικού λόγω σπουδών και καλλιτεχνικής δραστηριότητας. Ωστόσο, η Αθήνα αποτελούσε το χώρο αναφοράς και τη βάση στην οποία κάθε φορά επέστρεφε. Πάντα όμως ήθελε να τακτοποιήσει τη ζωή του με τέτοιο τρόπο που να του επιτρέπει να μένει εκτός Αθηνών, ίσως επειδή «μεγάλωσα σε επαρχία». Η προσωπική θεώρηση της ζωής και της τέχνης του και μια σειρά άλλων παραγόντων θα τον οδηγήσουν στην απόφαση μετακίνησης.

«Έφυγα στις 1.9.2004, το επόμενο πρωινό μετά τη λήξη των Ολυμπιακών Αγώνων. Από την Αθήνα με έδιωξε το ξόδεμα μιας έντονα κοινωνικής ζωής που δεν μου προσέφερε τίποτα, το κοινωνικό κομμάτι που πια δεν άντεχα, η κούραση των τριών (3) ετών των Ολυμπιακών και η δύσκολη διαχείριση ενός γεγονότος που μπορεί πολύ εύκολα και να σε κατασπαράξει (...) έπρεπε να ξαναβρώ το εαυτό μου, καθαρά ψυχαναλυτικά, προσπάθησα να ξαναβρώ τα πράγματα που ήθελα, να συνεχίσω στη ζωή μου όπως ήθελα. Αυτά δεν μπορούσαν να συμβούν εντός του Αθηναϊκού πλαισίου».

5.1.2 Προς Τήνο

Για την Ε. (41/ζωγράφος), η Τήνος αποτελούσε τόπο παιδικών καλοκαιρινών διακοπών αφού εκεί υπήρχε το πατρικό της Τήνιας μητέρας της. Οι μνήμες από τα χρόνια εκείνα δεν είναι οι καλύτερες. Το νησί ως έφηβη την έπνιγε και τη φόβιζε. Η απόφαση της να απομονωθεί σε αυτό και μάλιστα στην αρχή της καριέρας της, χαρακτηρίστηκε ως απερισκεψία. Στην Τήνο δεν είχε συγγενείς, ούτε φίλους και παρότι φοβόταν πολύ αυτό της άρεσε γιατί ταυτόχρονα την ενδυνάμωνε. Τονίζει ιδιαίτερα τα άυλα φυσικά στοιχεία όπως η ησυχία και το τοπίο και αναφέρεται σε μια σχεδόν μεταφυσική και ατεκμηρίωτη αίσθηση που έχει για το νησί.

«Με ενδιέφερε τόσο πολύ να ζωγραφίσω και να αφοσιωθώ σε αυτό που δεν μπορούσα να κάνω τίποτα άλλο παρά να βρεθώ στην Τήνο. Το ανάγλυφο, και το σημείο των Υστερνίων⁴⁷ είναι συγκλονιστικό. Δεν βαριέσαι ποτέ παρότι είσαι μόνος. Ανοίγεις το παράθυρο και είναι σαν να ανοίγεις τα πρωτοσέλιδα. Κάθε φορά διαφορετικό, αλλιώςτικο αυτό που βλέπεις. Κάθε μέρα είχα συντροφιά μια βόλτα στο εκκλησάκι, μυρωδιές, εναλλαγές, παράξενη ομορφιά. Πληρότητα στη βόλτα σου. Απερίσπαστη κλεινόμουν στο εργαστήριο (...) Δεν θέλω να μιλήσω για παράξενη «ενέργεια» δεν μου αρέσει ο όρος. Κάτι συμβαίνει, κάτι μεταφυσικό. Ίσως έτσι θέλω να το λέω. Η ενέργεια αποτελεί γενικό τεκμήριο και δεν θέλω να τη χρησιμοποιώ γιατί η αίσθηση που έχω από το νησί είναι ατεκμηρίωτη.»

Ο Δ. (50/ζωγράφος) βρέθηκε στην Τήνο ακολουθώντας την εργασία του, όταν το 1996 κατάφερε να προσληφθεί ως καθηγητής στο Σχολείο Καλών Τεχνών του Πύργου. Σήμερα, δεκαεπτά (17) χρόνια μετά, αναφέρετε και αυτός σε παράγοντες έλξης, όπως η θέα και η ησυχία. Εστιάζει στην αφιέρωση που απαιτεί η τέχνη και θεωρεί πως τα δυο προηγούμενα στοιχεία σε συνδυασμό με μια «περίεργη απομόνωση που υπάρχει στην Τήνο» εύκολα σε οδηγούν στην αφοσίωση και την απερίσπαστη δημιουργία.

⁴⁷ Το σπίτι της Ε.(41/ζωγράφος) βρίσκεται στα Υστέρνια και σε απόσταση από το χωριό.

Η Τήνος κάνει τον Φ. (50/γλύπτης) να αισθάνεται ελεύθερος σαν άνθρωπος αφού το νησί του «χαρίζει μια ανεπανάληπτη αίσθηση ελευθερίας.» Μια ελευθερία την οποία κατανοεί με ποιοτικούς όρους διαχείρισης του περισσότερου ελεύθερου χρόνου, της ποιότητας ζωής, της έλλειψης άγχους που δημιουργούν οι φρενήρεις ρυθμοί της πόλης που σε καθιστούν «σκλάβο τους». Μιλά για την Τήνο ως τόπο αναφοράς και αυτοπροσδιορισμού μέσα από τις αναπαραστάσεις των παιδικών του χρόνων.

«Μικρός ερχόμουν τα καλοκαίρια. Οι πρώτες εμπειρίες της ζωής μου, οι πρώτες εικόνες και μνήμες. Όταν έχεις δει το πρώτο φως της Τήνου δεν φεύγει εύκολα από μέσα σου. Είναι κάτι σαν ρίζα. Δεν είναι κακό να έχεις ρίζες, σε κάνει πιο ολοκληρωμένη οντότητα, σαν άνθρωπο (...) Περίεργο αλλά από την Τήνο δεν φεύγεις ακόμα και όταν φεύγεις. Απλά ξαναγυρνάς, επανέρχεσαι, την κουβαλάς μέσα σου (...) μονόδρομος του έρωτα»

Η Μ. (32/μουσικός) αναφέρει ως κυρίαρχους παράγοντες που την επανέφεραν στο νησί, τη φύση και τη χαλαρότητα που σου δίνουν οι ρυθμοί του. Μιλά για ένα περίεργο δέσιμο και μια αυστηρά προσωπική εμμονή με το τοπίο, η οποία όπως αναφέρει «δεν είναι κατασκευασμένη αλλά βιωματική (...) Η κατάρα αυτών των νησιών είναι η αλήθεια τους, υπάρχουν απίστευτα όμορφα μέρη, έχω επισκεφθεί απίστευτα όμορφα μέρη, το δέσιμο με την Τήνο όμως είναι διαφορετικό είναι δικό μου καθαρά δικό μου.»

Ο Α. (62/γλύπτης) αναφέρει την καταγωγή του το καθολικό δόγμα το οποίο ασπάζεται ως καθοριστικούς παράγοντες επιλογής της Τήνου. Υπήρχε κατοικία και μια καθολική κοινότητα [αυτή του χωριού της Καρδιανής στο οποίο ζει μέχρι σήμερα] που τον περίμεναν. Παράλληλα, προσεγγίζει το ζήτημα στη βάση μιας προσωπικής ψυχολογικής θεώρησης όπου ο τόπος και τα χαρακτηριστικά του επιδρούν διαφοροποιώντας και διαμορφώνοντας στοιχεία του χαρακτήρα του.

«Η Τήνος με διδάσκει, με εκπαιδεύει. Όταν ήρθα [είκοσι δυο (22) χρόνια πριν] ήμουν νευρικός, βιαστικός, ανυπόμονος. Εδώ

εκπαιδεύτηκα στην υπομονή, την επιμονή, την αγάπη. Έφτασα σε σημείο, με μαντρακά και βελόνι να αφαιρέσω 340 κιλά μάρμαρο σε μια μέρα. Ποιος; Εγώ. Διδάχτηκα από το τοπίο την ισορροπία. Μέσα σε τόση ομορφιά, ξεπερνάς την προσωπική ματαιοδοξία, αντιλαμβάνεσαι τη μικρότητά σου στο άπειρο, αντιλαμβάνεσαι πως είσαι ένα τίποτα.»

Ο C. (45/μουσικός) δεν μπορεί να προσδιορίσει επακριβώς αυτό που τον έλκει στο νησί, αυτό που τον μάγεψε, όταν το 2005 για πρώτη φορά θα επισκεφθεί τον φίλο του Γ. (54/μουσικό) στα Υστέρνια. Την επόμενη χρονιά θα νοικιάσει ένα σπίτι για όλο το χρόνο και τρία (3) χρόνια αργότερα θα αποκτήσει το δικό του. Σήμερα, περνά περίπου επτά (7) μήνες του έτους στο νησί, λόγω της δουλειά του η οποία απαιτεί πρόβες που όμως πολλές φορές «γίνονται και στη Τήνο αφού τους κατεβάζω στο νησί. Το κάνω συχνά και δέχονται με μεγάλη χαρά, τρελαίνονται.» Περιγράφει την αίσθηση που του δημιουργεί ο τόπος ως ένα φαινόμενο το οποίο:

«...δεν μπορώ να εξηγήσω. Μπορώ ίσως μόνο να υποπτευθώ. Ανεξήγητο, μεταφυσικό φαινόμενο. Δεν είναι μόνο η ομορφιά. Από το μπαλκόνι του σπιτιού μου στα Υστέρνια, βλέπω την κυρτότητα του πλανήτη. Συνειδητοποιείς τη θέση σου στον πλανήτη και πολλά από τα προβλήματα σου παίρνουν το μέγεθος που τους πρέπει: μικρά.»

Ο B. (50/γλύπτης) αναφέρει ως βασικό ελκτικό παράγοντα την ποιότητα ζωής με γνώμονα την επιθυμία να μεγαλώσουν τα παιδιά του μέσα σε ένα περιβάλλον υψηλής φυσικής ποιότητας, ασφάλειας, «ανθρώπινων» ρυθμών. Και ο B. (50/γλύπτης), αναφέρει την επίδραση της τηνιακής καταγωγής του, όχι όμως ως ιδιαίτερης βαρύτητας δεδομένου πως δηλώνει ότι δεν θα είχε πρόβλημα να ζήσει σε ένα άλλο νησί αρκεί αυτό να του εξασφάλιζε την ποιότητα ζωής που επιθυμεί για την οικογένειά του και που η Τήνος τους προσφέρει.

Η Ι. (38/αρχιτέκτονας) ήρθε στο νησί με τους γονείς της για διακοπές στο εξοχικό που διατηρούσε ο θείος της και όπως αναφέρει χαρακτηριστικά «κόλλησε». Αργότερα θα πείσει την μητέρα της να χτίσουν το δικό τους εξοχικό. Σχεδίασε και έκτισε το σπίτι που ήξερε πως θα την φιλοξενήσει. Έτσι

ενδυναμώνεται ο δεσμός με το νησί από την άποψη ότι υπήρχε ένα σπίτι [στο οποίο έζησε τελικά για μικρό χρονικό διάστημα] και αρχίζει να δημιουργείται η ιδέα της μόνιμης εγκατάστασης σε αυτό.

«Η ομορφιά του τοπίου και ο χρόνος που έχεις να αναπτύξεις τα ταλέντα σου είναι για μένα οι κυριότεροι παράγοντες που με κάνουν να υπάρχω στον τόπο αυτό. Περισσότερος χρόνος να ανακαλύψεις τα ταλέντα σου. Στην Αθήνα ζεις αποσπασμένος. Ο ελεύθερος χρόνος εδώ σου δίνει ευκαιρία να αναζητήσεις και να βρεις τον εαυτό σου (...) Αρχισα να περπατάω και να φωτογραφίζω πολύ. Δημιούργησα αρχείο φωτογραφιών και ένα blog⁴⁸, έκανα δυο (2) εκθέσεις. Επαγγελματικά χρησιμοποιούσα τη φωτογραφία, η καλλιτεχνική διάσταση όμως μου βγήκε εδώ.»

Για τον Α. (35/γλύπτης) η σχέση με τον τόπο γνώρισε διακυμάνσεις. Οι λόγοι που τελικά τον έλκουν στο νησί αποκαλύφθηκαν σταδιακά. Έντονα στην αφήγησή του αναφέρει το χρόνο ως καίριο παράγοντα της σχέσης με τον τόπο. Μιλά για την καταλυτική επίδραση του τοπίου και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του χώρου τον οποίο οριοθετεί λέγοντας χαρακτηριστικά πως «με το που πιάνεις Σύρο όλα αλλάζουν». Γεννημένος και μεγαλωμένος σε έναν νησί διαφορετικό [Αλόννησος] νιώθει αρχικά την έλλειψη των δικών του αναπαραστάσεων.

«Τον πρώτο χρόνο την ερωτεύτηκα την Τήνο, τον δεύτερο τη μίσησα. Δεν άντεχα τον αέρα, τόπος χωρίς δέντρα, χωρίς τζιτζίκια. Τον τρίτο χρόνο πια την αγάπησα. Η Τήνος θέλει χρόνο να την ανακαλύψεις και να σου αποκαλυφθεί. Θα το κάνει όμως σιγά-σιγά. Σταδιακά, ανοίγει το μάτι σου εκτιμάς το ότι δεν έχει δέντρα, έχει ελεύθερο ορίζοντα, οπτική. Τα σύννεφα γράφουν καθώς κινούνται. Τα χρώματα μπορεί να σε τρελάνουν. Πρέπει να επικεντρωθείς στο τοπίο και να συγκεντρωθείς σε αυτό μέσω αυτού. Αν παρατηρήσεις μέσα στην ησυχία και δέντρα θα βρεις και τζιτζίκια θα ακούσεις.»

Στην περίπτωση του Γ. (54/μουσικός), η Τήνος ήρθε στη ζωή του μέσα «από μεγάλες και ωραίες συμπτώσεις». Κατευθυνόμενος με φίλους σε άλλο νησί και παίρνοντας λάθος πλοίο, έφτασαν στην Τήνο στην οποία παρέμειναν τελικά

⁴⁸ Πρόκειται για το <http://imaginarytinios.blogspot.gr/>

για δυο (2) βδομάδες. Μετά από λίγο επέστρεψε και συνέχισε να επιστρέφει για χρόνια.. Αναπαραστάσεις, στοιχεία κοινωνικής δομής και έντονης θρησκευτικότητας δρουν καταλυτικά στην απόφαση εγκατάστασης του στο χωριό των Υστερνίων.

«Το φυσικό περιβάλλον και ο τόπος, η ομοιότητα με την Κρήτη που ακόμα ψάχνω και αποτελεί ζωντανό κομμάτι της ζωής μου αλλά με τη διαφορά της ησυχίας που υπάρχει εδώ. Μου αρέσει η ατμόσφαιρα του χωριού και η κοινωνική του δομή. Κέντρο η εκκλησία, η καθημερινότητα συνδέεται και γυρίζει κυκλικά γύρω από την αυτήν. Υπάρχουν ορισμένες υπόγειες διαδρομές μεταφυσικής θρησκευτικής έλξης που με ενδιαφέρουν γιατί αποτελούν ένα κομμάτι της ζωής μου.»

Ο Κ. (43/ζωγράφος) αναφέρετε στα στοιχεία του τόπου που επέδρασαν έντονα και καθόρισαν την επιλογή της Τήνου ως τόπου εγκατάστασης του. Σχεδόν από την αρχή της μακρόχρονη [σχεδόν 12ετής], σταδιακής σχέσης που ανέπτυξε με το νησί, διαπιστώνει εμπειρικά, βιωματικά όλους εκείνους τους λόγους που δημιουργούν το δεσμό έντονης οικειότητας και αγάπης με το νησί.

«Η Τήνος είναι το σπίτι μου, αυτό που έχω επιλέξει να είναι σπίτι μου. Είχα ξεκινήσει να αλλάζω την εσωτερική μου κατάσταση και η Τήνος ήταν το κατάλληλο μέρος για να δω τον εαυτό μου και να προχωρήσω (...) Αλλάζει το τοπίο και το βλέπεις όλες τις εποχές. Η σιωπή της είναι η μαγεία της. Το φως της, γρηγοράδα του ανέμου, τα σύννεφα, η πέτρα της, η αγκιάδα της. Έχει 'άπλα' η Τήνος. Μέσα στο τίποτα μια μωβ πλαγιά και ένας ουρανός έφταναν να μου δικαιολογήσουν το γιατί θέλω να μείνω εκεί.»

5.1.3 Τήνιος τόπος: ένας χώρος καλλιτεχνικής δημιουργίας

«Το τοπίο αποτελεί τη βάση της καλλιτεχνικής σύνθεσης. Προσφέρεται ως τροφή στα μάτια, τις αισθήσεις, στην νοημοσύνη, στις καρδιές μας» *Le Corbusier*.

Ο C. (45/μουσικός) αναφερόμενος στον τρόπο με τον οποίο ο χώρος της Τήνου επηρεάζει τη δουλειά του εστιάζει ιδιαίτερα στην ευκολία που του δημιουργεί η απλότητα του τηνιακού τοπίου αλλά και τη νοσταλγία που φέρει μέσα της κάθε δουλειά που γίνεται εκτός του.

«Ο χώρος της Τήνου επηρεάζει απόλυτα τη μουσική μου. Ο επόμενος δίσκος μου και τέσσερις (4) προηγούμενοι είναι όλοι γραμμένοι στην Τήνο. Δυσκολεύομαι να γράψω μουσική στην Αθήνα ή αλλού. Με το που φτάνω στη Τήνο είναι το πιο εύκολο πράγμα στον κόσμο. Μέσα στη δουλειά μου υπάρχει η Τήνος. Ακόμα και στον τελευταίο δίσκο που ηχογράφησα στη Σουηδία υπάρχει μέσα η νοσταλγία της Τήνου.»

Συνεχίζει να μιλά με ενθουσιασμό για ότι συμβαίνει εντός του κατά την παραμονή του στο νησί αλλά και τον τρόπο που αυτή η αίσθηση αποτυπώνεται στη δουλειά του.

«Άλλαξε η μουσική μου από τότε που πήγα εκεί⁴⁹ απλοποιήθηκε ο τρόπος γραψίματος. Έχουνε φύγει τα περιττά και έχει μείνει το 'μάρμαρο'. Ξεφορτώνεσαι τα περιττά. Έχεις μόνο ότι χρειάζεσαι. Συμφιλιώνεσαι με τον εαυτό σου. Το τοπίο συμφιλιώνει τη μέσα με την έξω φύση μου. Αυτό μου δίνει ηρεμία και μου επιτρέπει να δουλεύω πιο καλά. Η ησυχία, η έλλειψη συνωστισμού. Χρειάζεται το τίποτα για να κάνεις κάτι.»

Ο Φ. (50/γλύπτης) κάνει ιδιαίτερη αναφορά στον διαφορετικό τρόπο με τον οποίο εργάζεται στην Τήνο, κάτι που αποδίδει στην καλύτερη ψυχολογική κατάσταση και ανάταση που του δημιουργεί ο χώρος του νησιού. Είναι συγκεντρωμένος και αποφεύγει τα λάθη, κάνει τη σκέψη και τις φόρμες του συγκεκριμένες. Ακόμα και όταν αναλαμβάνει εργασίες εκτός νησιού προτιμά να

⁴⁹ Η συνέντευξη με τον C (45/μουσικός) έγινε στην Αθήνα και με τον όρο «εκεί» εννοεί την Τήνο και συγκεκριμένα το χωριό στο οποίο έχει το σπίτι του, τα Υστέρνια.

ετοιμάζει τη δουλειά στο εργαστήρι του στην Τήνο και να τη μεταφέρει απλά για εφαρμογή. Το συναίσθημα που του προκαλεί ο χώρος του νησιού και του εργαστηρίου τον προκαλεί σε μια αναζήτηση της τέχνης πέρα από αυτό που φαίνεται, στο τι συμβαίνει και τι σημαίνει.

«...είναι πρόκληση την οποία δέχεσαι διαφορετικά κάθε φορά. Εγκλωβίζεται το τηνιακό φως και η σκιά μέσα στο μάρμαρο και δίνει ζεστασιά. Χειρίζεσαι το μάρμαρο δεν το κατεργάζεσαι. Σε αγγίζει και σου προκαλεί συναισθήματα. Πάντα δεμένο με το περιβάλλον. Εσύ και το υλικό, το φως και ο αέρας, σαν να καθοδηγούν τα χέρια σου και από μια στιγμή και μετά πάνε μόνα τους. Συγκέντρωση, απομόνωση, θερμή σχέση. Ζεις με το έργο σου, το πλάθεις όπως σε έπλασε ο χώρος και υπάρχουν σημεία αναγνώρισης όταν μετά από καιρό ξανασυναντηθείς μαζί του. Επικοινωνείς. Όπως και με το νησί. Ένας διάλογος, μια ρητορική του μαρμάρου και του τόπου αληθινή και όχι εφήμερη.»

Ο Α. (35/γλύπτης) θεωρεί την τέχνη υπόβαθρο για να μπορέσει κάποιος να ευχαριστηθεί τα ωραία πράγματα. Μιλά για την οπτική του πεδίου και την αφή, τις γραμμές και τα σχήματα. Αυτά τον συγκινούν στο νησί και στην τέχνη του. Αυτά αποτυπώνει στα έργα του. Θεωρεί πως η σχέση που αναπτύσσει ο ίδιος με το μάρμαρο στην Τήνο, δεν θα μπορούσε να υπάρξει εντός διαφορετικού χωρικού πλαισίου. Συνδέει άρρηκτα την εικαστική του δημιουργία με την παιδεία και τον σεβασμό που το νησί επιδεικνύει στην τέχνη της μαρμαρογλυπτικής. Μια εκπαίδευση που κάνει «ακόμα και όσους δεν γνωρίζουν, να ξέρουν τουλάχιστον να ακούνε». Η μακρόχρονη παράδοση της Τήνου, επηρεάζει τον τρόπο και τις τεχνικές της δουλειάς του αλλά όπως ο ίδιος αναφέρει: «Σέβομαι και γενικά δεν ξεφεύγω από την παράδοση απλά έχω μια δική μου ματιά στο περιβάλλον της Τήνου που χαρακτηρίζει και εν τέλει διαφοροποιεί τα έργα μου. Με βοηθάει και βρίσκω το δρόμο τους, τα βοηθάει να παίρνουν τη θέση τους και να στήνονται όπως τους αξίζει μέσα σε αυτό...»

Η Ε. (41/ζωγράφος) αναφέρεται στα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης της στην Τήνο και στην «προσωπική» της συνάντηση με τις διαφορετικές διαστάσεις

του τηνιακού χώρου. Μια συνάντηση που ικανοποίησε την έντονη ανάγκη για δημιουργία και που αποτυπώθηκε έντονα και «περίεργα» στα έργα εκείνων των χρόνων αλλά δεν έπαψε μέχρι σήμερα να αποτελεί σημείο αναφοράς της ίδιας ως καλλιτέχνη.

«Μοναξιά, ησυχία και απόλυτη συγκέντρωση. Μόνο οι ήχοι της φύσης. Άκουγα τις πατημασιές μου και μου αρέσει. Πιο κλειστά τα πράγματα εδώ, στενότερη η σχέση με μένα που χαρακτηρίζομαι από εσωστρέφεια (...) Στη δουλειά μου είμαι εγώ και οι πολλές εξωτερικές φυσικές επιρροές. Το αποτέλεσμα ήταν περίεργο, εγώ το θεωρώ καλό. Βρέθηκα στην Τήνο στην αρχή της καριέρας μου. Αυτό θα μπορούσε να ήταν καταστροφικό αλλά εμένα μου άρεσε, με βοήθησε, με επηρέασε και με καθόρισε μέχρι τώρα σαν καλλιτέχνη. Στο τόπο αυτό αποδίδω καλύτερα και αληθινά και αυτό είναι το ζητούμενο στο επίπεδο που μου αναλογεί.»

Ο Κ. (43/ζωγράφος) μιλά για τον τρόπο που ο Τήνιος τόπος εγγράφεται στο εσωτερικό του και στο έργο του. Εστιάζει στον τρόπο που κάποιος εκλαμβάνει τον τόπο και τα χαρακτηριστικά του αναφέροντας χαρακτηριστικά τον αέρα που φυσά στο νησί. «Μπορεί κάποιους να τους τρελαίνει και για άλλους να είναι καθαρήτριο του νου, το πώς θα αποτυπωθεί τελικά μέσα σε ένα έργο θα καθοριστεί από το πώς 'γράφει' στον καθένα το στοιχείο». Αντικειμενικός σκοπός της δημιουργίας του. η προσπάθεια επίτευξης ισορροπίας. Μια ισορροπία που διάχυτη εμφανίζεται στον τηνιακό χώρο της «υψηλής αισθητικής και μικρής κλίμακας». Μια αίσθηση του χώρου που παρέχει απόσταση εντός της οποίας τα πράγματα παίρνουν υπόσταση, τα βλέπεις στη σωστή τους διάσταση και αυτό δρα καταλυτικά στη δημιουργία.

Ο Γ. (54/μουσικός), αναφέρεται στον ικανοποιητικό τρόπο με τον οποίο ο τόπος βοήθησε στη σύνδεση της ζωής του με την τέχνη του και την ενίσχυση της αποδοτικότητας του σε ποιοτικούς και ποσοτικούς όρους.

«Ποιοτική εννοώ το ύφος, το είδος, τη γλώσσα. Εξελίχθηκε μια γλώσσα την οποία είχα πάντα στο μυαλό μου και δεν είχα τον τρόπο να την αποδώσω μέσα μου. Την καθόρισε ο τόπος όλα τα υπόγεια

ρεύματα, οι έντονες διαφοροποιήσεις του τοπίου τα καιρικά φαινόμενα που είναι από έντονα έως απαλά, όλα, το φως.»

Τονίζει τη σημαντική επιρροή του τηνιακού τοπίου και αφήνει να εννοηθεί πως μετά από τόσα χρόνια πορείας στη μουσική ήταν τελικά αυτό που του αποκάλυψε τις καινούργιες διαστάσεις της τέχνης του.

«Μέσα από τη φύση γεννήθηκε ένα μεγάλο κομμάτι μουσικότητας. Βρήκα τη σημειογραφία, τη χρήση των παραδοσιακών ελληνικών στοιχείων σε μια άλλη τους μορφή. Μια μορφή που αναζητούσα αλλά που μόνο εδώ μου αποκαλύφθηκε. Ένα κομμάτι της παράδοσης με την έννοια του ανώνυμου δημιουργού που δεν χρειάζεται η ταυτότητα σου για να το υποστηρίξεις. Όλα βγήκαν στην επιφάνεια με τη καταγραφή μιας συγκεκριμένης γλώσσας, αυτής του τοπίου.»

5.2 Σχέσεις κοινότητας - Ζητήματα ένταξης⁵⁰

Στην παρούσα ενότητα παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της έρευνας αναφορικά με τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των καλλιτεχνών του δείγματος και της τοπικής κοινότητας. Τα ερωτήματα στα οποία απαντούν αφορούν:

- τις σχέσεις τους με τους ντόπιους και πως αυτές διαμορφώνονται εντός των μικρών κοινοτήτων που καλούνται να συμβιώσουν
- τις σχέσεις με την καλλιτεχνική κοινότητα
- την ανταπόκριση των ντόπιων στις δραστηριότητες των καλλιτεχνών

5.2.1 Ζώντας χώρια μαζί

Ο Φ. (50/γλύπτης) έπειτα από δεκατρία (13) χρόνια διαμονής στο νησί, έχει επιλέξει συγκεκριμένα άτομα, από την κοινότητα του Πύργου στον οποίο διαμένει αλλά και από το νησί γενικότερα, τα οποία θεωρεί φίλους ενώ διατηρεί επαφές και σχέσεις με κάποιους από τους φίλους στην Αθήνα οι οποίοι τον επισκέπτονται τακτικά. Με τους υπόλοιπους ντόπιους οι σχέσεις του είναι απλά

⁵⁰ Αντιστοιχεί στο Γ Τμήμα του οδηγού συνέντευξης (Παράρτημα 1).

τυπικές αν και όπως λέει «δεν το επιδιώκω αν και θα μπορούσα». Τονίζει το στοιχείο του ανταγωνισμού ως χαρακτηριστικό των σχέσεων με τους ντόπιους.

«...θεωρούν πως «ήρθες για να τους πάρεις κάτι δικό τους. Δεν δέχονται την άλλη άποψη ακόμα και αν τους αρέσει δεν το λένε και κάποια στιγμή την παρουσιάζουν σαν δική τους. Δεν με ενδιαφέρει βέβαια προκειμένου να υπάρχει αποτέλεσμα και να οδηγηθούμε κάπου να γίνει κάτι ας είναι και έτσι (...) Τώρα δεν το επιδιώκω πια. Δεν υπάρχει λόγος τους λες κάποια πράγματα δεν ακούνε δεν καταλαβαίνουν και τα βρίσκουν μπροστά τους.»

Για τις σχέσεις με την καλλιτεχνική κοινότητα αναφέρει πως είναι σαφώς ευκολότερη γιατί μπορεί κάποιος να βρει περισσότερα άτομα με τα οποία μπορεί να επικοινωνεί σε ένα κάποιο επίπεδο.

«...δεν εννοώ αναγκαστικά την τέχνη. Δεν μας φέρνει κοντά με τα παιδιά αυτά μόνο η τέχνη. Υπάρχει γενικότερη επικοινωνία, κοινοί κώδικες, στάση ζωής. Συνήθως είναι άνθρωποι εκτός Τήνου που ήρθαν εδώ έχοντας ζήσει αλλού. Μάλλον αυτό είναι το κοινό στοιχείο, η άλλη ματιά, η διαφορετική νοοτροπία.»

Η Μ. (32/μουσικός) παρά την τηνιακή της καταγωγή δεν έχει σχέσεις και κοινά με τους ντόπιους. Αναφερόμενη σε ένα προσωπικό της ζήτημα, διατυπώνει την άποψη πως «για να γίνεις αποδεκτός στην τοπική κοινωνία οφείλεις να ενταχθείς και να λειτουργείς εντός ενός ασφυκτικού πλαισίου που αυτή δημιουργεί». Αυτό μπορεί να έχει ολέθριες συνέπειες για κάποιους ή να λειτουργήσει απελευθερωτικά. Κάτι που «ευτυχώς» συνέβη στην ίδια. Οι φιλικές και κοινωνικές της σχέσεις αναπτύσσονται με άτομα που ήρθανε στην Τήνο επειδή την επέλεξαν, καλλιτέχνες και μη. Η άποψη των ντόπιων για αυτή δεν την αφορά.

«Σε βλέπουνε και λένε ότι αυτή είναι αλλού είναι κάπως. Δεν έχουν να μου προσάψουν κάτι άλλο γιατί είμαι από δω. Το ζήτημα είναι το αν και με ποιο τρόπο ακολουθείς τα στερεότυπα και τις νοοτροπίες τους. Πως εντάσσεται στο δικό τους στενό πλαίσιο (...) Μένω στο χωριό, τον Πύργο, και δεν μπορώ να έχω τύψεις και να σκέφτομαι αν θα φιλοξενήσω σπίτι μου πέντε (5) άνδρες μουσικούς για να δουλέψουμε ή άνδρες φίλους που θα έρθουν να με επισκεφθούν.»

Αναφορικά με τη συμμετοχή και ανταπόκριση των ντόπιων στις πολιτισμικές εκδηλώσεις που η ίδια συμμετέχει ή οργανώνει δηλώνει ικανοποιημένη. «Συμμετέχουν και τους αρέσει. Σιγά - σιγά εκπαιδεύονται, και θέλουν περισσότερα πράγματα.» Αναφέρει τις προβολές ταινιών κάθε Τρίτη στη Χώρα, παραστάσεις με τη γυναικεία χορωδία του Πύργου στην οποία διδάσκει αφιλοκερδώς, την εκδήλωση με τίτλο «Μουσικός Περίπατος» που μια παρέα μουσικών διοργάνωσε πέρυσι το φθινόπωρο, την παροχή δωρεάν μαθημάτων κιθάρας και ζωγραφικής σε ενήλικες (σε συνεργασία με την Ε. 41/ζωγράφο) στα Υστέρνια. κ.ά. Τονίζει πως με εξαίρεση τους καλοκαιρινούς μήνες, οι ντόπιοι στηρίζουν με την παρουσία τους τις εκδηλώσεις και τους δίνουν παρόν και μέλλον.

Η Ε. (41/ζωγράφος) εσωστρεφής και αποτραβηγμένη, όπως η ίδια δηλώνει, απέφευγε τις σχέσεις με τους ανθρώπους του χωριού. Καταλυτική η γνωριμία της με τον Γ. (54/μουσικός) που ήταν ήδη στο νησί. Η επικοινωνία μαζί του θα την φέρει σταδιακά σε επαφή με έναν πυρήνα ανθρώπων που είχε και καλλιτεχνική αναζήτηση.

«Όχι ντόπιοι, παιδιά που ήρθαν και μαγεύτηκαν. Βοηθήθηκα από τους φίλους που γνώρισα στο νησί γιατί αυτοί μου έδωσαν χρόνο. Οι ντόπιοι δεν σου χαρίζουν χρόνο πρέπει να γίνει όπως θέλουν και όταν θέλουν, ίσως και αμέσως. Κοινωνικοποιήθηκα μέσω του Γ. που είχε σχέσεις, γοητεία και ευκολία με τους ανθρώπους. Σιγά - σιγά απέκτησα επαφή και με τους ανθρώπους του νησιού.»

Μιλά για την συμμετοχή των ντόπιων σε δράσεις και εκδηλώσεις χωρίς όμως να έχει σαφή εικόνα. Αναφέρεται και αυτή στα εργαστήρια ενηλίκων που αφιλοκερδώς οργανώσανε με τη Μ. (32/μουσικός) «κράτησαν όλο το χειμώνα και είχαν συμμετοχή. Στην έκθεση που κάναμε στα Υστέρνια πέρασε όλο το χωριό αλλά ήταν το γεγονός του χωριού, μέχρι εκεί.»

Ο Σ. (45/μουσικός) αναπτύσσει σχέσεις με ανθρώπους που έχουν επιλέξει να μένουν στην Τήνο καθώς θέτει εαυτόν εκτός της μικρής κοινωνίας και των

περιχαράκωσεων της. Παρότι εντοπίζει διαφορές στη συμπεριφορά αλλά και στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται και «βλέπουν» τον τόπο οι ντόπιοι που δεν έφυγαν ποτέ από το νησί και εκείνοι που μετά από μια πορεία ζωής αποφάσισαν να επιστρέψουν σε αυτό, γενικά θεωρεί ότι:

«...κουβαλάνε μια μιζέρια [οι ντόπιοι]. Όσο κρατάω την απόστασή μου είναι για μένα μια χαρά. Δεν θέλω να ενταχθώ. Δεν με προσέλκυσαν οι ντόπιοι στην Τήνο αλλά ο βράχος, το τοπίο, ο τόπος ο ίδιος.»

Ο Μ. (62/γλύπτης) συναναστρέφεται με «ανθρώπους που νιώθει άνετα και έχει χημεία» χωρίς να ενδιαφέρεται για την καταγωγή τους. Θυμάται τα πρώτα χρόνια στο νησί και μιλά για μια περίεργη ψυχολογία των ντόπιων, «...ψυχολογία της κότας. Ήρθε μια καινούργια κότα στο κοτέτσι τους έπρεπε να την τσιμπήσουν όλοι τους.» Αναφέρεται στην αλλοτρίωση που υπέστησαν οι ανθρώπινες σχέσεις του νησιού στο πέρασμα του χρόνου και εντοπίζει συμπεριφορικές διαφορές μεταξύ των παλαιότερων ντόπιων με τους νεότερους. Οι παλιοί μπορεί να γκρίνιαζαν, ζήλευαν, κουτσομπόλευαν, αγανακτούσαν, όμως “άνοιγαν”, συγχωρούσαν, υποδέχονταν, κατανοούσαν, δικαιολογούσαν. Οι νεότεροι «βάζουν τα καλά τους μόνο για να υποδεχθούν έσοδα.»

Η Ι. (38/αρχιτέκτονας) διατηρεί φιλικές σχέσεις με λίγους ανθρώπους οι οποίοι δεν είναι ντόπιοι. Δεν νιώθει την ανάγκη περαιτέρω ενσωμάτωσης. Δεν έχει τη διάθεση συμμετοχής στην τοπική κοινωνική ζωή, η οποία συνδέεται με τα πανηγύρια που στην Τήνο έχουν αμιγώς θρησκευτικό χαρακτήρα. Τόσο η ίδια όσο και ο σύντροφός της δεν έδωσαν ποτέ την ευκαιρία στους κατοίκους του χωριού να εμπλακούν στη ζωή τους. Φανερά προβληματισμένη, προχωρά στην διαπίστωση ύπαρξης τριών (3) παράλληλων ομάδων, τριών (3) παράλληλων κόσμων που συνυπάρχουν στο νησί.

«...οι ντόπιοι, οι Αθηναίοι δηλαδή οι ξένοι που έχουν συγκεκριμένα σημεία συνέντευξης και κάποιοι λίγο ενδιάμεσοι [εδώ εντάσσει τον εαυτό της και τον σύντρόφό της], ξένοι και αυτοί και ελάχιστοι ντόπιοι που έχουν επιλέξει να επιστρέψουν μετά από χρόνια. Οι τελευταίοι από θέση και με βάση τις επιστημονικές τους γνώσεις προσπαθούν να

μιλήσουνε για ζητήματα που ταλανίζουν τον τόπο όπως η ήπια ανάπτυξη, η ανάδειξη (...) αλλά δεν περνάει στον ντόπιο. Δεν τους αγγίζουν έχουν τους δικούς τους τρόπους ζωής και κίνησης και μεγάλη επιρροή από την εκκλησία. Δεν ξέρω πως αυτοί οι κόσμοι μπορούν να συνενυεθούν να ενώσει ο ένας κόσμος με τους άλλους.»

Ο Κ. (43/ζωγράφος) διαπιστώνει την ύπαρξη αποστάσεων και μεταξύ των γηγενών κάνοντας αναφορά στις διαχωριστικές γραμμές που υπάρχουν ανάμεσα στην καθολική και ορθόδοξη κοινότητα. Δυο κοινότητες που απλά συνυπάρχουν χωρίς να εμπλέκονται ή να αλληλεπιδρούν διότι «υπάρχει πάντα μια δεύτερη σκέψη». Για τον ίδιο η ένταξη στην τοπική κοινωνία δεν ήταν δύσκολη. Η συνεργασία του [ως δάσκαλου ζωγραφικής] με τον πρώην Δήμο Εξωμβούργου, στο εργαστήριο δημιουργικής απασχόλησης για παιδιά και ενήλικες και η προσωπική του στάση και ανοιχτότητα, συνέδραμαν στην ομαλή ένταξη του στην τοπική κοινότητα. Οι στενές φιλικές του σχέσεις διαμορφώνονται στη βάση των κοινών κωδικών επικοινωνίας και συνεννόησης και αποτελούνται κυρίως από ξένους και λιγότερους γηγενείς. Παράλληλα, διατηρεί σε ένα επίπεδο κοινωνικής δεοντολογίας τις σχέσεις με τους συγχωριανούς του «όπως και όσο ακριβώς χρειάζεται» και την ευρύτερη κοινότητα του νησιού.

Ο Γ. (54/μουσικός) δεν αντιμετώπισε προβλήματα ένταξης. Δηλώνει πως είναι ο μόνος που έρχεται σε επαφή και με τις δυο (2) κοινότητες [ντόπιοι και καλλιτέχνες]. Διατηρεί άριστες σχέσεις με τους κατοίκους του χωριού που τους χαρακτηρίζει «διακριτικούς και ταυτόχρονα ανοιχτούς». Η συμμετοχή του στην εκκλησιαστική ζωή που ούτως ή άλλως ήταν και παραμένει ζωντανό κομμάτι της ζωής του, η κοινωνικότητα που τον χαρακτηρίζει ως άτομο αλλά και η συμμετοχή του ως μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του Ιδρύματος Τηνιακού Πολιτισμού [αμισθή], τον έφεραν σε επαφή με την τοπική κοινότητα. Μιλά για τη θρησκευτική ζωή και την εκκλησία που αποτελεί οδό ένταξης στην τοπική κοινότητα αλλά και για την παρουσία του στην Τήνο η οποία λειτουργεί ως

πόλος έλξης για αρκετούς καλλιτέχνες που τα τελευταία χρόνια εμφανίστηκαν στην Τήνο.

«...πολλούς [καλλιτέχνες] τους φέρνω εγώ. Δεν έρχονται όμως σε επαφή με τους ντόπιους διότι λείπει η εκκλησία και είναι βασικό διότι εκεί μαζεύονται οι ντόπιοι στις γιορτές, τις Κυριακές και στα πανηγύρια στα δίπλα χωριά. Η θρησκευτική ζωή είναι γι αυτούς [γηγενείς] ο εύκολος και πιο ουσιαστικός τρόπος αποδοχής. Ζουν μέσα από αυτό, σε αποδέχονται και ενοποιείσαι μαζί τους ως ταυτόσημη κοινότητα. Τα πανηγύρια αποτελούν το κορυφαίο μέσο επαφής, μέσω εξωτερίκευσης.»

Αναφέρει και πάλι το στοιχείο της θρησκευτικότητας καθώς σχολιάζει τη σχέση των ντόπιων με την τέχνη. Μια σχέση που καθορίζει και τη συμμετοχή στα πολιτισμικά πράγματα.

«Για να κατανοήσουν την τέχνη θα πρέπει να την αναγνωρίζουν με τη χρηστική της αξία, ως χρηστικό αντικείμενο ή να έχει μια μεταφυσική χροιά με θρησκευτική υφή ακόμα και την γλυπτική (...) Συμμετέχουν με χαρά σε ότι διοργανώνεται κυρίως από τους επίσημους φορείς. Παραδειγματικά αναφέρω τη σχέση τους με το Μουσείο Μαρμαροτεχνίας. Συνυπολογίζουν στη ζωή τους το Μουσείο και αισθάνονται ασφαλείς ότι δεν χάνεται η κληρονομιά τους. Αλλά και το Μουσείο δεν τους ξεχνά. Κάνει διάφορα γι αυτούς ημερίδες, συναυλίες...»

5.3 Ζητήματα συμμετοχής στην τοπική πολιτισμική σκηνή⁵¹

Στην ενότητα αυτή παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της έρευνας που αφορούν την ένταξη των καλλιτεχνών στην τοπική πολιτισμική σκηνή όπως αυτή συγκροτείται μέσω ανεπίσημων και επίσημων οδών. Η όσο το δυνατόν πληρέστερη αποτύπωση της κατάστασης επιβάλλει την παράθεση των απόψεων δυο εμπλεκόμενων πλευρών. Οι απόψεις των καλλιτεχνών του δείγματος και οι απόψεις των εκπροσώπων επίσημων πολιτισμικών φορέων που δραστηριοποιούνται στο νησί και τους οποίους συνάντησε η παρούσα έρευνα.

⁵¹ Αντιστοιχεί στο Γ Τμήμα του οδηγού συνέντευξης (Παράρτημα Ι).

5.3.1 Η καλλιτεχνική οπτική

Τα βασικά χαρακτηριστικά που εμφανίζονται στα λεγόμενα των καλλιτεχνών του δείγματος αφορούν την εμφάνιση εμποδίων εισόδου των καλλιτεχνών στις δράσεις που οργανώνονται από επίσημους φορείς πολιτισμού και την έλλειψη συλλογικότητας και συνεργασιών εντός της καλλιτεχνικής κοινότητας που θα μπορούσε να οδηγήσει σε ευρύτερες και μεγαλύτερης δυναμικής συνεργασίες. Οι περιπτώσεις κατά τις οποίες οι καλλιτέχνες του νησιού καταφέρνουν να δράσουν πιο συλλογικά (ομαδικές εκθέσεις, εκδηλώσεις) εκκινούνται από ατομική πρωτοβουλία και φιλικές συνεργασίες.

Στην Ι (38/αρχιτέκτονας) θα προταθεί να συμμετάσχει, σε εκδήλωση του Φεστιβάλ Τήνου με θέμα «Στους ορίζοντες του Κορνήλιου Καστοριάδη Οικολογική Δημοκρατία – αποανάπτυξη – αυτοδιαχείριση», πρόταση που αποδέχτηκε. Η τοποθέτησή της θα δημιουργήσει σάλο στην τοπική κοινωνία αλλά όπως η ίδια δηλώνει «έστω και για έναν άξιζε».

«Είχα γράψει ένα κείμενο τεσσάρων (4) σελίδων όπου μιλούσα για τον εργολαβικό πυρετό του νησιού και το πόσο κοστίζει, την ανάγκη αλλαγής της πολιτικής ανάπτυξη που ακολουθείται εδώ (...) πριν ξεκινήσει η εκδήλωση μου λέει ο Χ. πρόσεχε θα είναι όλοι εδώ [εκπρόσωποι των τοπικών αρχών, της εκκλησίας] (...) μετά την παρέμβαση 'βούιξε' ο τόπος, συζητιόταν καιρό και οι περισσότεροι θεώρησαν υπερβολική και ακραία οικολογική την προσέγγιση (...) όμως ένας παππούς, ντόπιος με σταμάτησε στο δρόμο και μου είπε 'καλά τους τα πες οι δικοί μας μόνο δεν πονούν τούτο τον τόπο'. Εντάξει έστω και για αυτόν τον έναν άξιζε.»

Ο Φ. (50/γλύπτης) καταθέτει την προσωπική του εμπειρία. Έχει συμμετάσχει σε αρκετές εκθέσεις με άλλους Τήνιους γλύπτες. Στο χωριό του, τον Πύργο η παρουσία του ιδρύματος «Γιαννούλης Χαλεπάς» υπήρξε βοηθητική. Η διοργάνωση των εκθέσεων γίνεται από τους ίδιους τους συμμετέχοντες οι οποίοι στη συνέχεια αναζητούν τη στήριξη κάποιου φορέα. Η συνδρομή του φορέα δεν έχει οικονομικό χαρακτήρα αλλά συνίσταται κυρίως στην παροχή κάποιους χώρου φιλοξενίας της δράσης. Σχολιάζει την απουσία των νέων

καλλιτεχνών και τονίζει πως δεν υπάρχει το ερέθισμα για να αναπτυχθεί πνεύμα συνεργασίας και συλλογικότητας.

Η Ε (41/ζωγράφος) αναφέρει πως δεν προκύπτουν εύκολα συνεργασίες μεταξύ των καλλιτεχνών ενώ εμφανίζονται εμπόδια εισόδου στην επίσημη τοπική πολιτισμική έκφραση. Εμπόδια τα οποία ευελπιστεί ότι μειώνονται με την εμπλοκή κάποιων συγκεκριμένων προσώπων στις δομές.

«Δεν είχε συμβεί σε όσους ξέρω να είχε προταθεί κάτι από τους επίσημους φορείς. Όλα ξεκινούν από ατομική πρωτοβουλία και άτυπες συνεννοήσεις μεταξύ φίλων καλλιτεχνών. Υπάρχει ένας πολύ δυνατός εικαστικός, καλλιτεχνικός πυρήνας (...) Δεν δόθηκε η ευκαιρία, δεν υπάρχει το ερέθισμα και κάποιος να το οργανώσει θα ήταν ωραίο και πολύ δυνατό αποτέλεσμα. Θα ήταν συγκλονιστικό αν μπορούσε να συντονιστεί όλο το δυναμικό αυτό κομμάτι (...) η παρουσία του Γ. (54/μουσικός) στο Ίδρυμα [εννοεί το Ίδρυμα Τηνιακού Πολιτισμού] πιστεύω πως θα αλλάξει πολλά, ήδη συμβαίνει.»

Η Μ. (32/μουσικός) σχολιάζει θετικά την παρουσία μουσικών πολύ υψηλών προσόντων που εγκαταστάθηκαν ή έρχονται τα τελευταία χρόνια στο νησί. Η συνεργασία μεταξύ τους είναι στενή και αποδοτική και η ίδια την θεωρεί μεγάλη ευκαιρία. Μέσω αυτής της συνεργασίας δημιουργούν ανεπίσημους φορείς μουσικής, πολύτιμους για ένα νησί το οποίο στερείται μουσικής παράδοσης. Χαρακτηρίζει το ενδιαφέρον των επίσημων δομών πολύ περιορισμένο και οριοθετημένο εντός μιας παραδοσιακής σχεδόν στείρας οπτικής.

Ο Γ. (54/μουσικός) μιλά για μικρές αλλά ανταγωνιστικές εστίες και πιστεύει πως αν καταφέρουν να έρθουν σε επαφή θα δημιουργηθεί μια δυναμική η οποία δεν θα αφήσει αδιάφορη τη θεσμική πλευρά της πολιτισμικής πολιτικής. Για να κατανοηθούν τα εμπόδια εισόδου των νέων καλλιτεχνών στις επίσημες δομές, αναφέρει την προσωπική του εμπειρία από τη διοργάνωση έκθεσης στο Ίδρυμα Τηνιακού Πολιτισμού.

«Έθεσα δυο όρους. Την συνεργασία με έναν επιμελητή που είχε τη θεωρητική βάση και καμιά παρέμβαση από κανέναν μας στη δουλειά του. Η ένταση που προκλήθηκε ήταν τρομακτική. Ξαφνικά έμειναν εκτός, πρόσωπα που σχεδόν πάντα συμμετείχαν σε αντίστοιχες δράσεις και που εμπλέκονται ή συνδέονται με διάφορους τρόπους με τις τοπικές εξουσίες και δομές. Οι ίδιοι, τα παιδιά τους, οι συγγενείς τους. Και τα πράγματα γίνανε προσωπικά»

Παράλληλα σχολιάζει και τη στάση της καλλιτεχνικής κοινότητας και αναφέρεται στην ύπαρξη ενός πυρήνα που σχεδόν δικαιωματικά διεκδικεί συνεχή παρουσία και εμπλοκή στα πολιτισμικά πράγματα του νησιού που χαίρουν επίσημης στήριξης.

«Όταν αργότερα βρέθηκα σε φιλικό σπίτι πέσανε να με φάνε και αυτοί που ήταν μέσα στην έκθεση και οι απέξω οι πάντες (...) το βασικό επιχείρημα τους ήταν ποιος είναι αυτός που έχει τη δύναμη να επιλέγει λες και τα πράγματα δεν είναι πάντα μια επιλογή κι ας ήταν ένας άνθρωπος εκτός. Δεν μπορούν να καταλάβουν ότι την επόμενη ή κάποια άλλη στιγμή θα έρθει και η δική τους σειρά.».

5.3.2 Η θεσμική άποψη

Το Ίδρυμα Τηνιακού Πολιτισμού (στο εξής ΙΤΠ) ιδρύθηκε το 2003. Ανήκει στο Πανελλήνιο Ιερό Ίδρυμα Ευαγγελιστρίας και διοικείται από τον Πρόεδρο και 7μελή Επιτροπή η οποία αποτελείται από τέσσερα (4) μέλη τα οποία είναι ταυτόχρονα Επίτροποι του Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας και τρία (3) μέλη που έχουν σχέση με τον πολιτισμό. Σκοπό του ΙΤΠ αποτελεί η αναζήτηση της ιστορίας και η ανάδειξη του ιδιαίτερου πολιτισμικού στοιχείου του νησιού.

Στα χρόνια της πορείας του το ΙΤΠ έχει οργανώσει μια έκθεση Τηνίων παλαιών καλλιτεχνών (Λύτρα, Γύζη), μια έκθεση με έργα Τηνίων εν ζωή αναγνωρισμένων καλλιτεχνών ενώ η μόνιμη έκθεσή του φιλοξενεί έργα του Γιαννούλη Χαλεπά. Τα τελευταία χρόνια γίνεται μια προσπάθεια ανάδειξης του έργου καλλιτεχνών που είτε κατάγονται από το νησί, είτε ζουν ή εμπνέονται από αυτό. Στα πλαίσια αυτής της προσπάθειας διοργανώθηκε πέρυσι για πρώτη φορά έκθεση η οποία φιλοξένησε έργα νέων καλλιτεχνών.

Αναφορικά με τη σχέση μεταξύ ΙΤΠ και καλλιτεχνικής κοινότητας του νησιού, ο εκπρόσωπος του αναφέρει πως το ΙΤΠ μέχρι πρόσφατα δεν διασυνδένονταν με την ευρύτερη καλλιτεχνική κοινότητα και τα νέα καλλιτεχνικά ρεύματα του νησιού. Αν και οι καλλιτέχνες εμφανίζονται δεκτικοί εν τούτοις υπάρχουν ζητήματα που καθιστούν αρκετές φορές την όποια συνεργασία απρόσφορη. Αφήνει να εννοηθεί ότι η συνεργασία των καλλιτεχνών με το ΙΤΠ προσδιορίζεται έντονα από το στοιχείο της αποδοχή του καλλιτέχνη από την τοπική κοινότητα και το βαθμό ένταξης του σε αυτή.

«Η Τήνος έχει παράδοση υποδοχής και αποδοχής. Η αποδοχή γίνεται ευκολότερη όταν και οι άνθρωποι που έρχονται εδώ αποδέχονται τον τρόπο ζωής του νησιού. Κάποιος που εγκαθίσταται σε ένα χωριό πρέπει να ξέρει πότε είναι το πανηγύρι του χωριού και πρέπει να συμμετέχει σε αυτό. Δηλαδή το βράδυ στον εσπερινό, την επόμενη μέρα στη Θεία Λειτουργία, μετά γύρα στα σπίτια του χωριού. Αν δεν πίνει κρασί ας προσέχει, αν δεν τρώει πολύ εκείνη τη μέρα ας χαλάσει τη δίαιτα του. Όποιος το αποδεχτεί αμέσως θα γίνει ο καλύτερος χωριανός. Οι υπόλοιποι μάλλον βλέπουν την Τήνο ως ένα τόπο απομόνωσης και με αυτούς δεν μπορείς να έχεις πρόσφορες συνεργασίες»

Ο Αντιδήμαρχος Πολιτισμού του Δήμου Τήνου αναφέρεται σε πολιτισμικές δράσεις και δομές του φορέα. Το Φεστιβάλ Τήνου αποτελεί εδώ και δώδεκα (12) χρόνια τον πιο ισχυρό πολιτισμικό θεσμό του. Έναν θεσμό που όμως ελάχιστα συνδέεται με την νεότερη καλλιτεχνική δημιουργία του νησιού καθώς σε αυτό φιλοξενείται κυρίως η καλλιτεχνική δημιουργία επώνυμων καλλιτεχνών. Ο Δήμος συνεργάζεται με πολιτισμικούς συλλόγους του νησιού σε μια προσπάθεια διατήρησης και ανάδειξης της παράδοσης. Παράλληλα λειτουργεί καλλιτεχνικό εργαστήριο για παιδιά και ενήλικες και κέντρο δημιουργικής απασχόλησης παιδιών στην ενδοχώρα. Σε αυτές τις δομές απασχολούνται κάποιοι καλλιτέχνες του νησιού. Λόγοι οικονομικής στενότητας δεν του επιτρέπουν την υλοποίηση ευρύτερων δράσεων και συνεργασιών. Ο Δήμος δεν διαθέτει δικό του πολιτισμικό κέντρο κάτι που ο Αντιδήμαρχος

χαρακτηρίζει ως «σοβαρό έλλειμμα που δεν συνάδει με την πολιτισμική ιστορία του νησιού». Το γεγονός αυτό του στερεί τη δυνατότητα ανάπτυξης συνεργασιών με τους καλλιτέχνες, τη δημιουργία των οποίων θα ήθελε να αναδείξει και να υποστηρίξει. «Υπάρχει η πρόθεση αλλά στερούμαστε μέσων».

Το Μουσείο Κώστα Τσόκλη εγκαινιάστηκε το 2010. Είναι δημοτικό και στεγάζεται στο παλαιό σχολείο του χωριού Κάμπος. Η ομορφιά και ο τρόπος με τον οποίο το νησί εμπνέει τον καλλιτέχνη αποτέλεσαν βασικούς παράγοντες στην επιλογή χωροθέτησης του σε αυτό. Οι αρχικές αντιδράσεις των κατοίκων του χωριού κάμφθηκαν αφού «οι κάτοικοι καταβάλανε, είδαν, πειστήκανε και αγάπησαν εν τέλει το Μουσείο» Η συνδρομή του στην τοπική κοινωνία χαρακτηρίζεται σημαντική. Τα έργα υποδομής αλλά και η μεγάλη επισκεψιμότητα του Μουσείου «έδωσαν ζωή στην περιοχή.» Παράλληλα κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού λειτουργεί χώρος εκπαιδευτικών προγραμμάτων για παιδιά και ενήλικες στα οποία συμμετέχουν κυρίως παραθεριστές αλλά και ντόπιοι. Μέχρι σήμερα δεν υφίσταται κάποια σύνδεση του Μουσείου με την καλλιτεχνική δημιουργική κοινότητα του νησιού. Ο περιορισμένος χώρος του Μουσείου και το μεγάλο μέγεθος των έργων του καλλιτέχνη δεν επιτρέπουν τη φιλοξενία σε αυτό άλλων δημιουργών. Κάτι που όμως πρόκειται να αλλάξει.

«Αποφασίσαμε τα πέντε (5) πρώτα χρόνια της λειτουργίας να δείχνουμε μόνο έργα Τσόκλη. Ο κόσμος έρχεται να δει Τσόκλη και το Μουσείο είναι Μουσείο Κώστα Τσόκλη. Κάνουμε όμως ενέργειες να μας παραχωρηθεί η έκταση που υπάρχει δίπλα ώστε να μπορούμε να φιλοξενήσουμε και να δείξουμε μεταξύ άλλων και έργα νέων καλλιτεχνών που συνδέονται με κάποιο τρόπο με την Τήνο. Ο ίδιος ο καλλιτέχνης [Κ. Τσόκλης] επιθυμεί να υπάρξει ένας 'διάλογος' με τους σύγχρονους καλλιτέχνες του νησιού.»

Ο θεσμός του Φεστιβάλ Τήνου μετρά ήδη δώδεκα (12) χρόνια ζωής. Ο Διευθυντής του μιλά για τις εκδηλώσεις και την προστιθέμενη αξία που έχει για τον τόπο. Αναφέρεται σε συνθήκες όπως «η άγνοια, ο φόβος και μια εδραιωμένη νοοτροπία» που πολλές φορές λειτουργούν περιοριστικά στο σχεδιασμό των

εκδηλώσεων του θεσμού. Η καλλιτεχνική δημιουργία του νησιού έχει θέση στο Φεστιβάλ. Ντόπιοι μουσικοί και συγκροτήματα φιλοξενήθηκαν επανειλημμένα σε αυτό. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά του ομιλητή σε μια αντιθετική σχέση που εμφανίζεται συχνά να καθορίζει τις καλλιτεχνικές παραμέτρους του Φεστιβάλ Τήνου.

«Από τη μια πλευρά [τοπική αρχή] υπάρχει φόβος. Να μην ξεφύγουν τα πράγματα, να καταφέρουν να τα ελέγξουν, να μη φθαρούν πρόσωπα, να μην διαταραχθούν ισορροπίες. Από την άλλη [καλλιτεχνική κοινότητα] υπάρχει καχυποψία, έλλειψη εμπιστοσύνης και αμφισβήτηση της επίσημης πολιτισμικής πολιτικής όπως αυτή υλοποιείται στο νησί. Οι συνεργασίες δεν μπορούν να στηθούν αν δεν υπάρξει ειλικρίνεια, ομαδικότητα και διάθεση για αλλαγή. Το νέο, το καινοτόμο θέλει χώρο και ιδιαίτερες συνθήκες για να αναπτυχθεί. Το παλιό πλαίσιο των συμφωνιών, των 'δικών μας ανθρώπων', των σιωπηρών συμφωνιών, δεν το χωρά.»

Το Προπαρασκευαστικό Σχολείο Καλών Τεχνών Πανόρμου Τήνου (στο εξής Σχολείο) ιδρύθηκε το 1955 στο Πύργο. Το Σχολείο στεγάζεται στους χώρους του παλιού Δημοτικού Σχολείου Θηλέων του Πύργου. Το Σχολείο μπορεί να υπερηφανεύεται για τους αποφοίτους του καθώς πολλοί από αυτούς είναι αναγνωρισμένου κύρους και αξίας καλλιτέχνες. Σήμερα διδάσκονται σε αυτό ζωγραφική και μαρμαρογλυπτική. Ένας από τους στόχους του είναι να διαμορφώσει μαρμαρογλύπτες που να συνεχίζουν τη μεγάλη παράδοση σε μια εποχή, όπου η αναπτυσσόμενη τεχνολογία έχει αλλάξει το ήθος προσέγγισης στο αντικείμενο. Τα έργα των μαθητών του Σχολείου έχουν παρουσιαστεί κατά καιρούς σε εκθέσεις στην Τήνο, και σε άλλα μέρη της Ελλάδας. Τα τελευταία χρόνια όπως δηλώνει ο Αναπληρωτής Διευθυντής του, σημειώθηκε μια όχι και τόσο ικανοποιητική πορεία. Το Σχολείο δεν έχει αναπτύξει την πραγματική του δυναμική και είναι αρκετά υποτιμημένο. Κάποια ζητήματα θεώρησης της τέχνης δημιούργησαν θέματα που όμως σήμερα ξεπερνιούνται και το Σχολείο περνά σε μια νέα εποχή.

Η συμβολή του Σχολείου στη διατήρηση και συνέχιση της παράδοσης του νησιού είναι αναμφισβήτητη. Αυτό όμως που θεωρείται επίσης κρίσιμο είναι ο τρόπος με τον οποίο επηρεάζει την καλλιτεχνική δημιουργία του νησιού. Πολλοί από τους απόφοιτους παραμένουν στο νησί αποτελώντας μια νέα γενιά δημιουργών. Κάτι που το καθιστά τροφοδότη της πολιτισμικής δυναμικής του νησιού. Επίσης συνεργάζεται με καλλιτέχνες που βρίσκονται στο νησί είτε μέσω τακτικής διδασκαλίας, είτε μέσω σεμιναρίων αλλά και μιας άτυπης συνεργασίας που περιλαμβάνει την πρακτική άσκηση των φοιτητών και αποφοίτων σε εργαστήρια ζωγράφων και γλυπτών του νησιού. Το Σχολείο έχει μια ιδιαίτερη χαρακτηριστική ταυτότητα καθώς δεν εμπίπτει στο αυστηρό ακαδημαϊκό πρότυπο που κάποιος έχει στο μυαλό του. Αποτελεί έναν χώρο «ανοικτό», ένα σημείο συνένυσης και επαφής της καλλιτεχνικής κοινότητας και των σπουδαστών. Οι καλλιτέχνες του νησιού δεν λείπουν από τις εκδηλώσεις που το Σχολείο διοργανώνει οι οποίες δεν έχουν πάντα θεσμικό και επίσημο χαρακτήρα. «Η συμμετοχή της καλλιτεχνικής κοινότητας είναι θερμή και μεγάλη είτε πρόκειται για μια διάλεξη είτε για μια αυτοσχέδια γιορτή».

5.4 Τα προβλήματα⁵²

Στην ενότητα που ακολουθεί γίνεται η αποτύπωση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι καλλιτέχνες του δείγματος κατά την παραμονή τους στο νησί της Τήνου. Τα προβλήματα αναζητούνται στη βάση:

- ζητημάτων κοινωνικής αναφοράς (προσαρμογή στην τοπική κουλτούρα και νοοτροπία, προβλήματα εισόδου, διακρίσεις που τυχόν εμφανίζονται εις βάρος τους)
- ζητημάτων προσαρμογής στο χώρο της νέας εγκατάστασης

⁵² Αντιστοιχεί στο Δ Τμήμα του οδηγού συνέντευξης (Παράρτημα Ι).

5.4.1 Ζητήματα κοινωνικής αναφοράς

Ο Φ. (50/γλύπτης) αναφερόμενος στις τρεις «απόπειρες» επιστροφής στο νησί πριν την οριστική απόφαση εγκατάστασης σημειώνει πως κάθε φορά που έφευγε η κοινότητα του χωριού του τον ξεχνούσε. Κάθε φορά που επέστρεφε η τοπική κοινότητα ήταν σίγουρη πως κάποια αποτυχία τον έφερε και πάλι πίσω. Όταν πλέον εγκαταστάθηκε μόνιμα, «νέος και αυθόρμητος» όπως ο ίδιος δηλώνει, αγανακτεί με την αδιαφορία που επιδεικνύουν οι συγχωριανοί του απέναντι στα προβλήματα του τόπου και παίρνει την απόφαση να εμπλακεί με τα κοινά.

«Όταν έρχεσαι θέλεις να αλλάξεις πράγματα (...) Ασχολήθηκα με τα κοινά. Τότε υπήρχε μεγάλο πρόβλημα με τα σκουπίδια. Ανεξέλεγκτη ρίψη δίπλα στη στάση του λεωφορείου. Μίλησα πολύ για κάδους, για τον περιπατητή που θα έρθει και θα δει τα λαγκάδια γεμάτα στρώματα και παλιοσίδερα. Με κοιτούσαν σαν εξωγήινο (...) Έθεσα υποψηφιότητα για κοινοτικός σύμβουλος της πρώην κοινότητας Πανόρμου. Δεν εκλέχθηκα, χάλασα όμως τους πολιτικούς συσχετισμούς. Τους κόστισε. Άρρησαν να μου το συγχωρήσουν. Κάποιος μου είπε: μας έκανες ζημιά τι ήθελες και ήρθες; Το καλό της υπόθεσης ήταν πως και κάδοι ήρθαν στο χωριό και αργότερα παλέψαμε για να γίνει ο βιολογικός καθαρισμός.»

Για τη Μ. (32/μουσικός) η τηνιακή καταγωγή της δημιουργούσε μια περίεργη υποχρέωση απέναντι στο νησί που τη γέννησε. Στη βάση μιας κυρίαρχης νοοτροπία που επικρατεί στο νησί, η προσφορά της έπρεπε να είναι απλόχερη, με τους όρους που έθεταν όσοι τη ζητούσαν και κυρίως πολύ χαμηλά ή καθόλου αμειβομένη. Παρέμενε πάντα «μικρή για αυτούς που αντιλαμβάνονται την αξία μέσω της τιμής.»

Ο Δ. (50/ζωγράφος) θυμάται τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης του και τα προβλήματα που αντιμετώπισε ως ξένος. Παρότι πήγε στο νησί με «την ιδιότητα του καθηγητή και άρα ενός ανθρώπου που ήρθε να δώσει και όχι να πάρει» εν τούτοις υπήρξε αντικείμενο διακριτικής συμπεριφοράς.

«Με βλέπανε σαν ξένο. Σαν να μου λέγανε εδώ είναι το χωριό μας βρες τρόπο να προσαρμοστείς σε αυτό ή φύγε. Νοίκιαζα σπίτι στον Πύργο. Χειμώνα ξαφνικά μου λένε χρειαζόμαστε επειγόντως το σπίτι. Μου έδωσαν μια (1) εβδομάδα διορία. Και έφυγα και από το σπίτι και από τον Πύργο. Το σπίτι δεν το χρειάστηκαν ποτέ, έμεινε άδειο πάνω από χρόνο. Ήθελαν απλά να φύγω. Αν ήμουν δικός τους μπορεί τα πράγματα να ήταν αλλιώς.»

Η Ι. (38/αρχιτέκτονας) πριν τη μόνιμη εγκατάσταση της, επισκεπτότανε το νησί κάθε σαββατοκύριακο. Είχε αρχίσει να δραστηριοποιείται με συλλόγους, ανέπτυξε εθελοντική δραστηριότητα και ίδρυσε μια Μη Κερδοσκοπική Οργάνωση με αντικείμενο ζητήματα καταστροφής του τοπίου, ισορροπία μεταξύ ανάδειξης και ανάπτυξης. «Έστησε» το πρώτο αμιγώς τηνιακό blog ως μια πηγή επικοινωνίας και γνωριμίας με ανθρώπους εντός και εκτός. Οι κινήσεις αυτές της κόστισαν επαγγελματικά.

«...μπήκα στη μαύρη λίστα μαζί με τους οικολόγους. Εργολάβοι, δήμος, κάτοικοι, διαπλεκόμενα, όλα απέναντι»

Εντοπίζει μια «άρρωστη, πολύ ασφυκτική οικογενειοκρατία που σε αυτή και το σύντροφό της δεν ταιριάζει καθόλου και μιλά για τη στερεοτυπική κατασκευή του δίπολου ντόπιος και ξένος.

Μέναμε μέσα στο χωριό. Ενοχλούσε το κοινωνικό μας προφίλ. Δεν είμαστε παντρεμένοι, ο σύντροφός μου έχει παιδιά από προηγούμενο γάμο που μας επισκέπτονται συχνά, η θέση μας για τα περιβαλλοντικά ζητήματα του νησιού, το ότι την εκφράζουμε. Ποιοι; Εμείς. Δυο ξένοι. Με ποιο δικαίωμα; (...) Φύγαμε μας διώξαν δεν έχει σημασία. Τώρα μένουμε σε ένα απομονωμένο σπίτι όμως αρχίσανε οι πρώτες κρούσεις: κάποια σκυλιά πνίξανε πρόβατα και μάλλον είναι τα δικά σας γιατί τα έχουμε δει να γυρνάνε στο δρόμο στις πέντε το πρωί και θα τα τουφεκίσουμε (...) τα σκυλιά των ξένων.»

Ο Β (50/γλύπτης) όταν μετά από πολλά χρόνια επιστρέφει στο νησί το οποίο γεννήθηκε διαπιστώνει πως οι συγχωριανοί του δεν μπορούν να δεχτούν τον διαφορετικό άνθρωπο. Δεν τον θεωρούν και δεν τον αισθάνονται δικό τους.

Καταθέτει την εμπειρία από τη συμμετοχή του στην Επιτροπή συντήρησης του ναού του χωριού του.

«Από την εμπειρία μου στις αναστηλώσεις [της Ακρόπολης] διέκρινα προβλήματα στατικότητας του ναού και πρότεινα να έρθει κάποιος ειδικός για να κάνει μελέτη. Δεν πρότεινα εμένα. Από ενδιαφέρον ασχολήθηκα. Δεν θέλανε καν να με ακούσουν. Νομίζουν ότι ο τόπος τους ανήκει περισσότερο επειδή δεν τον έχουν εγκαταλείψει καθόλου. Εσύ που έφυγες τόσα χρόνια έχασες το δικαίωμα στην άποψη για τα τοπικά ζητήματα. Χρειάζεται υπομονή και επιμονή. Όλα από την αρχή. Αλλιώς δεν πρέπει να ασχοληθείς.»

Για τον Κ. (43/ζωγράφος) η στιγμή που στο χωριό οι ντόπιοι θα τον αποκαλέσουν με το πραγματικό του όνομα θα έρθει αρκετά μετά την άφιξή του σε αυτό. Προπάππος και παππούς είχανε ζήσει εκεί και οι μεγαλύτεροι σε ηλικία ντόπιοι [που αποτελούν την πλειοψηφία των κατοίκων του χωριού] τους συναναστρέφονταν και τους θυμόταν. Έτσι λειτουργεί έντονα μια προβολή των γνώριμων, οικείων, αναπαραστάσεων στο πρόσωπο του Κ. προκειμένου να τον αποδεχθούν ως δικό τους. Κάποιοι τον αποκαλούν με το όνομα του προπάππου του, κάποιοι άλλοι με το όνομα του παππού του αλλά σχεδόν κανείς με το δικό του πραγματικό όνομα.

«Δεν μου κατοφαινόταν. Καταλάβαινα πως το πιο οικείο, τους είναι πιο εύκολο. Το δεχόμουν και χαιρόμουνα επειδή μέσα από αυτό με έναν περίεργο τρόπο συναισθάνονταν και την αγάπη που είχα για τον τόπο και μου το έλεγαν: εσύ ήρθες γιατί τ' αγαπάς το μέρος, είσαι κατωμερίτης [το χωριό Καλλονή στο οποίο κατοικεί ο Κ. ανήκει στην λεγόμενη Κάτω Μεριά], δικό μας παιδί.»

5.4.2 Ζητήματα ασυνέχειας

Στα λεγόμενα των καλλιτεχνών του δείγματος γίνανε αρκετές αναφορές σε ζητήματα που προκαλεί ο χώρος του νησιού. Ένας χώρος που χαρακτηρίζεται από γεωγραφική ασυνέχεια και απομόνωση. Μια σημαντική διαπίστωση είναι ότι ακόμα και χαρακτηριστικά του τόπου τα οποία αποτέλεσαν παράγοντες έλξης για τους περισσότερους μπορούν υπό συνθήκες να αντιστραφούν και να

λάβουν μια διαφορετική διάσταση. Αλλά όπως τονίζουν και οι ίδιοι «μόνο προς στιγμή»

Το ζήτημα των μεταφορών και της απόστασης δεν απασχολεί καθόλου τους ομιλούντες. Αντιλαμβάνονται τις χωρικές ιδιαιτερότητες με ένα προσωπικό, υποκειμενικό τρόπο που οδηγεί σε μια θετική προσέγγιση ακόμα και των απαγορευτικών λόγω καιρικών συνθηκών αφού «σε αναγκάζουν να υιοθετήσεις διαφορετικούς ρυθμούς και δεν σου επιτρέπουν τον μακροπρόθεσμο προγραμματισμό. Όλα πιο μικρά και το άγχος» Χρησιμοποιούν φράσεις όπως: «Τα απαγορευτικά δεν κρατούν πάνω από δυο (2) το πολύ τρεις (3) ημέρες. Τα απαγορευτικά είναι λίγο εκνευριστικά αλλά δεν δημιουργούν κανένα πρόβλημα. Δεν υπάρχει πρόβλημα εξάλλου ακόμα και δουλειές να έχεις όλοι κατανοούν τα απαγορευτικά. Η Τήνος είναι νησί με καράβι καθημερινά και το χειμώνα και η Αθήνα είναι τόσο κοντά μόλις τέσσερις (4) ώρες, τίποτα, δίπλα»

Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στον τρόπο με τον οποίο η τεχνολογία (internet, skype, κ.ά.) υπερβαίνει τα χωρικά εμπόδια και καταργεί τους περιορισμούς που επιβάλλει η γεωγραφική ασυνέχεια.

Η Μ. (32/μουσικός) αναφέρει χαρακτηριστικά:

«Πρέπει να έχω επαφή με το κέντρο και κέντρο είναι η Αθήνα. Έχω λοιπόν όταν χρειάζεται και είναι άμεση μέσω skype. Η τεχνολογία καλύπτει τα κενά. Έχει τύχει να κάνω μάθημα από Τήνο - Αθήνα. Δεν καλύπτει βέβαια την ατομική προσωπική επαφή αλλά μου λύνει πάρα πολλά προβλήματα σε σχέση με τη δουλειά μου.»

Με την παραπάνω άποψη συμφωνεί και ο C (45/μουσικός), ο οποίος εμφανώς ικανοποιημένος, αναφέρει :

«...ότι χρειάζομαι για να δουλέψω στη Τήνο είναι τεχνολογία και τα βασικά όργανα που χρησιμοποιώ. Με το πάτημα ενός κουμπιού στέλνω τη μουσική στον εκδότη μου χωρίς να χρειάζεται να κουνηθώ καθόλου από το νησί.»

Αντιθέτως, συγκεκριμένες επιλογές επαγγελματικής σταδιοδρομίας και καριέρας μπορεί να επηρεαστούν από το στοιχείο της απομόνωσης. Ο Δ

(50/ζωγράφος) τονίζει, πως η επιλογή της Τήνου ως τόπου εγκατάστασης δεν θα βοηθήσει κάποιον που θέλει να «κυνηγήσει τις δημόσιες σχέσεις και το εμπόριο. Το να δικτυωθεί κάποιος με γκαλερί και μεγάλους χώρους τέχνης, όντας στο νησί είναι πολύ δύσκολο.»

Μια άλλη παράμετρος που τίθεται από κάποιους ομιλητές είναι αυτή της προσαρμογής στο περιβάλλον της Τήνου. Η μετάβαση από το αστικό περιβάλλον σε ένα περιβάλλον σαν του νησιού δεν είναι πάντα μια εύκολη υπόθεση.

Ο C. (45/μουσικός) μοιράζοντας το χρόνο του ανάμεσα στην πόλη και την Τήνο βιώνει κάθε φορά σχεδόν την ίδια κατάσταση.

«Αρχικά είναι τρομακτικό για ένα παιδί της πόλης Υπάρχει πάντα μια στάνταρ διαδικασία τις πρώτες μέρες είναι τέλεια, μετά παθαίνεις πανικό χρειάζεται πάνω από μια βδομάδα για να μπει στους ρυθμούς του τόπου. Θέλει μια προσαρμογή είναι άλλος τρόπος ύπαρξης.»

Ο K. (43/ζωγράφος) αναφέρεται σε περιπτώσεις ανθρώπων για τους οποίους ο χώρος της Τήνου στάθηκε ανυπέρβλητη δυσκολία και τους οδήγησε σε παραίτηση.

«Έχω συναντήσει ανθρώπους που προσπάθησαν και δεν τα κατάφεραν. Αλλάζει ο τρόπος που λειτουργείς. Είναι όλα άλλα μακριά από τις συνήθειες. Εδώ μένεις πολύ μόνος με τον εαυτό σου που εύκολα τον αποφεύγεις σε μια πόλη. Εδώ πρέπει να βρεις τις ισορροπίες σου.»

5.5 Ευχαριστημένοι;⁵³

Η ικανοποίηση από την επιλογή εγκατάστασης στην Τήνο των καλλιτεχνών του δείγματος είναι εμφανής στην πλειοψηφία του δείγματος. Παρά τις όποιες δυσκολίες, οικονομικές, κοινωνικές, επαγγελματικές, προσωπικές, κανείς δεν μετάνιωσε για την απόφαση μετακίνησης που κάποτε

⁵³ Αντιστοιχεί στο Ε Τμήμα του οδηγού συνέντευξης (Παράρτημα Ι).

έλαβε. Ακόμα και αν οι λόγοι που αρχικά τους έφεραν σε αυτό έχουν σήμερα διαφοροποιηθεί η αγάπη και η έλξη που αισθάνονται για τον τήνιο τόπο δεν έχει αλλάξει στο παραμικρό. Ο συναισθηματικός, προσωπικός, ιδιαίτερος δεσμός του καθενός ενισχύεται όλο και περισσότερο στην πάροδο του χρόνου.

Η οικονομική κρίση δυσχεραίνει τη ζωή στο νησί ίσως λιγότερο από ότι συμβαίνει στην πόλη. Στην Τήνο μπορεί κάποιος να ζήσει με λιγότερα χρήματα δεδομένου όπως οι ίδιοι λένε «δεν σε καταδιώκει η καταναλωτική μανία της πόλης, δεν χρειάζεσαι τόσα ρούχα, τόσα πράγματα (...) έχουμε τα μπουστάνια μας, καλλιεργούμε τα λαχανικά μας, βγάζουμε τα κρασιά μας, ψαρεύουμε...». Η οικονομική κρίση αναγκάζει κάποιους να κάνουν συμβιβασμούς και εκπτώσεις και να «αναλάβουν δουλειές που πριν ούτε καν θα συζητούσαν» ή να μετακινούνται στα γύρω νησιά (Μύκονο, Μύλο, Σύρο) για να εργαστούν. Πάντα όμως περιμένουν με ανυπομονησία να επιστρέψουν. Αντιλαμβάνονται ως μια ευκαιρία την οικονομική κρίση αφού εξ' αιτίας των οικονομικών δυσχερειών κάποιοι ξενοίκιασαν τα εργαστήρια τους και συστεγάστηκαν με άλλους καλλιτέχνες δημιουργώντας έτσι πολύ μικρούς πυρήνες καλλιτεχνικής συγκέντρωσης, συνεργασίας και κοινής δημιουργίας.

Δεν μπορούν να σκεφτούν κανέναν άλλο τόπο στον οποίο «τα εργαστήρια θα μπορούσαν να υπάρξουν» όπως στην Τήνο και δεν φαντάζονται τον εαυτό τους να δημιουργεί με τον ίδιο τρόπο οπουδήποτε αλλού. Δεν θα φύγουν από το νησί «εκτός αν αναγκαστούν από σοβαρούς λόγους και συνθήκες» που όμως δεν μπορούν εύκολα να φανταστούν. Στην υποθετική περίπτωση μιας μελλοντικής μετακίνησης όλοι συμφωνούν πως «και πάλι σε επαρχία θα πηγαίναμε, νησί». Το παρόν και το μέλλον τους άρρηκτα συνδεδεμένο με την Τήνο και ο πόθος να ζήσουν εντός της αποτυπώνεται στην ευχή που ο C (45/μουσικός), [ο οποίος ζει στο νησί κατά μέσο όρο επτά (7) μήνες το χρόνο] κάνει: «κάποια στιγμή να βρεθώ να μένω μόνιμα εκεί. Το σπίτι της Τήνου είναι η ρίζα μου.»

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. Η ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

6.1 Κίνητρα και λόγοι κινητικότητας και επιλογής της Τήνου

Οι λόγοι και τα κίνητρα που οδήγησαν σε κινητικότητα τα μέλη του «υπερ-δημιουργικού πυρήνα» που συνάντησε η έρευνα, συμφωνούν σε μεγάλο βαθμό με αυτά που εμφανίζονται στη διεθνή βιβλιογραφία που μελετά το εν λόγω ζήτημα. Με σημείο εκκίνησης τον Florida (2002b: 751) σύμφωνα με τον οποίο «τα μέλη του «υπερ-δημιουργικού πυρήνα» εμφανίζουν υψηλή κινητικότητα», τα ευρήματα της έρευνας συναντούν τους Martin-Brelot et al, (2010) οι οποίοι διαπιστώνουν την υψηλή γεωγραφική κινητικότητα της ευρωπαϊκής «δημιουργικής τάξης» και ομοιάζουν με τα αποτελέσματα της έρευνας των Florida and Tinagli (2004: 12) όπου «το ταλέντο και οι δημιουργικοί άνθρωποι που το κουβαλούν αποτελούν υψηλής κινητικότητας πόρο».

Οι λόγοι μετακίνησης (push factors) δεν διαφέρουν από αυτούς που εμφανίζονται στις έρευνες του Florida (2005), των Wojan et al. (2007) για τη γεωγραφική κατανομή των «μποέμ» του «υπερ-δημιουργικού» πυρήνα στις ΗΠΑ, των Van Dam et al. (2002) οι οποίοι μελετώντας την αντιστροφή της αστικοποίησης⁵⁴ στην Ολλανδία διαπιστώνουν ότι στο δείγμα της έρευνας τους πλειοψηφούν τα άτομα της «δημιουργικής τάξης».

Αναφορικά με τους παράγοντες που εμφανίζονται να επηρεάζουν την επιλογή του τόπου βασικής διαμονής (pull factors) των καλλιτεχνών της έρευνας, τα ευρήματα συμπίπτουν σε μεγάλο βαθμό με τους λόγους και τα κίνητρα που

⁵⁴ Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970 σε πολλές προηγμένες δυτικές χώρες παρουσιάστηκε αυτό που περιγράφεται ως «μια σημαντική αλλαγή στη γενική τάση της πληθυσμιακής κατανομής». Η διαδικασία που θα ονομαστεί «ανάστροφη αστικοποίηση» ("counterurbanisation"), αφορούσε τις καθαρές απώλειες που σημειώνονταν στη μετανάστευση των μεγάλων αστικών κέντρων και μητροπολιτικών περιοχών και τα κέρδη στην καθαρή μετανάστευση προς όφελος των μικρών και απομακρυσμένων πόλεων-οικισμών. Η πατρότητα του όρου ανήκει στον Berry ο οποίος το 1976 στην Αμερική προαναγγέλλει το τέλος της αστικοποίησης καθώς: «Η αμερικανική αστική εμπειρία έχει φτάσει σε ένα σημείο καμψής, αυτό της αντικατάστασής της από μια ανάστροφη διαδικασία (counterurbanisation) η οποία εμφανίζεται ως κυρίαρχη δύναμη διαμόρφωσης των οικιστικών προτύπων του έθνους.» (Berry, 1976: 17).

εμφανίζονται στη βιβλιογραφία και στις έρευνες των Halfacree and Riviera (2011), των Argent et al. (2013) για τους καλλιτέχνες απομακρυσμένων περιοχών της Αυστραλίας, των Ling and Dale (2011) για την εγκατάσταση των καλλιτεχνών σε απομονωμένες περιοχές του Καναδά⁵⁵. Τέλος, η βιβλιογραφία εξηγεί τα ευρήματα της έρευνας για τις στάσεις και συμπεριφορές που εμφανίζονται να επηρεάζουν την απόφαση επιλογής της Τήνου από τους καλλιτέχνες του δείγματος.

6.1.1 Παράγοντες άπωσης (push factors)

Αρκετοί από τους ερωτώμενους μετακινήθηκαν σε διάφορους τόπους μέχρι τη στιγμή της οριστικής απόφασης εγκατάστασης στο νησί της Τήνου. Βασικό στοιχείο αυτής της «περιπλάνησης» αποτελεί η αναζήτηση ενός τόπου ο οποίος θα φέρει εκείνα τα χαρακτηριστικά που θα ικανοποιούν τις ατομικές τους ανάγκες. Τα ευρήματα συμφωνούν εκ πρώτης με την άποψη του Florida (2005: 218) ο οποίος υποστηρίζει ότι «η εκπλήρωση των ατομικών αναγκών των μελών του «υπερ-δημιουργικού πυρήνα» τίθενται ως πρώτη προτεραιότητα και ως εκ τούτου μπορεί να μετακινούνται από περιοχή σε περιοχή μέχρι να βρουν τόπους που ικανοποιούν τις απαιτήσεις τους.

Η αντίληψη που οι ερωτώμενοι έχουν για τον τόπο που διαμένουν πριν την οριστική μετακίνηση καθώς και για τον τρόπο με τον οποίο η ζωή τους διαμορφώνεται εντός του, αποτελούν στερεοτυπικές αρνητικές αναπαραστάσεις⁵⁶. Χαρακτηριστικές είναι οι λέξεις και οι φράσεις που χρησιμοποιούν για να περιγράψουν την πόλη, τον τρόπο ζωής και την προσωπική τους κατάσταση (Πιν.6.1). Ο Moliner (1996: 32, όπως αναφέρεται στο Μαντόγλου,

⁵⁵ Πρόκειται για το νησί Salt Spring, την ημιορεινή περιοχή του Whistler και την πόλη του Vancouver.

⁵⁶ Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις αρνητικές / θετικές είναι σύνολα εννοιών, προτάσεων και εξηγήσεων που παράγονται στην καθημερινή ζωή για την ανακάλυψη και την εξήγηση της πραγματικότητας. Ο κοινωνικός προσδιορισμός των περιεχομένων ή των διαδικασιών αναπαραστάσης σημαίνει την αναφορά στις συνθήκες και στα πλαίσια μέσα στα οποία αναδύονται οι αναπαραστάσεις. Εμφανίζονται ως αποτέλεσμα των μοντέρνων πλουραλιστικών κοινωνιών (Μαντόγλου, 2012: 12)

2012: 58), σημειώνει ότι οι αναπαραστάσεις παρεμβάλλονται σαν συστήματα ρύθμισης κοινωνικών αναφορών. Επιτρέπουν στο άτομο να ερμηνεύει τον περιβάλλοντα κόσμο και αυτή η ερμηνεία επιδρά πάνω στις πρακτικές ζωής και τις αποφάσεις που λαμβάνει. «Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις αφού προβάλλουν τις σχέσεις με τα αντικείμενα, τις ρυθμίζουν κιόλας (...) προμηθεύοντας τα άτομα με ένα κώδικα περιγραφής και ταξινόμησης διαφορετικών όψεων του κόσμου και της ατομικής και συλλογικής ιστορίας τους.»

ΑΡΝΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ

Λέξεις-φράσεις που χρησιμοποιούν οι ερωτώμενοι για να περιγράψουν τον τόπο και τη ζωή τους πριν την απόφαση μετακίνησης

πόλη «κίτρινη», φοβήθηκα πολύ, αδύνατο να ενταχθώ στο περιβάλλον της Αθήνας, θα πάθαινα κατάθλιψη, αβίωτη, με έδιωχνε, φοβικό σχιζοφρενικό περιβάλλον, αποπνικτική ατμόσφαιρα, μιζέρια, έξοδο, καθόλου έμπνευση, καθόλου τέχνη, μαρμαράς, εσωτερικό κάλεσμα φυγής, η ζωή και οι ρυθμοί της [Αθήνας] δεν ήταν για μένα, έψαχνα τόπο αναφοράς, αίσθηση του ανήκειν η Αθήνα δεν τα πρόσφερε, ανάγκη εσωτερικής αναζήτησης μακριά από την πόλη, δύσκολη διαχείριση, ξόδεμα, κούραση, σπατάλη ζωής.

Πίνακας 6.1: Αξιολογικές κρίσεις τόπου και ζωής πριν την μετακίνηση στην Τήνο.

Επεξεργασία: Ε. Μαμούρη

Συχνά, η απόφαση λαμβάνεται σε μια στιγμή συνειδητοποίησης της κατάστασης που βρίσκονται. Είναι τότε που η απόφαση για κινητικότητα δεν υπακούει στη λογική αλλά όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Thrift (2007: 114) «μια στιγμή μπορεί να καθορίσει τόσο έντονα μια απόφαση (...) τα ειδικά χαρακτηριστικά που φέρει η στιγμή αυτή καθορίζουν συχνά την οργάνωση ατομικών περιεχομένων, τις διανοητικές επεξεργασίες και τη λογική και από έναν κόσμο συννεφιασμένο ξεκινάει η προσδοκία μιας ζωής πιο φωτεινής.»

Η απόφαση να ζήσουν τη ζωή που θέλουν, με τον τρόπο που αυτοί επιλέγουν, οδηγεί κάποιους ερωτώμενους στην ανάληψη ρίσκων και διακινδυνεύσεων. Δεν περιορίζονται από αντικειμενικούς παράγοντες και

λογικά κριτήρια όπως για παράδειγμα οι επαγγελματικές φιλοδοξίες ή η καριέρα που αφήνουν πίσω τους. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι δέκα (10) από τους έντεκα (11) καλλιτέχνες του δείγματος είχαν εργασία κατά τη στιγμή της μετακίνησης. Σε δυο (2) περιπτώσεις η εργασία «μεταφέρθηκε» στην Τήνο ενώ μόνο σε μια (1) περίπτωση αφορμή για τη μετακίνησης στάθηκε η επαγγελματική αποκατάσταση στο νησί [θέση καθηγητή στο Προπαρασκευαστικό σχολείο Καλών Τεχνών του Πύργου].

Η παραπάνω συμπεριφορά προσιδιάζει με αυτή των «μποέμ» καλλιτεχνών σε πενήντα (50) πολιτειών των ΗΠΑ οι οποίοι σύμφωνα με τους Wojan et al. (2007: 719) μετακινούνται ευκολότερα, δεδομένου ότι τείνουν να είναι περισσότερο ανεξάρτητοι και ελεύθεροι ως άνθρωποι και ως εργαζόμενοι (...) ενώ συχνά προχωρούν σε αποφάσεις πέρα από κανόνες και νόρμες που από πολλούς θεωρούνται παρακινδυνευμένες, παράτολμες και σχεδόν παράλογες.

Αν και η σκέψη για μετακίνηση προς την Τήνο υπήρχε σε αρκετούς χρόνια πριν τελικά αυτή πραγματοποιηθεί, η οριστική απόφαση επηρεάζεται ή επισπεύδεται από ζητήματα ποιότητας ζωής όπως το περιβαλλοντικά επιβαρυνόμενο αστικό περιβάλλον, η εγκληματικότητα, οι φρενήρεις ρυθμοί της πόλης και το στάδιο ζωής στο οποίο βρίσκονται. Κάποιοι επιθυμούν να κάνουν οικογένεια, να αποκτήσουν παιδιά, ή να κάνουν στροφή στην επαγγελματική τους καριέρα. Στο σημείο αυτό τα ευρήματα ομοιάζουν με αυτά των Van Dam et al. (2002) οι οποίοι διερευνώντας τους λόγους που οδήγησαν στην εκδήλωση του φαινομένου της αναστροφής της αστικοποίησης στην Ολλανδία, διαπιστώνουν ότι η πλειοψηφία των μελών του δείγματός, στο οποίο εμφανίζονται υψηλά ποσοστά μελών της «δημιουργικής τάξης», αναφέρει ως πρώτο παράγοντα άπωσης την κακή ποιότητα ζωής των πόλεων.

Επιπρόσθετα, για αρκετούς από τους ερωτώμενους η απόφαση λαμβάνεται κατόπιν σημαντικών αλλαγών που επήλθαν στη ζωή τους όπως για

παράδειγμα ένα πολύ σοβαρό ατύχημα, η γνωριμία ενός συντρόφου, το τέλος μιας σημαντικής μεγάλης σχέσης, λειτουργούν προωθητικά της απόφασης. Οι Rabe and Taylor (2010: 532) υποστηρίζουν ότι κάποια γεγονότα όπως η γέννηση ενός παιδιού ή μια τραυματική εμπειρία μπορεί να ωθήσουν τα άτομα στο να δουν τη ζωή τους υπό διαφορετικό πρίσμα και να επαναξιολογήσουν την προσωπική τους κατάσταση κάτι που καθορίζει το παρόν και το μέλλον τους.

Στον πίνακα που ακολουθεί επιχειρείται μια ομαδοποίηση των βασικών παραγόντων και κινήτρων που επηρέασαν ή επισπεύσανε τη λήψη της απόφασης κινητικότητας των καλλιτεχνών του δείγματος.

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΑΠΩΣΗΣ (PUSH FACTORS)						
	Τόπος διαμονής κατά τη στιγμή λήψης απόφαση κινητικότητ ας	Ποιότητα ζωής (περιβαλ λοντικοί λόγοι- ρυθμοί, φόβος)	Σημαντι κό γεγονό ς- τραγικό γεγονό ς	Προσωπι κοί λόγοι -λόγοι αυτοπρο σδιορισμο ύ	Λήψη απόφασης κατόπιν προγραμματισμού (π.χ. εργασία, ύπαρξη δικτύων στον τόπο μετακίνησης)	Λόγοι επαγγελ ματικής αποκατά στασης
Φ (50/γλύπτης)	Αθήνα	•	•	•		
Σ (32/μουσικός)	Αθήνα	•		•		
Β (50/γλύπτης)	Αθήνα	•	•		•	
Μ (62/γλύπτης)	Πειραιάς	•		•		
Γ (54/μουσικός)	Αθήνα	•		•		
Α (35/γλύπτης)	Αθήνα	•				
Κ (43/ζωγράφος)	Αθήνα		•	•	•	
Ι (38/αρχιτέκτονας)	Αθήνα	•		•		
Σ (45/μουσικός)	Αθήνα					
Ε (41/ζωγράφος)	Αθήνα	•		•		
Δ (50/ζωγράφος)	Αθήνα	•				•

Πίνακας 6.2: Παράγοντες που οδήγησαν στην κινητικότητα
Επεξεργασία: Ε. Μαμούρη

6.1.2 Παράγοντες έλξης (pull factors)

Όπως προκύπτει από τις αφηγήσεις των καλλιτεχνών και η αντίληψη που έχουν για τον τόπο της Τήνου, τον τρόπο ζωής και την καλλιτεχνική ατμόσφαιρα του νησιού αποτελούν αναπαραστάσεις υπό την έννοια όμως της θετικής. Για αρκετούς, η επιλογή του νησιού προκύπτει ως αποτέλεσμα έντονων αναπαραστάσεων του τόπου όπου μεγάλωσαν ή του τόπου που επιθυμούν να αποτελέσει την αναφορά-ρίζα τους, όταν συμβαίνει να έχουν γεννηθεί ή/και μεγαλώσει σε μεγάλες πόλεις. Οι αναπαραστάσεις αυτές, σύμφωνα με τον Halfacree (1993: 29), αποτελούν οργανωτικά διανοητικά κατασκευάσματα, τροφοδοτούνται από τον προσωπικό ορισμό του καθενός για το «ειδυλλιακό», έλκουν προς το «ορατό», συνδέονται με την πραγματικότητα την οποία πολλές φορές φτάνουν και να ορίζουν. Εδώ, οι λεκτικοί κώδικες αντιστρέφονται δικαιολογώντας έτσι την επιλογή του νησιού.

ΘΕΤΙΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΣΤΗΝ ΤΗΝΟ	
Λέξεις-φράσεις που χρησιμοποιούν οι ερωτώμενοι για να περιγράψουν τον τόπο και τη ζωή στην Τήνο	συναρπάζει, μαγεία, υψηλή αισθητική, μικρή κλίμακα, ατεκμηρίωτη αίσθηση, ελευθερία, έρωτας, δέσιμο, φως, αέρας, ουρανός, αδύνατο να δουλέψω οπουδήποτε αλλού, ορίζοντας, ησυχία, ηρεμία, θάλασσα, δημιουργική απομόνωση, ευκαιρία, συγκλονιστικό ανάγλυφο, θυμίζει τον τόπο που μεγάλωσα, «ρίζα», δεν βαριέσαι ποτέ, ανοίγεις το παράθυρο ανοίγεις τα πρωτοσέλιδα, έντονες εναλλαγές, ομορφιά, διδάσκει εκπαιδεύει, μεταφυσικό φαινόμενο, μικραίνει τα προβλήματα, άπλα, χαλαρότητα, μωβ πλαγιές

Πίνακας 6.3: Αξιολογικές κρίσεις τόπου και ζωής στην Τήνο.

Επεξεργασία: Ε. Μαμούρη

Για το σύνολο των καλλιτεχνών, η επιλογή του νησιού προκύπτει μέσα από μια μορφή «προσωπικής τροχιάς» η οποία καθορίζεται από στοιχεία όπως η γέννησή τους σε αυτό, η καταγωγή κάποιου γονέα, ή η πρότερη γνωριμία με το τόπο (τόπος διακοπών, σπουδών, τόπος διαμονής φίλων). Τα συγκεκριμένα ευρήματα συναντούν εκείνα των Martin-Brelot et al. (2010: 861), όπου η

«προσωπική τροχιά» (“personal trajectory”) επηρεάζει πολύ έντονα τη σχέση κινητικότητα – επιλογή του τόπου εγκατάστασης.

Εννέα (9) από τους έντεκα (11) καλλιτέχνες του δείγματος, αναφέρονται πολύ συχνά στην εκπλήρωση μιας προσωπικής ανάγκης, ενός καλέσματος, μιας έλξης για το νησί σχεδόν μυστηριακής. Μέσα στις αφηγήσεις τους ο τόπος και τα στοιχεία του παίρνουν μια υπόσταση οντολογική. Αλληλεπιδρούν μαζί τους. Οι περισσότεροι, από την πρώτη κιόλας επαφή έχουν μια έντονη «αίσθηση του τόπου». Η έννοια δεν χρησιμοποιείται τυχαία. Οι Cameron et al (2004: 151) σημειώνουν ότι η έννοια της «αίσθησης του τόπου» περιγράφει την υποκειμενική και συναισθηματική σχέση που κάποιος έχει με αυτόν. Οι συναισθηματικοί δεσμοί των ανθρώπων με τους τόπους είναι συνυφασμένοι με την πολυπλοκότητα του ίδιου του τόπου, η οποία διαμορφώνεται από παράγοντες που συνδέονται με το φυσικό, το δομημένο, το κοινωνικό και το συμβολικό περιβάλλον. Επιπρόσθετα οι Halfacree and Riviera (2011: 94) αναφέρουν μια σειρά από παράγοντες πολλαπλών διαστάσεων που ερμηνεύουν το παραπάνω εύρημα.

«Η επιλογή ενός τόπου εγκατάστασης όσο λογικά ή φυσικά και αν εμφανίζεται ότι συμβαίνει έχει πάντα μια ιστορία, μια γεωγραφική, μια κοινωνική, μια πολιτισμική και μια ψυχολογική διάσταση. Συνδέεται άμεσα με τις εμπειρίες, το συναίσθημα, την αναπαράσταση, την αίσθηση, τη μνήμη, τον προβληματισμό, την ανάγκη, την ελπίδα, την επιθυμία και την προσμονή μιας νέας ζωής (...) Οι παράγοντες συμπλέκονται και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους τόσο έντονα που δημιουργείται μια πρωτόγνωρη αδιευκρίνιστη αίσθηση.»

Οι «ήπιοι» παράγοντες που αφορούν τα περιβαλλοντικά, φυσικά, υλικά και άυλα χαρακτηριστικά του τόπου εμφανίζονται πρώτοι ανάμεσα στους παράγοντες επιλογής του νησιού. Φυσικό περιβάλλον με τοπία υψηλού κάλλους και ιδιαίτερης αισθητικής. Ανθρωπογενές περιβάλλον της ενδοχώρας, ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής και καλαισθησίας. Πολιτισμική παράδοση συμβολικής αξίας.

Πλεονεκτήματα κλίμακας, γεωμορφολογίας, κλιματολογικών φαινομένων. Όλα μαζί διαμορφώνουν μια υψηλής αξίας ποιότητα ζωής και τροφοδοτούν την δημιουργική έμπνευση.

Τα παραπάνω ευρήματα συναντούν τη διεθνή βιβλιογραφία, η οποία αποδεικνύει την ύπαρξη μιας πολύ ισχυρής σχέσης μεταξύ «ήπιων» παραγόντων, υψηλής αξίας φυσικού περιβάλλοντος, πολιτισμικών χαρακτηριστικών των τόπων και των μελών του «υπερ-δημιουργικού πυρήνα». Οι καλλιτέχνες, αναφέρουν ως πρώτο παράγοντα έλξης το κάλλος του φυσικού τοπίου και την έμπνευση που τους προκαλεί, στους απομακρυσμένους τόπους της Αυστραλίας που εγκαταστάθηκαν και τους συνάντησε η έρευνα των Argent et al. (2013). Φύση και τοπίο αναδεικνύονται ως ισχυρότεροι παράγοντες έλξης της «δημιουργικής τάξης» και στα αποτελέσματα της συγκριτικής έρευνας των Ling and Dale (2011). Η μεγαλύτερη συγκέντρωση (με τους καλλιτέχνες να πλειοψηφούν), εμφανίζεται στο νησί Salt Spring. Γεγονός, που σύμφωνα με τους ερευνητές, οφείλεται στο ότι «το νησί αποτελεί ένα σύνθετο χωρικό και πολιτισμικό πεδίο εντός του οποίου διαμορφώνονται σχέσεις ανάμεσα στο φυσικό τοπίο και τις ανθρώπινες κοινότητες. Το μωσαϊκό αυτό αποτελείται από ωκεανό, δάση, πηγές, αγροτικές εκτάσεις, χαμηλής πληθυσμιακής πυκνότητας οικισμούς, μικρά όμορφα χωριά και μια πολιτισμική παράδοση που διατηρείται και ανανεώνεται στη διάρκεια των χρόνων...» (Ling and Dale, 2011: 241).

Η επιρροή των υλικών και άυλων χαρακτηριστικών του χώρου της Τήνου στο αποτέλεσμα της καλλιτεχνικής δημιουργίας γίνεται παραδεκτή από το σύνολο του δείγματος. Μια επιρροή που εμφανίζεται άμεσα μέσω της αποτύπωσης και επανεγγραφής των υλικών και συμβολικών χαρακτηριστικών του χώρου στην εικαστική δημιουργία τους, ή έμμεσα μέσα από μια συναισθηματικά βιωμένη σχέση με το χώρο και τη διαμόρφωση μιας προσωπικής ταυτότητας καθοριστικής για ζωή τους, η οποία άρρηκτα συνδέεται με την τέχνη τους. Οι ερωτώμενοι αναφέρονται πολύ συχνά στην ησυχία και σε

μια περίεργη απομόνωση που επιτρέπει την αφοσίωση στην απερίσπαστη καλλιτεχνική δημιουργία. Όλος ο χώρος του νησιού αποτελεί με διαφορετικό για τον καθένα τρόπο, πεδίο έκφρασης, έμπνευσης, δημιουργικής παραγωγής. Το εύρημα προσιδιάζει στα ευρήματα της εμπειρικής έρευνας του Drake (2003) σε τρεις (3) πόλεις του Ηνωμένου Βασιλείου⁵⁷. Αναζητώντας την σχέση μεταξύ τόπου, ατομικής καλλιτεχνικής δημιουργίας και πολιτισμικής βιομηχανίας, ο ερευνητής αναφέρει χαρακτηριστικά:

«Η υποκειμενικότητα του δημιουργικού καλλιτέχνη δηλαδή η προσωπική ή συναισθηματική τοποθέτηση του σε σχέση με τον τόπο επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο θα χρησιμοποιήσει τα χαρακτηριστικά του για αισθητική έμπνευση. Ο τρόπος αυτός είναι πάντα επηρεασμένος από ατομικές ταυτότητες, αντιλήψεις και πεποιθήσεις» (Drake, 2003: 513).

Επίσης οι Markusen and Johnson (2007: 9) στην έρευνα για τα κέντρα καλλιτεχνών της Minnesota παρατηρούν ότι πέρα από την τυπική εκπαίδευση, οι καλλιτέχνες δημιουργούν και εργάζονται σε σχετική απομόνωση. Η δημιουργία τους είναι μοναχική και ολοκληρώνεται πολύ πριν παρουσιαστεί στο κοινό. Αυτό απαιτεί χρόνο και ειδικές συνθήκες χώρου. Η δουλειά των καλλιτεχνών συντελείται στο χώρο και αυτός εγγράφεται στη δουλειά τους με τον υποκειμενικό τρόπο που ο καθένας τον αντιλαμβάνεται και τον βιώνει.

Παράλληλα, η πολιτισμική ταυτότητα και ιστορία του νησιού της Τήνου λειτουργούν αυτοπροσδιοριστικά και αξιολογικά τόσο για τους ίδιους τους καλλιτέχνες όσο και για τη δουλειά τους. Κάτι που εμφανίζεται να συμβαίνει και στους καλλιτέχνες της έρευνας του Drake (2003: 511,) ο οποίος αναφέρει τη δυνατότητα του τόπου και της πολιτισμικής του παράδοσης:

«...να αποτελεί την πρώτη ύλη της πολιτισμικής δημιουργίας, ένα κείμενο που το περιεχόμενο του είναι ανοικτό σε επανερμηνεία και ένα πεδίο επαναπροσδιορισμού της δημιουργικής ταυτότητας και αυθυπέμβασης της τέχνης...»

⁵⁷ Πρόκειται για τις: πόλεις London, Birmingham και Sheffield.

όσο και από τον Florida (2005: 218) ο οποίος υπογραμμίζει ότι :

«Η 'δημιουργική τάξη' αναζητά ανέσεις και ανοιχτά περιβάλλοντα (...) μα πάνω απ' όλα αναζητά την ευκαιρία επικύρωσης και επιβεβαίωσης της δημιουργικής της ταυτότητας.»

Στον παρακάτω πίνακα επιχειρείται μια ομαδοποίηση των βασικών παραγόντων έλξης και των κινήτρων που συντέλεσαν στην επιλογή της Τήνου ως τόπο εγκατάστασης και καλλιτεχνικής δημιουργίας των καλλιτεχνών του δείγματος.

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΕΛΞΗΣ ΣΤΟ ΝΗΣΙ ΤΗΣ ΤΗΝΟΥ (PULL FACTORS)					
	Τοπικά περιβαλλοντικά πλεονεκτήματα (τοπίο, φυσικό- ανθρωπογενές περιβάλλον)	«Προσωπική τροχιά» (Κ:καταγωγή Γ:γέννηση στο νησί Δ:διακοπές, Σ:σπουδές, Φ:φίλοι)	Ανάγκη επαναπροσδ ιορισμού της καλλιτεχνικ ή δημιουργίας / ταυτότητας	Πολιτισμικ ή ταυτότητα -παράδοση	«Αίσθηση του τόπου»
Φ (50/γλύπτης)	•	Γ, Σ		•	•
Σ (32/μουσικός)	•	Γ			•
Β (50/γλύπτης)	•	Γ, Σ			
Μ (62/γλύπτης)	•	Κ	•	•	•
Γ (54/μουσικός)	•	Δ	•		•
Α (35/γλύπτης)	•	Σ	•	•	•
Κ (43/ζωγράφος)	•	Κ	•		•
Ι (38/αρχιτέκτονας)	•	Δ			•
Σ (45/μουσικός)	•	Δ, Φ			•
Ε (41/ζωγράφος)	•	Κ, Δ	•		•
Δ (50/ζωγράφος)	•	Σ	•		

Πίνακας 6.4: Παράγοντες επιλογής της Τήνου ως τόπου εγκατάστασης και καλλιτεχνικής δημιουργίας

Επεξεργασία: Ε. Μαμούρη

6.2 Ένταξη στην τοπική κοινότητα

«...ως καλλιτέχνης νομίζω, όπως και οι περισσότεροι από τους συναδέλφους μου, ότι το status quo αυτής της κοινωνίας δεν είναι εντάξει. Τα καυτά ελαττώματά της, καθώς και οι κοινωνικές δομές του πολιτισμού μας επιδεινώνουν τις έμφυτες ατέλειές της. Με την παρουσία και την καλλιτεχνική δημιουργία μας, μπορούμε τουλάχιστον να φτάσουμε σε ένα βαθύτερο επίπεδο της αλήθειας, ή μια πιο άμεση εμπειρία της ζωής. Αυτό δημιουργεί αμηχανία και φέρνει τη σύγκρουση, επειδή προκαλεί την κοινωνία να αναγνωρίσει τις πολύπλοκες, ασαφείς αλήθειες μέσα στις οποίες

ζει.» *Wendy Morris, καλλιτέχνης, (απόσπασμα συνέντευξης στο Markusen, 2006:23).*

Οι Markusen and Johnson (2006: 96) οι οποίες μελέτησαν για περίπου τρία (3) χρόνια τους καλλιτέχνες στη Minnesota, διενεργώντας πάνω από διακόσιες (200) προσωπικές συνεντεύξεις και συλλέγοντας χίλιες διακόσιες (1200) απαντήσεις σε παράλληλη ηλεκτρονική έρευνα, αναφέρουν ότι η ένταξη των καλλιτεχνών στα κοινωνικά πλαίσια των κοινοτήτων που ζουν εμφανίζει μεγάλες δυσχέρειες. Τοπικές κοινωνίες και καλλιτέχνες συνιστούν συχνά ένα δίπολο που στο ένα του άκρο συναντώνται οι καλλιτέχνες και στο άλλο συμφέροντα και αξίες που χαρακτηρίζουν τις σημερινές κοινωνίες και την εποχή μας.

Σε επόμενη μελέτη της, η Markusen (2006) σκιαγραφεί το προφίλ των καλλιτεχνών το οποίο ομοιάζει με αυτό των καλλιτεχνών του δείγματος παρέχοντας έτσι μια δικαιολογητική βάση στην προβληματική ένταξη που εμφανίζεται ως εύρημα της παρούσας έρευνας.

«Η συνεισφορά τους [των καλλιτεχνών] στην ποικιλομορφία και τη ζωτικότητα των περιοχών που ζουν είναι θετική και σημαντική αλλά όχι χωρίς κόστος για τους ίδιους (...) Είναι προσοδευτικοί, επιδιώκουν τον κοινωνικό μετασχηματισμό, πιστεύεται ότι ψηφίζουν «αριστερά» σε πολύ μεγάλους αριθμούς, λειτουργούν ως συνείδηση της κοινωνίας, υποστηρίζουν την ανεκτικότητα, την ελευθερία έκφρασης, είναι ακτιβιστές (...) Διαταράσσουν και αμφισβητούν την καθιερωμένη τάξη των πραγμάτων. Όλα αυτά οδηγούν σε καταστάσεις που κυμαίνονται από την ένταση έως την εκούσια περιθωριοποίηση.» Markusen (2006: 3, 5, 24).

Για την πλειοψηφία των ερωτώμενων εμφανίζονται δυσκολίες κοινωνικής ένταξης στη μικρή, κλειστή και με ισχυρούς κοινωνικούς δεσμούς κοινωνία της Τήνου. Μεταξύ των δυο κοινοτήτων, γηγενών και καλλιτεχνών, δεν αναπτύσσονται δεσμοί κοινωνικού κεφαλαίου. Με δεδομένο ότι η ένταξη αποτελεί μια αμφίδρομη διαδικασία, η κατανόηση και επιβεβαίωση των ευρημάτων χρήζει διπλής προσέγγισης:

- για την «δημιουργική τάξη», ο Florida (2002a: 30-1) υποστηρίζει ότι τα μέλη της δίνουν έμφαση στη «δημόσια ζωή» ("public life") και όχι στην ζωή «εντός της κοινότητας» ("community life"). Η δεύτερη δεν τους αφορά διότι τα μέλη προτιμούν την «ημι-ανωνυμία», την παρουσία πολύ χαλαρών κοινωνικών δεσμών ή ακόμα και την απουσία αυτών. Τα κοινωνικά στοιχεία που επιζητά την οδηγούν σε μια κατ'επιλογή κοινωνική αποστασιοποίηση. Μια λογική αναγωγή οδηγεί στην διαπίστωση ότι τα ζητήματα ένταξης γίνονται εντονότερα όταν τα μέλη της «δημιουργικής τάξης» βρεθούν εντός πολύ μικρών και κλειστών κοινοτήτων, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της Τήνου.
- για την τοπική κοινότητα, η θεωρία του κοινωνικού κεφαλαίου του Putnam, δίνει τη δική της εξήγηση. Ο συγγραφέας υπογραμμίζει ότι οι κοινότητες που χαρακτηρίζονται από ισχυρούς κοινωνικούς δεσμούς και άρα κλειστότητα έχουν την τάση να είναι αποκλεισμένες, ορθώνοντας αυστηρά όρια σε νεότερα μέλη που επιθυμούν να εισαχθούν σε αυτές (Putnam, 1995: 69).

Οι σχέσεις με τους ντόπιους, όπου εμφανίζονται, περιγράφονται ως ανταγωνιστικές, δύσκολες και κατά περίπτωση συγκρουσιακές λόγω έντονων διαφορών τρόπου ζωής, ιδεολογικής θεώρησης, νοοτροπίας, στάσης. Προσανατολισμός διαφορετικός, προς άγνωστα για την τοπική κοινωνία συστήματα αξιών. Ορατοί και αντικείμενα κριτικής, αποστασιοποιούνται και επιλέγουν την συναναστροφή με ανθρώπους που έχουν διαγράψει μια πορεία ζωής εκτός του νησιού και κατόπιν αυτού το επιλέγουν ως τόπο διαμονής τους. Στενοί δεσμοί αναπτύσσονται, στη βάση της ταύτισης, με τα μέλη της καλλιτεχνικής κοινότητας και ελάχιστους γηγενείς, δημιουργώντας έτσι μια κοινωνική κατηγορία αυτό δηλαδή που η επιστήμη της κοινωνιολογίας ορίζει ως

υποκουλτούρα⁵⁸. Ένας όρος που σύμφωνα με τον Eagleton (2000: 136) «...υπονοεί τη σύγκρουση».

Η αλληλεπίδραση των δυο κοινοτήτων περιορίζεται στο πεδίο της τέχνης μέσω μιας ισχνής συμμετοχής των ντόπιων σε εκδηλώσεις της καλλιτεχνικής κοινότητας. Γενικά, οι δυο κοινότητες εμφανίζονται διακριτές και είναι ελάχιστοι οι ερωτώμενοι που αλληλεπιδρούν και με τις δυο. Η στάση και η κοινωνική δράση που πολλές φορές αναλαμβάνεται από τα μέλη της καλλιτεχνικής κοινότητας αντιμετωπίζεται εντός μιας γκάμας που ξεκινά από την αδιαφορία, συναντά την καχυποψία και φτάνει μέχρι και την ανοιχτή σύγκρουση. Οι διαφορές εμφανίζονται αγεφύρωτες. Ο Γκόβαρης (2000: 416) εξηγεί πως οι κοινότητες χαράζουν με συγκεκριμένο τρόπο τα όρια μεταξύ «εντός» και «εκτός». Συστήνονται στη βάση της ομοιογένειας, δομώντας έτσι ένα στενό πλαίσιο δυνατοτήτων αξιολόγησης και συναλλαγής με τον «διαφορετικό». Ο τελευταίος προσεγγίζεται ως φορέας που αξιώνει ισχύ για τις γνώσεις και τις αξίες του και ενδεχομένως απειλεί. Η ετερότητα αποτελεί συχνά αιτία αποκλεισμών και μέσο νομιμοποίησης αυτών.

Τα ευρήματα δεν διαφοροποιούνται ούτε για τις περιπτώσεις των καλλιτεχνών που έλκουν την καταγωγή τους από το νησί. Ως βασικό αίτιο της κλειστότητας που εμφανίζει η τοπική κοινωνία θεωρείται η έλλειψη προτύπων και αλληλεπίδρασης με άλλες κοινωνίες νοοτροπίες και συμπεριφορικού μοντέλα. Οι ίδιοι, αντιμετωπίζονται από τους ντόπιους με καχυποψία αφού έχουν επιστρέψει διαφορετικοί από όταν έφυγαν. Η Mayer-Drawe (1991, όπως αναφέρεται στο Γκόβαρης, 2000: 417) διατυπώνει την άποψη ότι η κοινή

⁵⁸ Οι «υποκουλτούρες» (“subcultures”) μπορούν να γίνουν αντιληπτές με τουλάχιστο δυο τρόπους. Υποκουλτούρες ως ευρείες κοινωνικές κατηγορίες που διαφοροποιούνται με τις αντιλήψεις και πρακτικές τους από το κοινωνικό σύνολο, χωρίς όμως να αποτελούν συγκροτημένες ομάδες και υποκουλτούρες ως συγκροτημένες ομάδες που χαρακτηρίζονται από την αίσθηση μιας κοινής ταυτότητας και της ένταξης σε αυτές. Ο δεύτερος εννοιολογικός ορισμός εφαρμόζεται περισσότερο στις πολιτισμικές σπουδές (Eagleton 2000:136-7).

καταγωγή δεν εγγυάται μια αρμονική συνύπαρξη και πως από μια σχέση συνύπαρξης δεν απορρέει νομοτελειακά η δυνατότητα κατανόησης του άλλου.

Τα ευρήματα αναδεικνύουν τη συμμετοχή στην θρησκευτική ζωή και στις εκδηλώσεις με τις οποίες αυτή συνδέεται, στην πιο γρήγορη και ασφαλή οδό ένταξης. Η συμμετοχή αποτελεί από στοιχείο ταυτοποίησης με την κοινότητα και παράγοντα αποδοχής από αυτή. Η παραπάνω συνθήκη δεν ικανοποιείται από την πλειοψηφία των ερωτώμενων [εμφανίζεται σε δυο (2) περιπτώσεις, η μια αφορά ερωτώμενο που ασπάζεται το ορθόδοξο και η άλλη ερωτώμενο που ασπάζεται το καθολικό δόγμα]. Το εύρημα ήταν αναμενόμενο δεδομένου ότι τα μέλη της «δημιουργικής τάξης» δεν ενστερνίζονται παραδοσιακές αντιλήψεις και αξίες οι οποίες συνιστούν «κλειστά» πολιτισμικά περιβάλλοντα, που επιβάλλουν συγκεκριμένους τρόπους ζωής, διακρίσεις, τοποθετούν τους ανθρώπους σε «κουτιά», δεν επιτρέπουν στον καθένα να είναι ο εαυτός του, δεν αποδέχονται ποικίλες μορφές οικογενειακής ζωής και ατομικών ταυτοτήτων (Florida, 2005: 5).

	Σχέσεις με καλλιτεχνική κοινότητα & ντόπιους με πορεία ζωής εκτός νησιού	Σχέσεις με ντόπιο πληθυσμό	Συμμετοχή στη θρησκευτική ζωή- πανυγήρια	Επιθυμία για Κοιν,ένταξη (συμμετοχή στα κοινά-ανάληψη κοινωνικής δράσης, κ.ά.)	Εύρεση κοινών ενδιαφερ όντων με ντόπιο πλησμό
Φ (50/γλύπτης)	•			•	
Σ (32/μουσικός)	•				
Β (50/γλύπτης)	•			•	
Μ (62/γλύπτης)	•	•	•	•	•
Γ (54/μουσικός)	•	•	•	•	•
Α (35/γλύπτης)	•				
Κ (43/ζωγράφος)	•			•	
Ι (38/αρχιτ/νας)	•			•	
Σ (45/μουσικός)	•				
Ε (41/ζωγράφος)	•				
Δ (50/ζωγράφος)	•				

Πίνακας 6.5: Παράγοντες κοινωνικής ένταξης των καλλιτεχνών της έρευνας

Επεξεργασία: Ε. Μαμούρη

6.2.1 Τέχνη και πολιτική: μια υπονομευμένη σχέση

«Τι πιστεύετε πως είναι ο καλλιτέχνης;

Ένας ανόητος ο οποίος έχει απλά μάτια αν είναι ζωγράφος ή αυτιά αν είναι μουσικός; Αντίθετα, την ίδια στιγμή είναι ένα πολιτικό ον, το οποίο διαρκώς ανταποκρίνεται σε σπαραξικάρδια, φλογερά ή χαρούμενα γεγονότα και απέναντι στα οποία παίρνει θέση με ποικίλους τρόπους. Όχι, η ζωγραφική δε γίνεται για να διακοσμή διαμερίσματα. Είναι ένα εργαλείο πολέμου για να επιτίθεται, αλλά και να αμύνεται ενάντια στον εχθρό» *Pablo Picasso, 1945.*

Το δημιουργικό δυναμικό, αλλά και οι φορείς (θεσμοί και σχηματισμοί) αποτελούν συστατικά στοιχεία για τη βιωσιμότητα της λειτουργίας του πολιτιστικού πεδίου. Η καλλιτεχνική δημιουργικότητα, η συμμετοχή της κοινωνίας στην πολιτιστική ζωή και η σύνδεση της πολιτιστικής δράσης με πολιτικές ανάπτυξης και εξωστρέφειας αποτελούν βασικά συστατικά της πολιτιστικής, κοινωνικής, οικονομικής ανάπτυξης αλλά και της κοινωνικής συνοχής. Μόνο που η τέχνη δύσκολα συμβιβάζεται με την τέχνη της πολιτικής. Ο Θεοδόσης (2000), υποστηρίζει πως οι σχέσεις τέχνης και πολιτικής, εμφανίζονται ανταγωνιστικές. Από τη μία, η καλλιτεχνική πρακτική προκαλεί την εξουσία, είτε στο μέτρο που διεγείρει τη φαντασία, είτε στο μέτρο που επικοινωνεί ιδέες και οικοδομεί συστήματα αξιών. Από την άλλη, η πολιτική έχει ανάγκη από διερευνήσεις και ισορροπίες συμφερόντων, από χάραξη στρατηγικής και από στόχους ενώ ταυτόχρονα επιχειρεί να επεκταθεί, με συνέπεια να επιδιώκει την «τιθάσευση» της τέχνης ή την κυριαρχία πάνω της.

Μια πρώτη ερμηνεία των ευρημάτων επιτυγχάνεται στη βάση της παραπάνω θεώρησης. Στις εκφρασμένες απόψεις των καλλιτεχνών και των εκπροσώπων τοπικών φορέων πολιτιστικής πολιτικής η εμφανιζόμενη πρόθεση συνεργασίας είναι εξ' αρχής υπονομευμένη.

Οι καλλιτέχνες, επισημαίνουν δυσχέρειες επικοινωνίας, έλλειψη πλουραλισμού, αξιοκρατίας, διαφάνειας, ίσων ευκαιριών και την εφαρμογή

πολιτικών στη βάση ενός σχεδιασμού που χαρακτηρίζεται από έλλειψη καινοτομίας και συμμετοχικότητας. Τονίζουν την ανάγκη υπέρβασης των στεγανών ανάμεσα στην παράδοση και τη νέα δημιουργική έκφραση, τη διάχυση και εξωστρέφεια της τελευταίας, τη διασφάλιση της ποιότητας του πολιτιστικού αγαθού, την αξιοποίηση του συνόλου του πολιτισμικού δυναμικού και των πολιτισμικών πόρων του νησιού με στόχο την πολιτιστική, κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη. Τα παραπάνω στοιχεία που επισημαίνονται από τους ερωτώμενους αποτελούν τον πυρήνα αυτού που ο Florida (2002a) ονομάζει «δημιουργικό ήθος» (“creative ethos”). Αξιοκρατία, ποικιλομορφία, ανοιχτότητα, ισότητα ευκαιριών.

Οι προτεραιότητες για τους τοπικούς φορείς πολιτιστικής πολιτικής αφορούν στη συντήρηση, συνέχιση και ανάδειξη της μακραίωνης καλλιτεχνικής δημιουργίας και παράδοσης του νησιού, στην αξιοποίηση των υλικών και άυλων εκφάνσεων του λαϊκού πολιτισμού, καθώς και το σχεδιασμό και υλοποίηση στρατηγικών στη βάση των ιδιαίτερων αναγκών και των προτεραιοτήτων που τίθενται. Υποστηρίζουν πως υπάρχει βούληση και γίνεται προσπάθεια ανάδειξης της νέας καλλιτεχνικής δημιουργίας, στη βάση διαλόγου και συνεργασίας με τις δυνάμεις που συντελούν στην πολιτιστική ανάπτυξη. Μια προσπάθεια που δυσχεραίνεται από τη φύση και τον χαρακτήρα των καλλιτεχνών, οι οποίοι δεν εντάσσονται εύκολα σε σχέδια και προγραμματισμό, την έλλειψη υποδομών και τις τρέχουσες οικονομικές συνθήκες που οδήγησαν σε περιορισμό των διαθέσιμων πόρων.

Η ερμηνεία των παραπάνω ευρημάτων στην εκφρασμένη άποψη του Pratt (2005), αναφορικά με τη διαμόρφωση της σχέσης μεταξύ φορέων πολιτισμικής πολιτικής και καλλιτεχνών:

«...η σχέση υπονομεύεται λόγω διαφορετικής κοσμοθεωρίας (...) Για τους καλλιτέχνες, η πολιτισμική πολιτική πέρα από ένα επίπεδο αισθητικής, το οποίο πολλές φορές δεν καταφέρνει να διατηρήσει, δεν κατανοεί τα εργαλεία και τον τρόπο έκφρασής τους. Από την πλευρά

των φορέων πολιτισμικής πολιτικής, συντηρείται μια στερεοτυπική εικόνα των καλλιτεχνών, που αφορά την αναρχική και ατομικιστική τους φύση, μια ποιότητα που αψηφά το σχεδιασμό και τον προγραμματισμό και γι' αυτό δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο πολιτικής. Έτσι, η συνύπαρξη των δημιουργικών καλλιτεχνών με τους παραδοσιακούς εκφραστές της πολιτισμικής πολιτικής υπονομεύεται εξ αρχής.» (Pratt, 2005: 31).

Με αίσθημα αισιοδοξίας και οι δυο πλευρές, αναφέρονται στην συμμετοχή του Γ. (54/μουσικός) στη δομή του Ιδρύματος Τηνιακού Πολιτισμού. Η συμμετοχή ενός ανθρώπου «του πολιτισμού, με γνώση και εμπειρία» ο οποίος αποτελεί φορέα μιας διαφορετικής προσέγγισης γίνεται εφιαλτήριο αλλαγής. Νέες ιδέες, ενίσχυση της διαφάνειας των διαδικασιών επιλογής, λήψη αποφάσεων στη βάση μιας ακηδεμόνευτη κρίσης, αναθεώρηση μέτρων και εργαλείων μέσω των οποίων χαράσσονται και υλοποιούνται οι θεσμικές παρεμβάσεις στο πεδίο του πολιτισμού.

Εικόνα 6.1: Προτεραιότητες και προβλήματα που ορίζουν την σχέση καλλιτεχνών τοπικών φορέων σχεδιασμού πολιτισμικής πολιτικής

Επεξεργασία: Ε. Μαμούρη

6.3 Τα προβλήματα

Η υπόθεση εργασίας, που διατυπώθηκε για την φύση των προβλημάτων που εμφανίζονται ισχυρίζεται την κοινωνική αναφορά αυτών. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί ότι η συγκεκριμένη υπόθεση δεν ανέμενε την εμφάνιση σημαντικών οικονομικών προβλημάτων ως απότοκων της οικονομικής κρίσης. Αυτό δεν αποτελεί αβάσιμη εκτίμηση ή παράλειψη της έρευνας. Η συλλογιστική της υπόθεσης προκύπτει από αναφορές της διεθνής βιβλιογραφίας που μελετά τα αποτελέσματα της οικονομικής κρίσης στη δημιουργική πολιτισμική δραστηριότητα. Οι έρευνες εμφανίζουν τον εν λόγω τομέα ως ιδιαίτερα ανθεκτικό και ανοδικά κινούμενο σε περιόδους κρίσης και ύφεσης. Πιο συγκεκριμένα:

- Η έρευνα των Stolarick and Currid-Halkett (2013: 10-2) αναλύει τη χρησιμότητα της θεωρίας «δημιουργικής τάξης» του Florida (2002), σε μια εποχή κρίση. Η μελέτη τους σε τριακόσιες εξήντα εννέα (369) μητροπολιτικές περιοχές στις ΗΠΑ βρίσκει μια ισχυρή συσχέτιση μεταξύ της υψηλής συγκέντρωσης της δημιουργικής τάξης και των χαμηλών ποσοστών ανεργίας. Το εύρημα αποδίδεται στην ευελιξία που εμφανίζουν τα επαγγέλματα της πολιτισμικής οικονομίας, στην γρήγορη επαγγελματική μετακίνηση των εργαζομένων εντός του τομέας. Οι ερευνητές καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η δημιουργικότητα αποτελεί σημαντικότατο παράγοντα για τη διατήρηση της οικονομικής ζωτικότητας κατά τη διάρκεια της ύφεσης,
- Η μελέτη των Grodach and Seman (2013: 26) εξετάζει την ανθεκτικότητα της πολιτιστικής οικονομίας μετά την οικονομική κατάρρευση. Μελετώντας τις αλλαγές στην γεωγραφική και τομεακή κατανομή των επαγγελματιών σε τριάντα (300) μητροπολιτικές περιοχές των ΗΠΑ την τελευταία δεκαετία, διαπιστώνουν ότι ενώ η οικονομική άνθηση του

παρελθόντος χαρακτηρίστηκε από εκτεταμένη αύξηση της πολιτιστικής οικονομίας, η ύφεση έχει οδηγήσει σε επιλεκτική μείωση αλλά και ανάπτυξή της. Μείωση της απασχόλησης σημειώθηκε στα μεγάλα πολιτιστικά κέντρα του Λος Άντζελας και της Νέας Υόρκης. Αντίθετα, η απασχόληση του τομέα σημείωσε αύξηση σε μεσαίου μεγέθους πόλεις όπως η Μινεάπολη και το Σιάτλ καθώς και σε πιο απομακρυσμένες περιοχές των ευρύτερων περιοχών της Βοστώνης και της Ουάσιγκτον. Οι συγγραφείς υπογραμμίζουν ότι αυτή η άνιση γεωγραφία σημαίνει ότι η πολιτιστική οικονομία είναι ο κατάλληλος γνώμονας στη λήψη μέτρων πολιτικής αλλά όχι με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις περιοχές.

- Η De Propriis (2013: 30,33) αναλύοντας τα δεδομένα της απασχόλησης και του κύκλου εργασιών του κλάδου της πολιτισμικής βιομηχανίας στο Ηνωμένο Βασίλειο, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι πολιτισμικές δημιουργικές δραστηριότητες επιβίωσαν από την κρίση και προσαρμόστηκαν γρήγορα στις συνθήκες ζήτησης κάτι που τις οδήγησε σε γρήγορη ανάκαμψη μετά την κάμψη που σημειώθηκε το 2008. Η ερευνήτρια επισημαίνει την μοναδική, όπως τη χαρακτηρίζει, ικανότητα της πολιτισμικής βιομηχανίας να μεταβάλλει τη φύση κάποιων παραδοσιακών τομέων μεταποίησης και υπηρεσιών που αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα και αβέβαιη μελλοντική βιωσιμότητα.
- Η Foord (2013) εξετάζει τις αλλαγές της δημιουργικής οικονομίας στο Λονδίνο. Στην περιπτωσιολογική μελέτη της αποκαλύπτει τη μετάβαση μιας μικρής βιοτεχνικής περιοχής του Ανατολικού Λονδίνου, σε ένα δημιουργικό «σύμπλεγμα» (“cluster”) εικαστικών και ψηφιακών τεχνών, εν μέσω της κρίσης του 2008. Στα έξι (6) χρόνια που μεσολάβησαν το «σύμπλεγμα» εμφανίζει επιτυχή οικονομική δραστηριότητα που αποτυπώνεται στην αύξηση του αριθμού των ατομικών επιχειρήσεων και την επέκτασή του. Η Foord καταλήγει στο συμπέρασμα ότι αυτές οι

δημιουργικές επιχειρήσεις αντιμετωπίζουν το ρίσκο και την αβεβαιότητα εσωτερικεύοντας την τομεακή ποικιλομορφία τους και την ποικιλομορφία των δεξιοτήτων των μελών τους, γεγονός που τις κάνει ανθεκτικές σε περιόδους κρίσης.

Τα κοινωνικής αναφοράς εμφανιζόμενα προβλήματα εμφανίζονται και στα ευρήματα της έρευνας των Markusen and Johnson (2006) στους καλλιτέχνες της Minnesota. Οι νέοι καλλιτέχνες αναδεικνύονται σε πολιτικούς πρωταγωνιστές. Ανεξάρτητες πολιτικά φωνές, πολιτικά ενεργοί, κοινωνικά ανήσυχοι και ευαισθητοποιημένοι, πρωτοστατούν στον κοινωνικό και αστικό μετασχηματισμό που οραματίζονται. Διεκδικούν χώρο για την λειτουργία των κέντρων τους, οργανώνουν συλλογικές δράσεις κοινωνικής διαμαρτυρίας, έχουν ηγετικό σχεδόν ρόλο στον αγώνα κατά των διακρίσεων και των ανισοτήτων που εμφανίζονται σε υποβαθμισμένες γειτονίες της πόλης. Τα εμπόδια που δημιουργούν οι ελίτ και οι τοπικές αρχές φτάνουν σε σημείο εντονότατης σύγκρουσης.

Αρκετοί από τους ερωτώμενους της παρούσας έρευνας αναφέρουν σημαντικά προβλήματα εισόδου στην δημόσια ζωή του νησιού. Η έντονη παρόρμηση της «νεότητας και του ρομαντισμού», όπως οι ίδιοι αναφέρουν, η ανάγκη για δημιουργική αλλαγή, το ενδιαφέρον και η ευαισθησία για τοπικά ζητήματα, τους οδηγούν στην ενασχόλησή τους με τα κοινά.. Μια υποψηφιότητα σε αυτοδιοικητικές εκλογές, η δημιουργία μιας μη κερδοσκοπικής οργάνωσης περιβαλλοντικού χαρακτήρα, η διοργάνωση οικολογικών δράσεων εθελοντισμού, αντιμετωπίστηκαν με καχυποψία, δέχθηκαν έντονη κριτική και αποτέλεσαν αίτια προσωπικής επίθεσης. Η επικρατούσα αντίληψη επιδίωξε τη διατήρηση της παραδοσιακής τάξης των πραγμάτων και αντιλήφθηκε τις μεταβολές ως κινδύνους που απαιτούν άμυνα. Στενές αντιλήψεις και αδιαλλαξία απέναντι σε κάθε τι διαφορετικό και ασύμβατο, σχεδόν επικίνδυνο

για τις εγκαθιδρυμένες ισορροπίες, οδηγούν σε έναν λανθάνοντα αυταρχισμό και μια αμφίθυμη αντίληψη για κάθε ανανέωση (Eagleton 2000: 139).

Τα συγκεκριμένα ευρήματα συνδέονται επίσης με την ιδιαίτερου ενδιαφέροντος τοποθέτηση του Florida (2012) στον πρόλογο της ανανεωμένης έκδοσης για την 10^η επέτειο της πρώτης κυκλοφορίας του βιβλίου του “The Rise of the Creative Class”. Ο συγγραφέας αναφερόμενος στα γεγονότα της «Αραβικής Άνοιξης» υποστηρίζει ότι η «δημιουργική τάξη» αποτελεί κινητήρια δύναμη κοινωνικής αλλαγής και νέων μορφών επανάστασης και εξηγεί:

«...η κινητήριος δύναμη αυτών των κινημάτων κοινωνικής αλλαγής είναι η δημιουργική τάξη, καλλιτέχνες και πολιτισμικοί δημιουργοί, φοιτητές, επαγγελματίες. Τα κινήματα αυτά προωθήθηκαν από το Internet, το Facebook, το Twitter και άλλα μέσα κοινωνικής δικτύωσης που αποτελούν αποτέλεσμα της ‘δημιουργικής καινοτομίας’ και χρησιμοποιούνται κατά κόρον από τη ‘δημιουργική τάξη’ (...) Τα κινήματα οργανώθηκαν εντός φυσικού χώρου. Αν και στην πρώτη έκδοση του βιβλίου αναφερόμουν στην κεντρική σημασία που ο χώρος συνεχίζει να έχει για την οικονομία και την ταυτότητά μας, αυτό που δεν μπόρεσα να προβλέψω ήταν ότι η συνεύρεση στο χώρο, των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και της ‘δημιουργικής τάξης’ θα αποτελούσε μοχλό των μελλοντικών κοινωνικών κινήματων που θα προσφέρουν την απαιτούμενη ώθηση και δυναμική για οικονομικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Η ‘δημιουργική τάξη’ δεν έχει ταξική συνείδηση έχει όμως ενηλικιωθεί και αναλαμβάνει την ευθύνη να προσφέρει στις άλλες τάξεις απτά οράματα στα οποία όλοι μπορούν να συμμετέχουν και να επωφελούνται και νέους τρόπους επανάστασης.»

Στα ευρήματα εμφανίζονται περιπτώσεις κατά τις οποίες οι ερωτώμενοι έγιναν αντικείμενα διακριτικής συμπεριφοράς λόγω της ιδιότητας του «ξένου» που φέρουν. Ο Γκόβαρης (2000: 422) εξηγεί την παραπάνω συμπεριφορά στη βάση μιας κοινωνικής ανθρωπολογικής προσέγγισης και αναφέρει ότι οι προσπάθειες κατανόησης αυτών που χαρακτηρίζονται ως «ξένοι» στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης κοινωνίας συμβαδίζουν ιστορικά με πρακτικές περιθωριοποίησης και αποκλεισμού. Η διάκριση του «ξένου» αποτελεί κοινωνική

πράξη απέναντι σε «κάτι» που εξαιτίας της φύσης του είναι σε θέση να διαταράξει και να αμφισβητήσει την καθιερωμένη τάξη πραγμάτων. Ο «ξένος» αποτελεί φορέα νοημάτων που αξιώνουν ισχύ και στις ανταγωνιστικές κοινωνίες η κατασκευή του δε σχετίζεται με πραγματικές διαφορές, αλλά κυρίως με την ανάγκη διατήρησης των κυρίαρχων μηχανισμών.

Αξιοσημείωτο είναι και το εύρημα της χρονικής υστέρησης που μεσολαβεί από την εγκατάσταση μέχρι την αναγνώριση και αποδοχή της ταυτότητας του ερωτώμενου από την κοινότητα του μικρού χωριού. Το όνομα του παππού, προσδιορίζει τα ηθικά αισθήματα της κοινότητας και ο ερωτώμενος αποκτά νόημα μέσα από τον γνώριμο πρόγονό του. Στις περιπτώσεις αυτές, όπως σημειώνει ο Eagleton (2000: 125), «η ταυτότητα συγκροτείται μέσα από παλαιές ταυτίσεις με κάτι που φέρει την ιδιότητα του «ανήκειν» στη συλλογικότητα.»

6.4 Ένα «παράδοξο» εύρημα

Από τη συνολική παρουσίαση που προσηγήθηκε καθίσταται σαφές ότι η μελέτη περίπτωσης της εμφάνισης των μελών του «υπερ-δημιουργικού πυρήνα» στο νησί της Τήνου επιβεβαιώνει και επιβεβαιώνεται, στα περισσότερα σημεία από τις έρευνες και τις αναφορές της διεθνής βιβλιογραφίας και ειδικότερα από τη βασική θεωρία της «δημιουργικής τάξης» του Florida (2002a). Ένα εύρημα όμως χρήζει ιδιαίτερης επισήμανσης και τούτο διότι αποτελεί το μόνο σημείο ασυμφωνίας με τη θεωρία της «δημιουργικής τάξης».

Ένα από τα βασικότερα χαρακτηριστικά των τόπων στους οποίους εμφανίζεται η «δημιουργική τάξη» είναι αυτό της «ανοιχτότητας». Η ανάλυση του όρου στις συνιστώσες του από τον Florida (2002a) περιλαμβάνει την ανοχή στη διαφορετικότητα, τους χαλαρούς κοινωνικούς δεσμούς, τα χαμηλά εμπόδια εισόδου, την ημι-ανωνυμία. Στην περίπτωση της Τήνου η εμφάνιση της καλλιτεχνικής δημιουργικής τάξης δεν λαμβάνει χώρα εντός ενός τόπου που χαρακτηρίζεται από ανοιχτότητα. Ο τόπος εμφανίζει «κλειστότητα», ισχυρούς

κοινωνικούς δεσμούς, μικρή ανοχή στη διαφορετικότητα και τάσης περιθωριοποίησης αυτής.

Παρά το «παράδοξο» αυτό εύρημα, όλες οι συνθήκες της θεωρητικές προσέγγισης πληρούνται στο ακέραιο. Τα μέλη του «υπερ-δημιουργικού πυρήνα» εμφανίζονται στο νησί σε μια συγκέντρωση η οποία εμφανίζει αυξητικούς ρυθμούς. Το νησί διατηρεί τα μέλη της καλλιτεχνικής δημιουργικής κοινότητας. Η διατήρηση αναπτύσσει ελκτικές δυνάμεις με αποτέλεσμα την προσέλκυση νέων μέλη τα οποία μάλιστα μετακινούνται προς αυτό με σκοπό τη μόνιμη διαμονή ή της παραμονή τους σε αυτό για πολύ μεγάλα χρονικά διαστήματα του έτους.

Η έκταση, το εύρος και η φύση της ποιοτικής έρευνας που διενεργήθηκε στα πλαίσια αυτής της εργασίας, δεν επιτρέπει την γενίκευση των συμπερασμάτων της ούτε την διατύπωση κριτικής κάτι που άλλωστε δεν αποτελεί πρόθεση και σκοπό του παρόν εγχειρήματος. Μπορεί όμως να διατυπώσει μια υπόθεση που ενδεχομένως να επεξηγεί μερικώς την εμφάνιση του παραπάνω «παράδοξου». Όλες οι μελέτες του Florida και των συνεργατών του αλλά και η πλειοψηφία αντίστοιχων ερευνών της διεθνής βιβλιογραφίας, εστιάστηκαν στον αστικό χώρο και μάλιστα σε μητροπολιτικές περιοχές ή πολύ μεγάλες και μεγάλες πόλεις του εξωτερικού. Έτσι, τα ερμηνευτικά οχήματα της κοινωνικής γεωγραφίας της «δημιουργικής τάξης» προέρχονται από εξαιρετικά περιορισμένα παραδείγματα. Ο χώρος και τα χαρακτηριστικά του, δημιουργούν ένα συγκείμενο μεταβαλλόμενο εντός του οποίου όμοια φαινόμενα μπορεί να εμφανίζονται διαφοροποιημένα. Ο σαφής προσδιορισμός του συγκείμενου επιβάλλεται ώστε να κατανοούνται οι ιδιαίτερες πτυχές των φαινομένων και να αποφεύγεται ο κίνδυνος των άκριτων γενικεύσεων. Η προβολή των κυρίαρχων οχημάτων στα ζητήματα που ανακύπτουν δεν μπορεί να είναι πάντα ίδια όπως δεν είναι κατ'ανάγκη ίδιες και οι (πολιτικές) λύσεις. Σε κάθε περίπτωση, η διερεύνηση αυτού του «παράδοξου» ευρήματος ξεπερνά τους στόχους της

παρούσας εργασίας και θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο περαιτέρω μελέτης και έρευνας.

Αντί επιλόγου

Στην εργασία αυτή επιχειρήθηκε η περιγραφή της κινητικότητας των μελών του «υπερ-δημιουργικού πυρήνα» της δημιουργικής τάξης προς μια απομονωμένη περιοχή γεωγραφικής ασυνέχειας το νησί της Τήνου. Η έρευνα κατέδειξε πως υπάρχουν κοινά κίνητρα μετακίνησης μεταξύ των μελών και αυτά διαμορφώνονται από τις περιστάσεις και τις συνθήκες ζωής των ατόμων.

Η κατασκευή και η αντίληψη συγκεκριμένων τόπων ως ιδανικών, το υψηλής αξίας και αισθητικής φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον, ο εναλλακτικός τρόπος ζωής και καλύτερη ποιότητα ζωής διευκολύνουν τη μετακίνηση χωρίς όμως να επεξηγούν πλήρως το υπό εξέταση φαινόμενο. Σε κάθε περίπτωση ο χώρος και τα χαρακτηριστικά του, δημιουργούν ένα συγκεκριμένο μεταβαλλόμενο, ο σαφής προσδιορισμός του οποίου επιβάλλεται ώστε να κατανοούνται οι ιδιαίτερες πτυχές των φαινομένων και να αποφεύγεται ο κίνδυνος των άκριτων γενικεύσεων. Ενδεχομένως, βασικότερο παράγοντα υποκίνησης μιας τέτοιας κινητικότητας να αποτελεί μια στοχαστική αξιολόγηση των ευκαιριών από τα άτομα, τα οποία στη βάση μιας ιδεολογίας «φυγής» προσπαθούν να συνεκτιμήσουν δεδομένα και βιώματα ώστε να ανακαλύψουν το που η ζωή και η τέχνη τους μπορούν να συνυπάρξουν αδιαίρετες τροφοδοτώντας η μια την άλλη.

Μέσα από τις αφηγήσεις των καλλιτεχνών της έρευνας καθίσταται σαφές ότι καλλιτεχνική δημιουργία και τέχνη δεν αποφεύγουν πάντα τους παροξισμούς και συχνά αντιστέκονται στην μυθοποίηση της ντόπιας αυθεντικότητας και στις άμυνες που συντηρούν τον αναχρονισμό. Όχι μόνο τα έργα του Χαλεπά, του Γύζη, του Φιλιππότη ή του Λύτρα αλλά και οι περιστεριώνες, οι εκκλησίες, η μαρμαρογλυπτική και η ζωγραφική αποτελούν αριστουργήματα που αντιστέκονται με μανία, δεν μπορούν να υποστούν διαμεσολάβηση ούτε η αναπαράστασή τους μπορεί να αλλάξει σημασία. Από το χτες στο σήμερα οι καλλιτέχνες της Τήνου εκπληρώνουν την υψηλότερη της

τέχνης, την υπέρβαση της φθοράς και του θανάτου, την κατάκτηση της αιωνιότητας, τη διάρκεια. Υψώνουν τη ζωή, την ιστορία, στη δύναμη της μνήμης.

Ακόμα όμως κι αν η μνήμη δεν έχει πια τίποτα να πει και η παράδοση έφτασε στο σημείο να αντανakλά μια αίσθηση σιγουριάς, του νοικοκυρεμένου όλου, της θεοσέβειας, στην περίπτωση της Τήνου η δημιουργική παραγωγή λαμβάνει μια νέα διάσταση. Αποτελεί το αείζωο, το ανείπωτο παρελθόν, μια ακούραστη εξερεύνηση που κυκλώνει την ύπαρξη. Το ίδιο το νησί είναι τοπίο ψυχικής ζωής πάνω στο οποίο μπορεί ο άνθρωπος να διαλογιστεί. Αφυπνιστικός χώρος με μια αυτάρκεια, αναπαυόμενος στον εαυτό του χωρίς να έχει ανάγκη από κάτι άλλο για να υπάρξει. Και είναι ακριβώς αυτή η στενή σχέση αλληλεπίδρασης χώρου και ανθρώπου που αναμένεται να πυροδοτήσει μια «δημιουργική έκρηξη» της οποίας τα αποτελέσματα αναμένεται να είναι άκρως ωφέλιμα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

ΟΔΗΓΟΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ

A. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

- Ηλικία
- Φύλλο
- Επίπεδο Εκπαίδευσης
- Τόπος γέννησης
- Οικογενειακή κατάσταση
- Δομή, μέγεθος οικογένειας
- Έτος εγκατάστασης στην Τήνο-μέσος ετήσιος χρόνος παραμονής στο νησί
- Χωροθέτηση καλλιτεχνικής δημιουργίας (εργαστήριο-studio)

B. ΑΙΤΙΑ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΗΣ-ΛΟΓΟΙ ΕΠΙΛΟΓΗΣ ΤΗΝΟΥ

- Διαδρομή ζωής πριν την εγκατάσταση στην Τήνο
- Εμπειρίες διαβίωσης- απασχόλησης αυτής της πορείας
- Λόγοι- παράγοντες ώθησης (push factors) μετακίνησης
- Λόγοι επιλογής – παράγοντες έλξης (pull factors) Τήνου
- Σχέση καλλιτεχνική δημιουργία και τόπου

Γ. ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΤΟΠΙΚΗ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

- Σχέσεις με ντόπιο πληθυσμό
- Σχέσεις με την καλλιτεχνική κοινότητα
- Συμμετοχή στην επίσημη τοπική πολιτισμική σκηνή
- Συμμετοχή των ντόπιων σε δικές τους δραστηριότητες

Δ. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

- Ζητήματα προσαρμογής στην τοπική κουλτούρα (κοινωνικά στερεότυπα-εμπόδια εισόδου -ανοιχτότητα κοινότητας-αποδοχή)
- Διακρίσεις εις βάρος τους
- Ζητήματα προσαρμογής στο χώρο

Ε. ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗ

- Βαθμός ικανοποίησης από τη μέχρι τώρα ζωή στην Τήνο
- Προοπτική παραμονής στο νησί

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

ΕΡΓΑ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΩΝ ΠΟΥ ΣΥΝΑΝΤΗΣΕ Η ΕΡΕΥΝΑ

Ε.Γ.

Δ.Μ.

Κ.Δ.

Φ.Β.

Г.А.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Ξενόγλωσσες αναφορές

- Argent, N., Tonts, M., Jones, R. and Holmes, J. (2013). A creativity-led rural renaissance? Amenity-led migration, the creative turn and the uneven development of rural Australia, *Applied Geography*, 44: 88-98.
- Argent, N., Smailes, P. and Griffin, T. (2007). The Amenity Complex: Towards a Framework for Analysing and Predicting the Emergence of a Multifunctional Countryside in Australia, *Geographical Research*, 45(3): 217–232.
- Banks, M. and O'Connor, J. (2009). After the creative industrie,. *International Journal of Cultural Policy*, 15: 365–373.
- Bell, D. and Jayne, M. (2010). The creative countryside: policy and practice in the UK rural cultural economy, *Journal of Rural Studies*, 26: 209-218.
- Bennett, D. (2010). Creative migration: A Western Australia case study of creative artists, *Australian Geographer*, 41: 117–28.
- Berry, B.J.L. (1976). The counterurbanization process: urban America since 1970, *Urban Affairs Annual Review*, 11: 17–30.
- Borén, T. and Young, C. (2013). The Migration Dynamics of the “Creative Class”: Evidence from a Study of Artists in Stockholm Sweden, *Annals of the Association of American Geographers*, 103(1): 195-210.
- Boschma, R. A. and Fritsch, M. (2009). Creative class and regional growth: empirical evidence from seven European countries, *Economic Geography*, 85: 391–423.
- Britannica, (2011). The Project Gutenberg E Book of Encyclopaedia Britannica, (11) 10.
- Brown, P. and Lauder, H. (2006). Globalisation, knowledge, and the myth of the magnet economy, *Globalisation, Societies and Education*, 4 (1): 25–57.
- Gibson, C. (2008). Youthful Creativity in Regional Australia Panacea for Unemployment and Out-Migration? *Geographical Research*, 46(2):183–195.
- Cameron J., Mulligan, M. and Wheatley, V. (2004). Building a Place- Responsive Society Through Inclusive Local Projects and Networks. *Local Environment*, 9(2): 147-161.

- Chi, G. and Marcouiller, D.W. (2013). In-migration to remote rural regions: The relative impacts of natural amenities and land developability, *Landscape and Urban Planning*, 117: 22– 31.
- Chi, G. and Marcouiller, D. W. (2011). Isolating the Effect of Natural Amenities on Population Change at the Local Level, *Regional Studies*, 45(4): 491–505.
- Clark, T. N., Lloyd, R., Wong, K.K. and Jain, P. (2002). Amenities drive urban growth, *Journal of Urban Affairs*, 24(5): 493-515.
- Clifton, N. (2008). The “creative class” in the UK: an initial analysis, *Geografiska Annaler, B* 90(1): 63–82.
- Della Porta, D. and Keating, M. (2008). How many approaches in the social sciences? An epistemological introduction. In Della Porta, D. and Keating, M (eds), *Approaches and methodologies in the social sciences*, (p.p.: 19-39), Cambridge UK: Cambridge University Press.
- Eagleton, T. (2000). *Η έννοια της κουλτούρας*, Αθήνα: Πόλις.
- European Commission, (2012). Progress of the EU’s Integrated Maritime Policy, <http://ec.europa.eu/maritimeaffairs/documentation/publications/documents/imp-progress-report_en.pdf>
- Florida, R. (2002a/2012). *The Rise of the Creative Class*, New York: Basic Books.
- Florida, R. (2002b). Bohemia and economic geography, *Journal of Economic Geography*, 2(1): 55–71.
- Florida, R. (2002c). The economic geography of talent, *Annals of the Association of American Geographers*, 92(4): 743–755.
- Florida, R. (2005). *Cities and the creative class*. London and New York: Routledge.
- Florida, R. (2007). *The flight of the creative class: The new global competition for talent*, New York: Harper Collins.
- Florida, R. and Tinagli, I. (2004). Europe in the Creative Age, Carnegie Mellon Software Center, <[http://www.creativeclass.com/rfcgdb/articles/Europe in the Creative Age 2004.pdf](http://www.creativeclass.com/rfcgdb/articles/Europe_in_the_Creative_Age_2004.pdf)>
- Florida, R. Gates, G., Knudsen, B. and Stolarick, K. (2006). The University and the Creative Economy, Creative Class Group,

<<http://www.creativeclass.org/rfcgdb/articles/University%20For%20City%20and%20Community%204.pdf>>

- Florida, R. and Mellander, C. (2007). *The Creative Class or Human Capital? - Explaining Regional Development in Sweden, CESIS Electronic Working Paper Series, (79)* <<http://www.infra.kth.se/cesis/documents/WP79.pdf>>
- Florida, R., Mellander, C. and Stolarick, K. (2007). Inside the Black Box of Regional Development: Human Capital, the Creative Class and Tolerance, *Journal of Economic Geography*, 8(5): 615-649.
- Foord, J. (2013). The new boomtown? Creative city to tech city in east London, *Cities*, 33: 51–60.
- García-Tabuenca, A., Crespo-Espert, J.L. and Cuadrado-Roura, J.R. (2011). Entrepreneurship, creative industries and regional dynamics in Spain, *Annals of Regional Science*, (47): 659–687.
- Garnham, N. (2005). From cultural to creative industries, *International Journal of Cultural Policy*, 11(1): 15–29.
- Gertler, M.S., Florida, R., Gates, G. and Vinodrai, T. (2002). *Competing on creativity: placing Ontario's cities in North American context. A report prepared for the Ontario Ministry of Enterprise, Opportunity and Innovation and the Institute for Competitiveness and Prosperity*, Munk Centre for International Studies, Canada: University of Toronto.
- Glaeser, E.L. (2005). Review of Richard Florida's 'The rise of the creative class', *Regional Science and Urban Economics*, 35(5): 593–596.
- Grodach, C. and Seman, M. (2013). The cultural economy in recession: Examining the US experience, *Cities*, 33: 15–28.
- Halfacree, K. (1993). Locality and social representation: space, discourse and alternative definitions of the rural, *Journal of Rural Studies*, 9: 23-37.
- Halfacree, K. and Rivera, M.J. (2011). Moving to the countryside...and staying: lives beyond representations, *Sociologia Ruralis*, 52: 92-114.
- Halpern, C. (2009). Creative Destruction and Participatory Tourism Planning in Rural British Columbia: The Case of Salt Spring Island, *Geography-Tourism Policy and Planning*, University of Waterloo, Ontario, Canada.

- Hansen, K.J. and Niedomysl, T. (2009). Migration of the creative class: evidence from Sweden, *Journal of Economic Geography*, 9: 191–206.
- Harvey, D.C., Hawkins, H. and Nicola, T.J. (2012). Thinking creative clusters beyond the city: People, places and networks, *Geoforum* 43: 529–539.
- Herslund, L. (2012). The rural creative class: counterurbanisation and entrepreneurship in the Danish Countryside, *Sociologia Ruralis*, 52: 235-255.
- Hoyman, M. and Faricy, C. (2009). It takes a village: a test of the creative class, social capital and human capital theories, *Urban Affairs Review*, 44: 311–333.
- Kratochwil, F. (2008). Constructivism: what it is (not) and how it matters, in Della Porta, D. and Keating, M (eds), *Approaches and methodologies in the social sciences*, (p.p.: 80-98), Cambridge UK: Cambridge University Press.
- Lang, R. and Danielsen, K. (2005). Review Roundtable: Cities and the Creative Class, *Journal of the American Planning Association*, 71(2): 203-220.
- Ling, C. and Dale, A. (2011). Nature, Place and the creative class: Three Canadian case studies, *Landscape and Urban Planning*, 99: 239–247.
- Lloyd, R. (2002). Neo-bohemia: Art and neighborhood redevelopment in Chicago, *Journal of Urban Affairs*, 24 (5): 517-32.
- Markusen, A. (2006). Urban development and the politics of the creative class: Evidence from the study of artists, *Environment and Planning A*, 38(1): 1921-40.
- Markusen, A. and Johnson, A. (2006). *Artists' Centers: Evolution and Impact on Careers, Neighborhoods and Economies*. Project on Regional and Industrial Economics, Humphrey Institute of Public Affairs, University of Minnesota.
- Markwick, M.C. (2001). Tourism and the development of handicraft production in the Maltese islands, *Tourism Geographies: An International Journal of Tourism Space, Place and Environment*, 3(1): 29-51.
- Martin-Brelot, H., Grossetti, M., Eckert, D., Gritsai, O. and Kovacs, Z. (2010). The Spatial Mobility of the 'Creative Class': A European Perspective, *International Journal of Urban and Regional Research*, 34(4): 854–870.
- Mc Granahan, D. A. and Wojan, T. R. (2007). Recasting the creative class to examine growth processes in rural and urban counties, *Regional Studies*, 41: 197–216.
- McAuley, A. and Fillis, I. (2005). The Orkney based craft entrepreneur: remote yet global? *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 12(4): 498-509.

- McGranahan, D.A. (2008). Landscape influence on recent rural migration in the U.S., *Landscape and Urban Planning*, 85: 228–240.
- McGranahan, D.A., Wojan, T. and Lambert, D. (2011). The rural growth trifecta: outdoor amenities, creative class and entrepreneurial context, *Journal of Economic Geography*, 11: 529–557.
- Mitchell, C.J.A. Bunting, T.E. and Piccioni, M. (2004). Visual artists: counter-urbanites in the Canadian countryside? *The Canadian Geographer / Le Geographe canadien*, 48(2): 152–167.
- Moulaert, F. and Sekia, F. (2003). Territorial innovation models: a critical survey. *Regional Studies*, 37(3): 289–302.
- Murphy, E. and Redmond, D. (2009). The role of ‘hard’ and ‘soft’ factors for accommodating creative knowledge: insights from Dublins ‘creative class’, *Irish Geography*, 42(1): 69–84.
- Musterd, S., Bontje, M., Chapain, C., Kovács, Z. and Murie, A. (2007). *Accommodating creative knowledge. A literature review from a European perspective*, ACRE report 1, AMIDSt, University of Amsterdam, Amsterdam.
- Negus, K., and Pickering, M. (2000). Creativity and cultural production, *International Journal of Cultural Policy*, 6(2): 259–282.
- Newman, P. and Smith, I. (2000). Cultural production, place and politics on the South Bank of the Thames, *International Journal of Urban and Regional Research*, 34 (1): 9–24.
- Niedomysl, T. (2008). Residential preferences for interregional migration in Sweden, *Environment and Planning*, 40: 1109–31.
- Peck, J. (2005). Struggling with the creative class, *International Journal of Urban and Regional Research*, 29(4): 740–70.
- Petrov, A.N. (2007). A Look beyond Metropolis: Exploring Creative Class in the Canadian Periphery, *Canadian Journal of Regional Science*, 3: 451–474.
- Petrov, A.N. (2008). Talent in the Cold? Creative Capital and the economic Future of the Canadian North, *Arctic*, 61(2): 162–176.

- Pickett, S.T.A. and Cadenasso, M.L. (2006). Advancing urban ecological studies: frameworks, concepts, and results from the Baltimore ecosystem study, *Austral Ecology*, 31: 114–125.
- Porter, M. (1998). Clusters and the new economics of competition, *Harvard Business Review*, 76(6): 77-90.
- Pratt, A. (2005). Cultural industries and public policy An oxymoron? *International Journal of Cultural Policy*, 11(1): 31-44.
- Pratt, A.C. (2009). Policy transfer and the field of the cultural and creative industries: learning from Europe? in Kong; L. and O'Connor, J. (eds), *Creative Economies, Creative Cities: Asian-European Perspectives*, (p.p.: 9-23), Heidelberg, Germany: Springer Finance.
- Putnam, R.D. (1995). Bowling Alone: America's Declining Social Capital, *Journal of Democracy*, 6: 65-78.
- Rabe, B. and Taylor, M. (2010). Residential mobility, quality of neighbourhood and life course events, *Journal of the Royal Statistical Society*, 173(3): 531–555.
- Ray, C. (1999). Endogenous Development in the Era of Reflexive Modernity *Journal of Rural Studies*, 15(3): 257-267.
- Scott, A.J. (1997). The cultural economy of cities, *International Journal of Urban and Regional Research*, 21(2): 327–39.
- Scott, A.J. (2000). *The Cultural Economy of Cities*, London: Sage.
- Scott, A.J. (2006). Creative cities: conceptual issues and policy questions. *Journal of Urban Affairs*, 28(1): 1–17.
- Shenton, A.K. (2004). Strategies for ensuring trustworthiness in qualitative research projects, *Education for Information*, 22(2): 63-75.
- Skuras, D., Meccheri, N., Moreira, M.B., Rosell, J. and Stathopoulou, S. (2005). Entrepreneurial human capital accumulation and the growth of rural businesses: a four-country survey in mountainous and lagging areas of the European union, *Journal of Rural Studies*, 21: 67–79.
- Stockdale, A. (2006). Migration: Pre-requisite for rural economic regeneration? *Journal of Rural Studies*, 22: 354–366.
- Stolarick, K. and Florida, R. (2006). Creativity, connection and innovation: a study of linkages in the Montreal Region, *Environment and Planning A*, 38: 1799–1817.

- Stolarick, K. and Currid-Halkett, E. (2013). Creativity and the crisis: The impact of creative workers on regional unemployment, *Cities*, 33: 5–14.
- Storper, M. and Scott, A. J. (2009). Rethinking human capital, creativity and urban growth, *Journal of Economic Geography*, 9: 147–67.
- Tabellini, G. (2010). Culture and Institutions: economic development in the regions of Europe, *Journal of the European Economic Association*, 8(4): 677–716.
- Thrift, N. (2007). *Non-representational theory: space, politics, affect*, London: Routledge.
- Trip, J. (2007). Assessing Quality of Place: A Comparative Analysis of Amsterdam and Rotterdam, *Journal of Urban Affairs*, 29 (5): 501–517.
- UNESCO, (2005). A Study on Creativity Index, διαθέσιμο στο <<http://www.uis.unesco.org/culture/Documents/Hui.pdf>> τ.ε. 17/4/2013.
- Van Dam, F., Heins, S. and Elbersen, B.S. (2002). Lay discourses of the rural and stated and revealed preferences for rural living: some evidence of the existence of a rural idyll in the Netherlands, *Journal of Rural Studies*, 18: 461–476.
- Verdich, M. (2010). Creative migration? The attraction and retention of the “creative class” in Launceston Tasmania, *Australian Geographer*, (41): 129–40.
- Waltert, F. and Schlöpfer, F. (2010). Landscape amenities and local development: a review of migration, regional economic and hedonic pricing studies, *Ecological Economics*, 70: 141–152.
- Waltert, F., Schulz, T. and Schlöpfer, F. (2011). The role of landscape amenities in regional development: Evidence from Swiss municipality data, *Land Use Policy*, 28: 748–761.
- Wojan, T.R., Lambert, D.M. and Mc Granahan, D.A. (2007). Emoting with their feet: Bohemian attraction to creative milieu, *Journal of Economic Geography*, 7(6): 711–736.

Ελληνικές αναφορές

- Βαίου, Ν. και Χατζημιχάλης, Κ. (2012). *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη*, Αθήνα: Νήσος.
- Βαλλιάνου-Βώκου, Δ. (2001). *Οι περιστρεφόμενες της Τήνου*, Αθήνα: Ερμηνεία.
- Γιαννισοπούλου, Μ. (2004). Τήνος το νησί των αντιθέσεων. Μια πρόκληση για τον ερευνητή, *Τηνιακά Σύμμεικτα*, Περίοδος 'Β' – τευχ.1º.
- Γκόβαρης, Χ. (2002). «Η κατανόηση του «ξένου», στο Καϊλα, Μ. (επιμ.) *Μύθοι, μαθηματικά, πολιτισμοί: Αποσιωπημένες σχέσεις*, (σ.σ. 411-428), Αθήνα: Ατραπός.
- Δρόσος, Ν. (1996). *Ιστορία της νήσου Τήνου – Από της τέταρτης Σταυροφορίας μέχρι της Ενετικής κυριαρχίας και εκείθεν μέχρι του 1821*, Αθήνα: Πανελλήνιο Ίδρυμα.
- Θεοδόσης, Γ. (2000). *Η ελευθερία της τέχνης*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Ιωσιφίδης, Θ. (2004). «Η ποιοτική έρευνα στην ανθρωπογεωγραφία: παραδείγματα από την διεθνή και την ελληνική εμπειρία», Εργαστήριο Ποιοτικών Μεθόδων (ΕΠΜ), Τμήμα Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη. <<http://www.srcosmos.gr/srcosmos/showpub.aspx?aa=6318>>
- Καιροφύλας, Κ. (1930/1997). *Ιστορικές σελίδες Τήνου Φραγκοκρατία, Βενετοκρατία, Τουρκοκρατία: 1207 – 1821*, Αθήνα: Πανελλήνιο Ιερό Ίδρυμα Ευαγγελιστρίας Τήνου, Αδελφότης των Τηνίων εν Αθήναις.
- Κοντογεώργης, Α. (2000). *Η Τήνος του χθες και του σήμερα*, Τήνος: Πανελλήνιο Ιερό Ίδρυμα Ευαγγελιστρίας Τήνου, Σύλλογος Υστερινωτών Τήνου.
- Μαντόγλου, Α. (2012). Επιστημονικός λόγος περί κοινωνικών αναπαραστάσεων, Φάκελος σημειώσεων για το μάθημα «Κοινωνικές αναπαραστάσεις» του Τμήματος Ψυχολογίας, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.
- Παπαδασκαλόπουλος Α., Μέργος Γ. και Χριστοφάκης Μ. (2005). «Αναπτυξιακή Στρατηγική για το Νησιωτικό Χώρο», Επιστημονικές Μελέτες προς τιμήν του Καθηγητού Ν. Κόνσολα, Αθήνα: Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης Παντείου Πανεπιστημίου.
- Παπαδόπουλος, Α.Γ. (2006). «Περιπτώσιολογική έρευνα: Μια ερευνητική στρατηγική για το συνδυασμό ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων» στο Θ.

- Ιωσιφίδης και Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Ποιοτική κοινωνική έρευνα: μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ανάλυση δεδομένων*, (σ.σ. 231-257), Αθήνα: Κριτική.
- Σοφιανός, Δ. Ζ. (1995). *Ο τηνιακός μαρμαράς και η προσφορά του στην Νεοελληνική Τέχνη*, Αθήνα: Φιλιππότη.
- Στουρνάρας, Γ. Κ. (2001). *Φυσικό περιβάλλον και Ιστορία της Τήνου*, Αθήνα: Ερίννη.
- Τσιώλης, Γ. (2011). Η σχέση ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες: Από την πολεμική των «παραδειγμάτων» στις συνθετικές προσεγγίσεις, στο Δαφέρμος, Μ., Σταματάς, Μ., Κουκουριτάκης, Μ. και Χιωτάκης, Σ. (επιμ.), *Οι κοινωνικές επιστήμες στον 21ο αι., Επίμαχα θέματα και προκλήσεις*, (σ.σ. 56-74), Αθήνα: Πεδίο.
- Φλωράκης Ε.Α. (1983). *Τήνος – Η παράδοση του μαρμάρου*, Αθήνα: Γαλάζιο Αιγαίο.
- Φλωράκης, Ε.Α. (1993). *Προσδιοριστικοί παράγοντες του λαϊκού πολιτισμού της Τήνου*, Αθήνα: Φιλιππότη.
- Φόνσος, Α. Οδοιπορικό στα Κάτω Μέρη, διαθέσιμο στο <http://www.ophioussa.com/odoiporiko/index%20odoiporiko.html>.

